

ад. 1 (1/2) 2
• 5-21

В. Д. Баран, Д. Н. Козак,
Р. В. Терпиловський

ПОХОДЖЕННЯ
СЛОВ'ЯН

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

В. Д. Баран, Д. Н. Козак,
Р. В. Терпиловський

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН

ISBN

558336

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1991

ББК 63.3(2)2

Б24

Відповідальний редактор *О. П. Моця*

Редакція літератури
в історії та археології

Редактор *Л. Л. Ващенко*

у
и

у

Баран В. Д. та ін.

Б24 Походження слов'ян / В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський; Відп. ред. О. П. Моця; АН УРСР. Ін-т археології.— К.: Наук. думка, 1991.— 144 с.: іл.— Бібліогр.: с. 138—139.

ISBN 5-12-002110-7 (в обкл.): 2 крб. 40 к., 3000 пр.

Монографія розкриває сучасну концепцію слов'янського етногенезу на основі узагальнення історичних, лінгвістичних, антропологічних та археологічних даних. Висвітлюється господарство, побут і духовна культура слов'янського суспільства.

Для науковців, викладачів і студентів вузів.

Монография раскрывает современную концепцию славянского этногенеза на основе обобщения исторических, лингвистических, антропологических и археологических данных. Освещается хозяйство, быт и духовная культура славянского общества.

Для научных работников, преподавателей и студентов.

0504000000-052
Б $\frac{0504000000-052}{M221(04)-91}$ 62-90

ББК 63.3(2)2

ISBN 5-12-002110-7 © В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський, 1991

УДК 39.01
ББК 63.3(2)2
598336

Останні десятиріччя відзначаються особливим поживленням археологічних досліджень на території України. Зростає масштабність польових робіт, вдосконалюється їх методика, на новий щабель піднялося теоретичне осмислення здобутих матеріалів.

Значно активізувалася робота українських археологів-славістів, скопцентованих, в основному, у відділі археології ранніх слов'ян Інституту археології АН УРСР. Поряд з вивченням таких широко відомих археологічних культур, традиційно пов'язаних з проблемами вивчення ранньослов'янської історії, як зарубинецька, черняхівська I—IV ст. н. е., празька та пенківська VI—VII ст., помітну увагу дослідників привернули нещодавно виділені на території України культурно-етнічні угруповання, що належали давньогерманським племенам бастарнів, готів, гепідів, вандалів (поянешти-лукашівська, вельбарська, частина пшеворської культур), дакійцям (липицька культура) та давньослов'янським племенам Лівобережного Подніпров'я (київська культура). Значним досягненням археологів України є відкриття нових давньослов'янських-венедських комплексів I—II ст. н. е., що отримали назви зубрицької та пізнязарубинецької культурних груп, поселень слов'ян V ст. н. е. Ці пам'ятки заповнили хронологічні та просторові лакуни в історії ранніх слов'ян*.

В результаті накопичення великої кількості нового археологічного матеріалу і його наукової обробки вдалося отримати якісно нову інформацію, що значною мірою змінює наші уявлення про етнокультурні та соціально-економічні процеси в Південно-Східній Європі в період формування тут ранньосередньовічного слов'янського етносу. Ці матеріали стали глом для вироблення нової концепції етногенезу слов'ян — однієї з найгостріших проблем вітчизняної археологічної науки.

У даній праці ми ставимо перед собою мету в доступній формі висвітлити складні процеси, що передували формуванню східнослов'янської культури VIII—X ст.

За допомогою так званого методу ретроспекції, основу якого становить порівняльно-типологічний аналіз комплексів матеріаль-

* Зубрицька група у літературі відома також як волино-подільська.

ної та духовної культур, читач простежить коріння слов'янської етнічної спільності, що губиться в останніх століттях до нашої ери в ареалі Дніпро-Одерського межиріччя в так званих лужицькій та поморській культурах, початок формування яких у свою чергу захоплює епоху бронзи.

Книга містить в собі ряд дискусійних положень, що стосуються насамперед історичної інтерпретації тих чи інших культурних явищ I тис. н. е., вирішення яких буде можливим лише в процесі подальших археологічних досліджень. Представлена праця відбиває головним чином погляди київської школи вчених-славістів на проблему походження та ранньої історії слов'ян. Для порівняльного аналізу читачам пропонується спеціальний розділ, де відображені всі існуючі точки зору щодо проблеми, а особливо широко — сьгоднішні. Висвітлюються дані античних авторів про слов'ян.

Вважаємо за необхідне подати також коротку характеристику основних напрямів господарської діяльності давньослов'янського суспільства на території України, його соціального устрою, елементів ідеології. Це, на наш погляд, допоможе розширити межу уявлень широкого кола читачів про віддалену від нас на тисячоліття епоху.

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН В ІСТОРІОГРАФІЇ

ПРОБЛЕМА СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПРАБАТЬКІВЩИНИ

Чільне місце у слов'янській археології посідає проблема слов'янського етногенезу. Вона вбирає в себе питання походження слов'янського етносу, формування його території, розселення в Європі, визначення характеру матеріальної та духовної культур на різних етапах розвитку, рівня економіки.

Складність вирішення цих питань породжувала і до цього часу породжує гостру дискусію серед вітчизняних та зарубіжних дослідників слов'янської історії, яка то стихає, то, по мірі накопичення нового матеріалу, розростається з новою силою.

Початок дискусії про батьківщину слов'ян поклав ще у XII ст. давньоруський літописець Нестор, який у «Новісті минулих літ» так відповів на питання «Звідки пішла земля Руська, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала?»: «По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, [од того] де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по річці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші — мазовшанами, ще інші — помор'янами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і називалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і наввалися сівер'янами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена [Літопис Руський, 1989].»

Ця розповідь Нестора стала основою так званої балканської, або дунайської, теорії походження слов'ян. Вона була панівною у творах польських і чеських хроністів середньовіччя (XIII—XV ст.). Точку зору про дунайську прабатьківщину слов'ян підтримували такі визначні російські історики, як С. М. Соловйов, М. Н. Погодін, В. Т. Ключевський та інші. В наш час дунайську теорію походження слов'ян розвиває відомий філолог і лінгвіст О. Н. Трубочов. Аналізуючи давньослов'янську мову, дослідник виявив в ній праїталійські мовні елементи. Звідси робиться висновок, що в найдавніші часи слов'яни сусідили з праїталіками, деь в Подунавії, і тільки міграція кельтів в середньодунайські землі примусила слов'ян, на думку О. Н. Трубочова, посунутися на північ від Карпат і у Повіслення. Тут почалося зближення слов'ян з балтським субстратом. Проте, як вірно відзначив В. В. Седов, археологія не дає підтвердження гіпотезі щодо дунайського походження слов'ян. В лінгвістичних побудовах, що стосуються того питання, мова може йти про якийсь середньодунайський діалект давньоєвропейської мови, носії якого після переселення на північ від Карпат взяли участь у формуванні давньослов'янської мови [Седов, 1979].

Вже в епоху середньовіччя висувалися й інші погляди на прабатьківщину слов'ян. Так, автор Баварської хроніки географ Баварський, а також космограф Равенський у XIII ст. висунули гіпотезу щодо місцевого походження слов'ян. За цією гіпотезою, підхопленою багатьма західноєвропейськими вченими XIV—XVIII ст., предками слов'ян були скіфи, алани, роксолани й інші племена, які жили у Північному Причорномор'ї у давнину. З цієї території слов'яни поступово розселилися на північ, захід і північний захід.

Послідовники наведеної теорії виходили з того, що слов'яни з покон віків жили на одних і тих же місцях. Вони були переконані, що давні письменники не могли не писати про слов'ян, але вживали інші етноніми. Тому з слов'янами ідентифікували по черзі майже всі народи, які жили між Одрою і Дніпром, і про яких так чи інакше згадували давні автори. Їх ототожнювали не лише зі скіфами чи аланами, але й з гетами, кельтами, фракійцями, фінами і венедами, навіть готами, лугіями, вандалами тощо.

Так до XVIII ст. в літературі сформувалися два основних напрями в пошуках прабатьківщини слов'ян: аллохтоністичний і автохтоністичний.

Першим дослідником, який по науковому підійшов до розгляду проблеми походження слов'ян, був відомий чеський вчений П. І. Шафарик — автор широко відомої у XIX ст. книги «Слов'янські старожитності». Шоклавши за основу результати аналізу писемних джерел, зокрема, повідомлення античних авторів перших століть нашої ери, П. І. Шафарик пов'язав із слов'янами племена венедев [Safarik, 1837]. Він показав, що слов'яни є давніми жителями великих територій між Балтикою і Чорним морем, Татрами і Доном. На заході землі венедев, на думку цього дослідника,

простяглися до Вісли і Одри. Центром слов'янської прабатьківщини П. І. Шафарик вважав землі, розташовані на північний схід від Карпат, Поділля і Волині. Шафарик П. І. став родоначальником так званої прикарпатської теорії походження слов'ян. Цю теорію підтримав і розвинув на початку ХХ ст. російський історик [Погодин] А. Л., який використав для висвітлення ранньої історії слов'ян не лише писемні джерела, але й аналіз річкових назв, тобто дані гідроніміки. Послідник дійшов висновку, що слов'яни у перших століттях нашої ери населяли, крім Волині та Поділля, ще й землі сучасної Польщі. Тут вони жили з давніх часів аж до розселення у східну і західну Європу [Погодин, 1901].

Значний вплив на активізацію наукових досліджень в пошуках прабатьківщини слов'ян мала праця видатного чеського славіста Л. Нідерле «Слов'янські старожитності», видана в Празі у 1902 р. В ній узагальнено досягнення різних наук — лінгвістики, історії, етнографії і топоніміки. Вчений локалізував прабатьківщину слов'ян між басейном середньої Вісли і Карпатами на заході, Нарвою і Прип'яттю на півночі, в районах над Середнім Дніпром на сході, а також над верхнім Бугом, Дністром, Прутом і Серетом на півдні. Центр слов'янської території знаходився, на думку Л. Нідерле, на Волині. З слов'янами ототожнювалися племена неврів, будинів та скіфів-землеробів Геродота. На його думку, праїндоєвропейська мова розпалася на окремі мови на початку II тис. до н. е. До I тис. до н. е. існувала спільна балто-слов'янська мова. Слов'янська мова виділилася у самостійну десь у I тис. до н. е. [Niderle, 1902].

Концепція Л. Нідерле лягла в основу так званої Вісло-Дніпровської теорії походження слов'ян. Як слушно зазначив Г. Ловмянський, вона стала вихідним пунктом для різних концепцій, згідно яких слов'яни розміщувалися у двох протилежних від Вісли напрямках. Одні дослідники, приймаючи за вихідну географічну лінію басейн Вісли, розміщували батьківщину найдавніших слов'ян у басейнах Прип'яті та Дніпра (Ю. Ростафінський, Ю. Розвадовський, М. Фасмер), інші пересували її на захід від Вісли у Вісло-Одеське межиріччя (Ю. Костшевський, Т. Лер-Сплавінський). Треті, до яких відноситься більшість радянських вчених післявоєнного часу, поєднують ці дві теорії і розширюють прабатьківщину слов'ян від басейну Одри на заході до Подніпров'я на сході (А. Д. Удальцов, А. І. Тереножкін, П. Н. Третьяков, Б. О. Рибаків).

Розглянемо погляди цих дослідників детальніше.

Польський ботанік Ю. Ростафінський поклав в основу своїх досліджень оригінальну джерело-флористичну лексику. Вивчаючи давньослов'янську мову, дослідник дійшов висновку, що в ній відсутня назва бука, але розповсюджені назви граба, плюща й тиса. З цього робиться висновок, що слов'янська прабатьківщина знаходилася поза ареалом бука, але в межах поширення рослин, добре відомих слов'янам. Такою територією, на думку Ю. Роста-

фінського, є Прип'ятське Полісся та Верхнє Подніпров'я. Прип'ятсько-Дніпровську територію, як прабатьківщину слов'ян, відстоював відомий славіст М. Фасмер. До аргументів з галузі ботаніки Ю. Ростафінського цей дослідник додав матеріали гідронімії. На території Подніпров'я в прип'ятському басейні М. Фасмер виявив кілька десятків річок з давньослов'янськими назвами. У Центральній Європі знаходяться, на його думку, лише кельтські, германські, ілірійські та фракійські гідроніми.

Західне походження слов'ян найпоспідовніше, і також з позицій автохтонізму, відстоювали, починаючи з 30-х років, польські археологи, лінгвісти і антропологи [Седов, 1979]. Серед них такі вчені, як Ю. Костшевський, Я. Чекановський, Т. Лер-Сплавінський та інші.

В основі Вісло-Одерської концепції прабатьківщини слов'ян лежить гіпотеза археологів щодо слов'янської належності лужицької культури, що була поширена між Одрою і Віслою, а також у верхів'ях Ельби і частково на Західній Україні в період пізньої бронзи та ранньозалізного часу. На думку Ю. Костшевського, спадкоємцями лужицької групи стали племена так званої пшеворської культури, яка нібито виникла в результаті розселення в середовищі лужицької культури носіїв поморської культури. Пшеворська культура пов'язувалася з історичними венедами [Kostrzewski, 1949].

Дальше обґрунтування вісло-одерська теорія походження слов'ян отримала в дослідженнях видатного польського славіста Т. Лер-Сплавінського. На підставі лінгвістичних, антропологічних, археологічних, а також даних гідронімії Т. Лер-Сплавінський побудував привабливу концепцію слов'янського етногенезу. Згідно цієї концепції більша частина Європи до 2000 р. н. е. була заселена фіно-уграми. Археологічним відповідником цього етносу є культура гребінчатої кераміки. На рубежі III—II тис. до н. е. з Центральної Європи на схід аж до Середнього Поволжя і Північного Кавказу просунулася частина індоєвропейців — носії культури шнурової кераміки. В результаті їх змішання з фіно-уграми на просторах між Віслою і Одрою сформувалися балтослов'яни. Слов'яни відпочувалися від балтів, на думку дослідника, десь близько середини I тис. до н. е., після розселення носіїв поморської культури з Нижнього Повіслення серед лужицьких племен півдня Польщі. Так само як і Ю. Костшевський, цей вчений вважав, що пшеворська, як і оксивська культура, є археологічним відповідником слов'ян-венедів [Lehr-Splawinski, 1946]. Теорія Т. Лер-Сплавінського до сьогоднішнього дня має своїх прихильників і серед радянських археологів.

Оригінальну, хоча й складну теорію походження слов'ян розробив А. А. Шахматов. Його теорія, на відміну від вищеописаних, є зразком аллохтоністичного, чи міграціоністського підходу до вирішення етноісторичних проблем. Згідно прихильників міграціонізму етнічний розвиток розглядається як просторова експансія,

тобто як переселення, періодична зміна території одним і тим же народом. Керівною засадою етнічного процесу є рух народів. Суттю етнічних досліджень є вивчення напрямків етнічних рухів. Як же з цієї точки зору виглядає етногенез слов'ян у А. А. Шахматова?

Слов'яни, за його переконанням, входили до однієї з груп східних індоєвропейців, які в глибоку давнину займали Балтійське узбережжя. В певний період часу частина цих індоєвропейців переселяється на південь, ставши предками індоіранців і фракійців. Друга частина залишилась на місці, розвинувшись з часом в балто-слов'янську етнічну спільність. У I тис. до н. е. ця спільність розпалася. У II ст. н. е., коли германські племена покинули свої землі у Повісленні, переселившись в Подунав'я і Приазов'я, слов'яни залишають Прибалтику і просуваються на територію перших в райони Середньої і Нижньої Вісли. На цій території слов'яни живуть до V ст. Тут відбувається розпад первісної слов'янської спільності та починається їх розселення в Європі. Оскільки шлях на південь був до V ст. перекритий готами, а пізніше гуннами, основний рух слов'ян відбувався на захід, в межиріччя Одри і Ельби, а також у Прип'ятьсько-Дніпровський басейн. Так виникла західна і південно-східна групи слов'ян.

Після розгрому гунів у V ст. слов'яни рушили на південь, досягнувши Чорного моря, Дунаю і Візантії, де й сформувалася південна група слов'янства [Шахматов, 1915].

Зрозуміло, що подібний нарис етнографічного розвитку слов'янства у наш час викликає чисто історіографічний інтерес. Цінність роботи А. А. Шахматова — популярного російського вченого в тому, що вона пробуджувала інтерес до проблеми, викликала навколо неї жваву дискусію і цим стимулювала її дальше вивчення.

Найновішою, всесторонньою і глибоко обгрунтованою є теорія слов'янської праісторії, висунута у 60-х роках нашого століття Г. Ловмянським — відомим польським істориком і медієвістом. Піддавши аналізу топонімічні досліді свого наукового попередника Т. Лер-Сплавинського, особливо етимологію водних назв, Г. Ловмянський дійшов висновку, що ці назви мають ще дослов'янське походження, а не праслов'янське. В процесі їх вивчення, вважає дослідник, можна визначити етнічні групи, які проживали до слов'ян на їх історичних територіях. Г. Ловмянський не підтримав тих вчених, які доводять, що більшість назв річок України і східних районів Росії (Дон, Дніпро, Дністер) слов'яни перейняли від іранців чи праугрофінів.

Г. Ловмянський встановив, що ці землі первісно були заселені так званими ляпонськими або староевропейськими народами. Дані, отримані в результаті аналізу топоніміки, переконали його в тому, що слов'яни перейняли назви цих та інших річок безпосередньо від староевропейського населення ще в часи існування балто-слов'янської спільності. Ця спільність розпалася, на думку вченого, десь в першій половині I тис. до н. е. Це означає, що вже

в ті часи слов'яни мешкали на території між Одрою, Віслою і Дніпром.)

Більш ранні, так би мовити, зародкові етапи праслов'янської історії Г. Ловмянський уявляє собі так.

Десь близько середини II тис. до н. е. із-за Середньої Волги та Нижньої Оки на захід і північ почали просуватися групи північної частини індоєвропейського населення. Праве крило цього людського масиву складали предки германців, центральне — балти, а ліве — слов'яни. В результаті асиміляції прийшлою індоєвропейською людністю північної групи староевропейців («ляпонців») сформувалися германські народи, а південної, що носила назву «венеди», — слов'яни і балти. Слов'яни перейняли і етнічну назву «ляпонців».

Час появи окремої слов'янської етнічної групи Г. Ловмянський, як згадувалося вище, визначає приблизно першою половиною I тис. до н. е. [Lówmiński, 1963].

Деї Г. Ловмянського з певними модифікаціями в наш час розвиває В. Гензель. На його думку, балто-слов'яни вже у II тис. до н. е. займали територію між Дніпром і Віслою. На початку I тис. до н. е. південна частина балто-слов'ян, предки слов'ян, зайняла територію між Віслою і Одрою, де до того часу жили венеди-ілірійці та асимілювали їх. В результаті сформувалися протослов'яни. В різні періоди часу на слов'янську територію проникали інші племена, зокрема кельти, дакійці. В пізньолатенський і ранньоримський часи слов'яни утворили днєворську і оксивську культури на території Польщі, а також зарубинецьку в Прип'ятському Поліссі та Подніпров'ї [Hensel, 1984].

За останні десятиріччя проблема походження слов'ян вирішувалася головним чином на археологічних матеріалах, оскільки дані всіх інших наук вже не могли суттєво доповнити чи замінити існуючі численні концепції.

Але перш ніж перейти до аналізу концепцій, побудованих на археологічних джерелах, з метою їх кращого розуміння зупинимося на характеристиці писемних, тобто історичних, джерел про слов'ян.

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА РУБЕЖУ І ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ ПРО СЛОВ'ЯН. ЛІНГВІСТИКА І АНТРОПОЛОГІЯ ЩОДО ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН

Початкові етапи діяльності слов'ян, як сформованого етносу, відбувалися, ймовірно, в надрах європейського континенту, на територіях віддалених від центрів тогочасного культурного життя. Тому давні історики, політики, географи, які вивчали або цікавилися варварським світом і багато про нього писали, подали про слов'ян уривчасту, скупу і до того ж суперечливу інформацію. Твердо

і впевнено можна опертися лише на дані про слов'ян, які походять з раннього середньовіччя.

Для розуміння проблеми етногенезу слов'ян надзвичайно цінними є повідомлення історика VI ст. Йордана, вміщені в його основній праці «Гетика». Він пише, що всі групи слов'янського люду, які відомі в його час під іменем склавенів, антів і венедей, «походять з одного кореня» і в давнину називалися одним спільним іменем — «венеди» [Йордан, 1960].

Спробуємо відштовхнутися від цього важливого повідомлення й розглянути всі відомі нам дані про венедей.

Найраніша згадка цього етноніму на європейському континенті міститься у листах римського історика Помпоніума Мели, що відноситься до I ст. до н. е. і яка дійшла до нас через праці історика початку I ст. н. е. Плінія Старшого. Вони пишуть, що римський проконсул в Галії отримав в дар від германців двох «індів» (віндів), що торгували на балтійському узбережжі і яких буря загнала до берегів, зайнятих германськими племенами. Це місце розглядається багатьма істориками-славістами, особливо польськими і чеськими (Л. Шафарик, Г. Ловмянський), як свідoctво проживання венедей-слов'ян на балтійському узбережжі уже в I ст. до н. е. Достовірності такого тлумачення повідомлення Мели заважає те, що етнонім «венеди» був у Європі в ці часи досить поширеним. Він зустрічається в Британії і в Галії. Г. Ловмянський пояснює це тим, що назва венеди перейшла до індоєвропейських народів, у тому числі й слов'ян від корінного населення Європи [Lowmiański, 1963]. Отже, повторення етноніму венеди в різних місцях європейського континенту є закономірним явищем. Справа лише в тому, яку саме з груп венедей вважати слов'янською? Переважає думка, що лише прибалтійські венеди, які згадуються в багатьох історичних джерелах, можуть мати зв'язок із слов'янами.

Якщо повідомлення Мели можна розглядати як таке, що має до слов'ян-венедей опосередковане відношення, то дані римського географа й природознавця Плінія Старшого вважаються першою прямою згадкою про венедей-слов'ян. Описуючи народи Прибалтики, він говорить, що тут живуть сармати, венеди, скірги, гірри. Дані Плінія походять з 5 р. н. е. і ґрунтуються на матеріалах експедиції римського флоту до гирла р. Вісли, подані римським істориком Філемоном. Г. Ловмянський й інші дослідники вважають, що етноніми сармати, венеди тут слід читати як «сарматські венеди», а не відокремлено. Тим самим Пліній Старший нібито хотів підкреслити негерманський характер венедейського народу, його відмінність від інших (адриатичних або британських) венедей [Lowmiański, 1963].

Дані Плінія Старшого значною мірою суттєво доповнюються римським істориком другої половини I ст. н. е. Тацитом. Його повідомлення настільки для нас важливе, що заслуговує на повне відтворення:

У своїй великій праці «Германія», завершеній у 98 р., але відтворюючій реалії середини I ст. н. е., він пише:

«Тут кінець Свевії. Чи віднести певкінів, венедев і феннів до германців чи сарматів, я не знаю, хоча певкени, яких деколи називають бастарнами, мовою, способом життя, осідлістю і домітками повторюють германців. Неохайність у всіх, ледарство і млявість серед знаті. Із-за змішаних шлюбів їх вигляд робиться все огиднішим і вони набувають рис сарматів.

Венедеи перейняли багато з їх звичаїв, бо ради грабунку рискають між певкінами і фенами. Все ж їх скоріше можна зарахувати до германців, бо будують собі домітки, носять щити і пересуваються пішими, причому з великою швидкістю; все це відмежовує їх від сарматів, які проводять своє життя на возі і на коні» [Тацит, 1970].

Отже, в наведеному уривку завдяки, за слухним висловом Г. Ловмянського, «некомпетентності автора «Германії», подано єдиний в давній літературі й конкретний опис не лише території венедев, але й кількох важливих рис їх життя та побуту.

Венедеи-слов'яни, на відміну від сарматів, будують домітки, тобто з осілим народом — землеробами. Венедеи носять щити, вони хороші воїни — ведуть активні воєнні дії з певкінами і фенами.

Тацит не спеціально вказує територію проживання венедев, лише зауваживши, що вона розміщена на схід від германців. Однак описуючи діяльність венедев, досить точно окреслює її — простори між фенами і певкінами, проти яких вони чинять грабіж. Певкіни, як встановлено дослідниками, мешкали в гирлі Дунаю і, можливо, десь над Дністром, вздовж східних відрогів Карпат. Фени — на північ від балтів за Двиною і Верхньою Волгою; германці — на захід від Вісли. Отже, за Тацитом, венедеи у I ст. н. е. займали територію на схід від Вісли, на південь від фенів та балтів, й на північ від бастарнів. На думку Г. Ловмянського, ареал венедев на сході сягав лівого берега Дніпра, оскільки лінгвісти простежують контакти слов'янської мови з племенами Приазов'я — спалами (звідси архаїчне слов'янське слово «ісполін») [Lowmiański, 1963].

✓ Факт проживання великого народу венедев у басейні Вісли знаходимо у географічній праці вченого з Олександрії — Птолемея' (90—170 рр.) Його дані, отримані з більш раннього джерела, відносяться, як вважають дослідники, до того ж часу, що й Таціта. Описуючи сарматію, Птолемей вказує, що цей край населяють великі народи і серед них венедеи над цілою венедевською затокою, а над Дакією — певкіни і бастарни. Дані Птолемея не сходяться з даними Таціта. Його венедеи локалізуються на великій відстані від бастарнів і сарматів, на східному узбережжі Балтики, де Тацит і пізніші автори розміщують племена готів та естів. Дослідники вважають, що Птолемей поєднав в єдине ціле давніші свідчення про староевропейських венедев, які мешкали на південно-східному узбережжі Балтики, і пізніші щодо великого народу венедев, який жив далеко від моря у Східній Європі. Визначаючи ареал

венедів, Птолемей використав давнє джерело, а їх етнополітичну значущість («великий народ») почерпнув з іншого, можливо, сучасного йому джерела [Lowmiański, 1963].

✓ В «Географії» Птолемея, на думку окремих дослідників, є відомості про слов'ян під їх власною назвою, але дещо перекрученою. Поряд з ланцюжком племен, проживаючих на південь від венедів, Птолемей називає народи, які творили інший ряд, сягаючий від Прибалтики далеко на схід. Це галінди, судини, ставани, алани. Назви ставани і слов'яни ідентифікувало багато вчених, починаючи від М. Ломоносова. На думку Г. Ловмянського, ця низка народів пов'язана з торговим шляхом від Балтійського до Азовського морів, який міг існувати у I—II ст. н. е. Народ ставанів Г. Ловмянський розміщував у Середньому Подніпров'ї та Подесенні. Назва ставани (слов'яни) вживалася, на його думку, купцями, що вели торгівлю між народами Балтійського узбережжя та аланами. Від них ця назва потрапила в одне з джерел, яке використав Птолемей. Етнонім «венеди» вживався лише тими народами, які проживали вздовж бурштинового шляху, що контролювався германцями.

Ще одну, більш пізню згадку про слов'ян-венедів знаходимо в так званих Певтінгерових таблицях — карті римських шляхів, які, найімовірніше, відносяться до другої половини III ст. [Lowmiański, 1963]. Карті дійшли до нас в копії, зробленій у XIII ст. Це довгий сувій паперу з позначенням доріг. Він використовувався подорожніми та купцями як географічна карта. На ній подано перелік народів та земель, розміщених в напрямку з заходу на схід, і серед них венедів. Останніх локалізовано на північ від Дакії, точніше Семиграддя, праворуч від лугіїв. Це територія на північ від Карпат у Верхньому Подністров'ї та західніше.

✓ Другий раз назва «венеди» зустрічається на карті багато південніше, в гирлі Дунаю, між Дунаєм і Дністром.

Інтерпретація цього джерела викликала значну дискусію. Майже в кожній праці, присвяченій раннім слов'янам, воно згадується і по-своєму пояснюється. Дослідники, які проводять пошуки прабатьківщини слов'ян у Верхньому Подніпров'ї або межиріччі Вісли й Одри, як правило, ігнорують значення Певтінгерових таблиць; прихильники південної Подунайської прабатьківщини слов'ян наголошують на їх достовірності. В останньому десятиріччі молдавськими та українськими археологами виявлено археологічні пам'ятки III—V ст. типу Етулії, що за характером житлового будівництва, поховального обряду та кераміки близькі до слов'янських пам'яток цього часу Верхнього й Середнього Подністров'я. Останнім часом Певтінгерові таблиці набувають особливої ваги. Це перша звітка щодо заселення слов'янами-венедями у III—IV ст. областей між Нижнім Дністром і Дунаєм, що підтверджується археологічними даними.

✓ З аналізу писемних джерел перших століть нашої ери можна дійти таких висновків. Етнонім «венеди» відноситься до слов'ян. Слов'яни (венеди-ставани) становили у ці часи великий народ

північної частини Сарматії. Вони проживали на території між Віслою, східними відрогами Карпат і Дніпром. Тут слов'яни мали свої домівки. З цієї території вони здійснювали військові походи проти бастарнів на півдні, балтів і фенів на півночі.

Говорячи більш конкретно, слов'яни на рубежі та в перших століттях нашої ери займали землі сучасних Полісся, Волині, Поділля та Середнього Подніпров'я. На заході вони межували з територією германців, приблизно по середній течії Західного Бугу; на півдні — між степом та лісостепом, межуючи з іраномовним населенням (приблизно по лінії верхньої течії Південного Бугу в напрямі до Дніпра). Північний та східний кордони за писемними джерелами не простежуються.

В якийсь час (ймовірно у II—III ст.) венеди з Волині та Поділля прориваються через землі, що належали бастарнам та дакійцям, і освоюють територію між гирлом Дунаю й Дністра.

Виразно, з прив'язкою до певної території, писемні джерела фіксують слов'ян в середині I тис. н. е., коли вони з'являються на історичній арені Європи, як численна і сформована суспільно-політична сила. На цей час припадає і їх найінтенсивніше розселення. На північному сході фіксується інфільтрація слов'ян в області, раніше зайнятій балтами; на заході — в другій половині VI — початку VII ст. вони з'являються в межиріччі Ельби та Заале; на півдні — оселяються на Балканському півострові, активно воюючи з Візантійською імперією. Все це збуджує інтерес до слов'ян.

Візантійські автори VI ст. — Йордан, Прокопій Кесарійський, Менаандр Протиктор, Феофілакт Сімокатта, а також Маврикій Стратег, які знають слов'ян під іменем венедев, антів та склавівів, відводять їм в своїх працях значне місце як численному народові, що бере активну участь в подіях Південної та Південно-Східної Європи і впливає на її історичний розвиток. Виходячи з інтересів Візантії, вони розглядають питання внутрішньої організації та соціально-політичної структури слов'янського суспільства, розвиток військової справи, взаємовідносини з імперією та іншими народами не тільки союзниками, але й супротивниками.

Для нас в цьому випадку особливо важливі свідчення візантійських авторів щодо території слов'ян у середині I тис. н. е. Готський історик Йордан у своїй праці «Гетика», написаній в середині VI ст. і присвяченій північно-германському племені готів, характеризує низку племен Центральної і Східної Європи, з якими готи у III—IV ст. зіткнулися під час переходу з Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я. Серед них значне місце займають племена венедев, антів і склавівів. Нове в праці Йордана, порівняно з писемними даними ранішого часу, є не тільки те, що він крім венедев, називає ще й антів та склавівів, але й що найбільш важливе, він розглядає їх в єдності походження. За Йорданом вони походять від одного кореня.

«...Починаючи від місця народження Вістули, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венедев. Хоча їх

назва тепер міняється відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавінами й антами». Далі Йордан пише: «Після поразки герулів Германаріх направив військо проти венетів. Останні, хоч і достойні презирства із-за слабості зброї, однак могутні завдяки своїй чисельності, намагалися спочатку давати відсіч. Але нічого не варта велика кількість нездатних до війни, особливо в тому випадку, коли і Бог допомагає і багато озброєних підступає. Ці венети, як ми уже розповідали на початку нашого викладу — саме при переліку племен, — походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавінів. Хоч зараз із-за наших гріхів вони бушують повсюдно, але тоді всі вони підкорялися владі Германаріха» [Йордан, 1960]. Наведений уривок вносить ясність в питання, хто такі венеди перших століть нашої ери, що жили в межах Сарматії на схід від Вісли і яку могутню силу вони являли собою у VI ст. за часів Йордана.

Йордан, таким чином, окреслює територію багатолюдного племені вепедів північними схилами Карпат із півдня, а на заході — верхів'ям Вісли. На північ та схід ця територія простяглася на далекі відстані, але її кордони йому не відомі. Отже, свідчення Йордана не суперечать відомостям, які почерпнуті нами з праць авторів I—II ст. н. е. — Плінія Старшого, Таціта і Птолемея.

Дещо краще ніж венедів, Йордан та інші візантійські автори локалізують слов'янські племена склавінів та антів. Йордан пише, що склавіни живуть від міста Новієнтуна й озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ до Віскли (Вісли). Анти, сильніші із них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин [Йордан, 1960]. За даними Маврикія ці племена займали суміжні регіони, оскільки між ними немає великої відстані, яку варто було б згадувати [Маврикий, 1903]. Якщо границі розташування склавінів та антів, окреслені Дніпром і Дністром, не викликають ніяких сумнівів, то географія міста Новієнтуна та Мурсіанського озера залишається дискусійною. Їх пошуки проводяться вже багато років і не закінчені й зараз. Похожі назви місцевостей відомі в Панонії (Невідун), та інших місцях.

Мурсіанське озеро також локалізують або в Панонії, або Румунії, дельті Дунаю. В. П. Кобичев вважає, що південно-західна межа склавії Йордана знаходилась в Середньому Подунав'ї. В цьому його переконують такі рядки із «Гетіки» Йордана: «Скіфія межує з землею Германії аж до того місця, де народжується ріка Істр (Дунай) і простягається Мурсіанське озеро. Вона тягнеться до рік Тіри, Данастра (обидві назви відносяться до р. Дністра) і Вагосоли (судячи за порядком перелічених рік — Південний Буг), а також великого того Данапра» [Йордан, 1960, 30]. Все це вказує на дуже відносні можливості прив'язки давніх утрачених географічних назв до сучасних. Крім того, у звістках античних авторів відсутні відомості про час заселення слов'янами того чи іншого району, тому немає підстав усі регіони, де перебу-

вали ті чи інші слов'янські племена за часів Йордана, вважати їх первісною територією. Ці відомості необхідно перевірити даними археології та інших наук.

Як буде показано нижче, слов'янські пам'ятки на Середньому Дунаї з'являються лише у VI ст., тобто за часів їх великого розселення. Усі раніші старожитності Середньо-Дунайського регіону археологам не вдається пов'язати із слов'янами. Про те, що слов'яни у VI ст. займали землі на північ від Середнього Подунав'я, свідчать дані, приведені Прокопієм Кесарійським у відомій праці «Війни з готами», написаній у 50-ті роки VI ст.: «Коли герули були переможені в бою з лангобардами і повинні були піти із місць проживання батьків, то одні з них... поселилися в країнах Іллірії, останні не захотіли ніде переходити через ріку Істр, а влаштувалися на самому краю заселеної землі. Очолені багатьма вождями царської крові, вони насамперед пройшли підряд через усі слов'янські племена, а потім через велику пустинну область і досягли країни так званих варнів» [Прокопій із Кесарії, 1950]. Як бачимо, згідно відомостей Прокопія Кесарійського, величезна територія між Середнім Подунав'єм і Прибалтикою, де жили у VI ст., була зайнята слов'янами, напевно, склавінами. Найімовірніше, шлях герулів із Подунав'я в Прибалтику проходив по Віслі.

✓ Анти за писемними даними займали регіони на схід від склавів та на північ від утігурів, між Дніпром і Дністром. Прокопій Кесарійський пише, що народи, які тут живуть, в давнину називались кіммерійцями, тепер зветься утігурами. Далі на північ від них (утігурів) займають землі незліченні племена антів. Сама назва «анти» проіснувала недовго, до початку VII ст. Після 602 р. вона зникає із сторінок історичних хронік. Напевно, вони в процесі розселення на Балкани змішуються із племенами склавів і приймають загальну назву слов'ян. Хоча з цього приводу існують різні точки зору як істориків, так і лінгвістів.

Таким чином, склавіни, назва яких в дещо зміненому вигляді поширилась на всі слов'янські племена, у V—VI ст. вийшли за південні межі венецьких земель. Візантійські автори вже знають їх на Дунаї. На північному заході писемні джерела пов'язують їх із Віслою; на сході — із Дністром, де вони межували із антами, що займали в цей час межириччя Дніпра, Дністра і Дунаю. Прокопій із Кесарії вважає склавів та антів єдиним народом. Північні й східні межі землі склавів та антів візантійським авторам були маловідомі, тому вони не називали їх кордонів, а обмежувалися загальною термінологією, що визначала їх просторовість або характер ландшафту. Торкаючись питань характеру побутових і соціально-економічних умов життя склавів, Йордан вказує, що вони живуть в болотах і лісах. Маврикій Стратег також характеризує побут антів. Все це свідчить, що в середині I тис. н. е. землі антів і склавів на півночі простягалися до Полісся і Верхнього Подніпров'я, де ландшафт відповідає наведеним характеристикам. Щодо згадки Йордана про заселення антами вигину чорноморсько-

го узбережжя, то її у світлі сучасних археологічних досліджень слід вважати приблизною. Пам'ятки пеньківської культури, яка, безсумнівно, пов'язується з антами, відкрито в Середньому Подніпров'ї, верхній частині Південного Бугу, Середньому Подністров'ї та Молдавії, але вони невідомі на Нижньому Дніпрі. Серед племен Подунав'я VI ст. склавинів неодноразово називають Менандр і Феофілакт Сімокатта [Мишулин, 1944].

Оцінюючи в цілому дані Прокопія про слов'ян, необхідно мати на увазі, що вони датуються серединою VI ст., а тому повинні відображати становище слов'ян в дещо раніший час, можливо, в першій половині цього століття, або наприкінці V ст. Підкреслимо, що писемні джерела VI ст. чітко фіксують слов'ян склавинів і антів на лівому березі Дунаю, відзначаючи їх наскоки на прикордонні райони імперії по всій середній течії цієї великої ріки. Десь наприкінці VI — початку VII ст. слов'яни переходять Дунай.

Важливе місце в дослідженні слов'янського етногенезу належить мовознавчій науці, оскільки вивчення мови в її розвитку невідривно пов'язане з історією народу — її носія. Мовознавці багато зробили для реконструкції загальнослов'янської мови «як реальної лінгвістичної одиниці, що існувала протягом багатьох століть» (Ф. Л. Філін). Вони досить успішно вирішили питання щодо відношення слов'янської мови до інших індоєвропейських мов і тим самим показали слов'ян як окрему етнічну спільність в сім'ї індоєвропейських народів. Картографування архаїчних слов'янських гідронімів і топонімів має важливе значення для пошуків стародавньої території слов'ян та визначення шляхів і районів їх розселення.

В. М. Топоров і О. М. Трубачов провели картографування та аналіз архаїчних гідронімів Верхнього і Середнього Подніпров'я, а також Верхнього Подністров'я. В результаті виявилось, що слов'янські назви найчіткіше і у великій кількості виступають на південь від Прип'яті й Десни. Вони опускаються по Дніпру до р. Псьол, сягаючи його верхів'я, і заходять на Лівобережжі в межиріччя Псла та Орелі. На півдні Правобережжя вони сягають верхньої течії Південного Бугу та середнього Дністра, на заході — верхів'я Дністра та Прип'яті. На північ від Прип'яті та Десни виступають суцільним шаром балтські гідроніми, які дещо заходять на Правобережжя, де чергуються зі слов'янськими назвами.

З півдня в лісостепову смугу території України, головним чином в межиріччя Дністра та верхів'я Прип'яті, заходять гідроніми ілірійського та фракійського походження, а на Лівобережжя — іранські. Германські гідроніми, що складають на схід від Вісли лише сім назв, розосереджені: на північному Підкарпатті (два), на правому березі верхнього Дністра (один), у верхів'ї Південного Бугу (два), на східній Волині (один) і на правому березі Орелі (один). Якщо поширення іранських гідронімів з південного сходу, фракійських та ілірійських з півдня, германських з заходу та північного заходу, балтійських з півночі не викликає сумнівів,

то слов'янські пов'язуються саме із зазначеною територією. Але для підтвердження цього припущення необхідні аналогічні дані з межиріччя Вісли та Одри, а також Подунав'я.

(І. Удольф, проаналізувавши всі дані слов'янської архаїчної гідронімії, дійшов висновку, що найдавніші слов'янські гідроніми компактно вкривають верхів'я Пруту, Середнє і Верхнє Подністров'я до верхів'їв Вісли. Насиченість архаїчних слов'янських гідронімів в регіоні між Верхнім і Середнім Дніпром, верхів'ям Вісли, Верхнім Дністром і Прутом, наявність балтослов'янських, іранослов'янських та германослов'янських мовних зв'язків, а також відсутність в стародавній слов'янській мові слів, що позначають специфічні риси гір, моря та деяких порід дерев, поширених в Середній Європі (бук, тис, явір тощо), свідчить про те, що вказана територія вимагає особливо уважного підходу при вивченні археологічних культур, які передують ранньосередньовічним старожитностям та їх кореляції з історичними та писемними джерелами. Тим більше, що найраніші слов'янські ранньосередньовічні поселення, які виникають у V ст., також відкриті у Подніпров'ї, верхів'ях Південного Бугу, на Середньому і Верхньому Дністрі і верхів'ях Пруту.

Ми не можемо погодитися з Ф. П. Філіним, який твердить, що співставлення («накладання») ареалів археологічних культур та реконструювання лінгвістичних регіонів позбавлене перспективи [Филин, 1962]. Така думка викликана деякою переоцінкою можливостей лінгвістики і недооцінкою археологічних джерел в розв'язанні проблем етногенезу. Зрозуміло, що археологам, як і історикам, на шляху до вивчення проблем походження слов'ян зустрічається багато труднощів. Але й порівняльне мовознавство має власні слабкі місця. Мовні явища, як правило, не піддаються датуванню, що значно зменшує їх історико-пізнавальні можливості. Крім того, не можна забувати, що поняття історія мови й історія народу хоча й пов'язані між собою, але не тотожні. Останнє значно ширше і різноманітніше, воно включає ще й низку інших важливих характеристик не доступних лінгвістиці, як предмет вивчення.

Не можна не відзначити тієї корисної роботи, яку провели антропологи по виявленню фізичного типу слов'ян, виділенню його серед інших етнічних угруповань. Крім того, визначаючи єдність процесів слов'янського етногенезу, антропологи встановили, що в різних регіонах слов'янської території існують помітні відмінності у фізичній будові слов'янського населення. Це дало їм можливість дійти висновку про вплив на слов'ян іншоетнічних рис — балтських, германських, фракійських та ін. Цей висновок дуже важливий при визначенні ядра території стародавніх слов'ян. На жаль, антропологічні дослідження в галузі слов'янського етногенезу також мають свої труднощі. До них насамперед необхідно віднести обмеженість джерел і навіть їх повну відсутність протягом цілих століть. Загальновідомо, що у V—VIII ст. більша частина лісостепового населення Східної та Центральної Європи

ховала своїх небіжчиків шляхом трупоспалення. Зокрема, найраніші достовірні слов'янські поховання V—VIII ст. виявилися трупо-спаленнями.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ЩОДО ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН

Наукова цінність писемних джерел, даних лінгвістики і антропології виключно велика. Вони незаперечно стверджують існування народу слов'ян-венедів на території Європи вже в перші століття нашої ери. Не викликає сумніву й та обставина, що слов'яни склали в цей час велику самостійну етнічну групу Європи поряд з такими значними етнічними спільностями, як германці, дакійці, сармати, угро-фіни, балти. У VI—VII ст. вони вже були відомі як грізна войовнича сила.

Однак необхідно враховувати, що інформація, вміщена у тих самих писемних джерелах, не є всебічною і повною. Вона відповідає уявленню античних авторів про хід історичного процесу в глибинишніх областях Східної і Центральної Європи, розміщених далеко від кордонів Римської імперії. Тому дані писемних джерел необхідно піддавати перевірці всіма доступними досліднику методами.

В цій ситуації важливого значення набувають археологічні матеріали. Вони не тільки значно доповнюють історичні, лінгвістичні, антропологічні та інші джерела, але й відкривають широкі можливості для вивчення історичного процесу, розкривають нові й часом несподівані риси соціально-економічного і культурного життя слов'янського населення. Саме археологія, що добуває і вивчає матеріальну культуру — житла, поховання, предмети побуту та праці, одягу та прикраси, створені відносно замкнутими групами людей, для яких характерні певні специфічні усталені риси, а головне які піддаються просторовим і хронологічним визначенням при співставленні з історичними та мовними явищами, дає останнім необхідні орієнтири і прив'язки.

Археологічну культуру не можна розглядати як щось застигле, незмінне. Вона може змінюватись, втрачати ті чи інші риси, або набувати нові, розширювати територію, входити компонентом в нові культурні утворення, відображаючи зміни в розвитку тієї етнічної спільності, яку вона представляє. При цьому необхідно мати на увазі, що на кожному новому етапі в ній завжди залишаються елементи, що зв'язують її з попереднім. Таке розуміння археологічної культури дозволяє простежити послідовність розвитку матеріальної культури слов'ян, визначити її територіальні зміни і, застосовуючи ретроспективний метод, поступово поглиблюватись до її джерел.

Проте ретроспективно-типологічні дослідження можуть призвести до позитивних результатів лише за умов наявності матеріалів всіх хронологічних ланок, що вивчаються. Невивченість

будь-якої з них знижує можливості типологічних співставлень, і як наслідок призводить до помилкових висновків.

До нещодавнього часу таким слабким місцем у вивченні етногенезу слов'ян була відсутність старожитностей раннього середньовіччя — пам'яток слов'ян, які б пов'язували так званий римський час в історії слов'ян (I—IV ст.) з часом, що передував утворенню давньоруської держави (VI—IX ст.). Їх вивчення почалося лише у 50-х роках нашого століття. Це призвело до появи ряду невдалих гіпотез, що ґрунтувалися на переконаності в прямій генетичній лінії розвитку слов'янських культур від початку I тис. до н. е. аж до періоду Київської Русі. Виходячи з правильного в цілому посилення про глибоке коріння слов'ян на території Європи, деякі дослідники приписували їм всі існуючі тут археологічні культури; при цьому вони розглядалися апріорі як послідовні ланки безперервного ланцюжка історичного розвитку слов'ян.

Так, в основі Вісло-Одерської теорії походження слов'ян, створеної польськими археологами на чолі з Ю. Костшевським, лежить мало доказове ствердження щодо слов'янської належності пам'яток тшинецької і лужицької культур II — першої половини I тис. до н. е. Пізніші археологічні культури на території між Віслою і Одрою розглядалися як наступні етапи розвитку одного і того ж населення аж до середньовіччя. Але сьогодні, при більш строгій ревізії фактів цієї теорії і на ширшій джерельній базі виявилася її повна неспроможність. Навіть найпізнішу з цих культур — шеворську, яку називали венедською, що датується останніми століттями до нашої ери — початком V ст. н. е., не можна в цілому пов'язати із слов'янами. Що стосується визначення етнічної належності більш ранніх — лужицької, поморської культур, то воно теж далеке від остаточного вирішення.

Ця ж сама хиба якоюсь мірою властива й прихильникам Вісло-Дніпровської гіпотези походження слов'ян, яку започаткував В. В. Хвойко. Він першим оголосив, що всі отримані ним в Подніпров'ї матеріали, починаючи від скіфського часу і закінчуючи періодом Київської Русі, відбивають різні етапи розвитку слов'янської культури. Порівняно нещодавно ідеї В. В. Хвойка з позицій автохтонізму розвинув лінгвіст і археолог В. П. Петров [1972], якій запропонував розпочати історію слов'ян в Подніпров'ї з більш раннього часу — від носіїв трипільської культури. Підставою для такої пропозиції став той факт, що саме за часів трипільської культури на території України розпочинається землеробство.

Ряд радянських археологів (М. І. Артамонов, П. М. Третьяков, Б. О. Рибаків) в своїх наукових концепціях об'єднують вісло-одерську і вісло-дніпровську теорії, вважаючи, що прабатьківщиною слов'ян були з покон віків землі від Дніпра до Одри [Третьяков, 1966].

Так, М. І. Артамонов вважав, що раннім слов'янам належали лужицька, поморська, шеворська культури в Польщі, а також

скіфські культури Подніпров'я і Поділля, в тому числі історичні неври, гелони і будини. На рубежі нової ери і в першій половині I тис. н. е. слов'янам належали зарубинецька і черняхівська культури.

Ще далі пішов у цьому напрямку П. М. Третяков. На його думку, культура шнурової кераміки, яка відома у II тис. до н. е. між Дніпром і Ельбою, була праслов'янською. Доповнюючи М. І. Артамонова, він вважав слов'янськими також верхньодніпровську і юхнівську культури. В останніх працях П. М. Третяков починав слов'янську історію вже від зарубинецької і пшеворської культур рубежу нової ери.

Теорії автохтонізму в слов'янському етногенезі дотримується Б. О. Рибаків. Він починає слов'янську історію з XV ст. до н. е. і виділяє в ній кілька етапів розвитку [Рибаків, 1981].

До першого етапу відноситься час існування комарівської і тшинецької культур (XV—XII ст. до н. е.). Праслов'яни займали в цей час територію між Одрою і Середнім Дніпром. То був, на думку Б. О. Рибаківа, період першого відпочкування слов'ян. Другий етап він назвав лужицько-скіфським (XI—III ст. до н. е.), коли слов'янам належали лужицька, чорноліська, білогрудівська та скіфська культури.

Третій етап — період існування зарубинецької та пшеворської культур (II ст. до н. е.— II ст. н. е.); четвертий — черняхівської і пшеворської культур (III—IV ст.); п'ятий — період раннього середньовіччя.

Основним методом дослідження Б. О. Рибаківа є картографія культур. Головним аргументом висунутої гіпотези є те, що всі включені ним до слов'янської історії культури займали в різні часи одну територію — межиріччя Дніпра і Одри. На жаль, гіпотеза Б. О. Рибаківа, створена ще у 50-х роках на засадах пануючого в цей час автохтонізму, не зазнала до нашого часу ніяких змін, не зважаючи на значний розвиток археологічної науки як в польовому, так і в теоретичному плані.

За останні десятиріччя завдяки значному поповненню слов'янської археології новими матеріалами, кількість точок зору щодо проблеми походження слов'ян збузилася, спостерігається зближення позицій дослідників. Великого значення для вирішення цієї проблеми мало відкриття та вивчення ранньосередньовічних слов'янських культур: празької, пеньковської і колочинської.

Суть проблеми зводиться тепер до вирішення питання про генезис цих культур, тобто до пошуків джерел ранньослов'янських культур раннього середньовіччя. Докорінно змінюється методологія досліджень етногенезу слов'ян. Раніше дослідники, залучаючи численні, але багатозначні факти суміжних наук, намагалися створити загальну схему слов'янського етногенезу, причому основну увагу приділяли найдавнішим малоприступним етапам слов'янської історії. Тепер славісти намагаються опустити такі схеми, концентруючи увагу на певній, невеликій ділянці досліджень. Основною моделлю пошуків став рух не від невідомого до відомо-

го, а навпаки. Опорним пунктом при цьому стали слов'янські ранньосередньовічні археологічні джерела, які добре пов'язуються з писемними даними про слов'ян.

Сьогодні визначилися три основні напрямки в пошуках джерел ранньослов'янської культури.

Представники першого напрямку (К. Годловський, І. Вернер, М. Б. Щукін), беручи в основу порівняльного розгляду соціально-економічну модель слов'янського суспільства середньовіччя, бачать її коріння на території Верхнього Подніпров'я, Подесення і Білорусії — в областях поширення пам'яток київської культури III—V ст.

Дослідники другого напрямку (І. П. Русанова, В. В. Сєдов), виходячи з морфологічних ознак самої матеріальної культури, головним чином з подібності або ідентифікації певних форм ліпної кераміки, елементів поховального обряду, висовують гіпотезу, що коріння слов'ян знаходиться в межиріччі Одри і Вісли, в областях поширення пам'яток пшеворської культури. Розглянемо в найбільш узагальненому плані основні положення авторів, що репрезентують обидві точки зору. Погляди третього напрямку ми детально розглянемо трохи далі.

За І. Вернером, всі типи ранньосередньовічних слов'янських культур (празько-корчакська, пеньківська, колочинська) склалися у другій чверті I тис. н. е. в лісовій зоні Східної Європи на основі раніших місцевих культур: почепської на Десні та київської на Дніпрі.

До таких самих висновків, але з інших позицій, дійшов польський археолог К. Годловський. В основу власної концепції він поклав порівняльну характеристику введеного ним поняття «моделі» культур Східної і Центральної Європи римського часу та ранньосередньовічної слов'янської культури. К. Годловський вважає, що археологічну культуру слов'ян в період їх великих переселень на неосяжні простори від Дніпра до Лаби і Балкан характеризує не стільки певний склад основних категорій знахідок, скільки спільна модель, структура, що відбиває певний тип соціально-економічних відносин, звичаїв, вірувань [Godłowski, 1979].

Ця модель (квадратне житло з піччю-кам'янкою в кутку, специфічний поховальний обряд, горщик так званого празького типу, невеликі поселення) корінним чином, на його думку, відрізняється від моделі культур, що існували в лісостеповій частині Східної і Центральної Європи в римський час (черняхівська, пшеворська, вельбарська) з їх розвинутим і різноманітним ремісничим виробництвом, високим рівнем землеробства, торгівлею, розвинутими суспільними відносинами. З цього випливає, що ніякого зв'язку між носіями пам'яток римського часу і слов'янами ранньосередньовічної пори не може бути. Вони належали різним за походженням групам населення. Це, за переконанням К. Годловського, підтверджують і писемні дані, в яких ми знаходимо відомості про більшість народів Європи, навіть найпівнічніші —

наприклад, скандинавів, фенів, але там відсутні конкретні однозначні згадки про слов'ян в римський час.

За К. Годловським, модель слов'янської культури VI—VII ст. пов'язується з моделями пізньозарубинецької та київської культур. Вони, на його думку, мають ряд спільних рис: відсутність гончарної кераміки, металургійних центрів, стиль ліпної кераміки та поховального обряду, житлових і господарських будівель [Godłowski, 1979]. Однак прямого типологічного зв'язку між двома хронологічно послідовними культурами — київською і ранньослов'янською — К. Годловському знайти не вдалося. Невідповідності, що виникають при порівняльному аналізі цих двох культурно-історичних спільностей, К. Годловський пояснює тим, що культура слов'ян раннього середньовіччя сформувалася в дуже короткий час за межами первісної батьківщини, на території, яку вони заселили наприкінці IV—V ст., але на базі моделі київської культури. Приймаючи до уваги наявність пам'яток слов'ян V ст. на Правобережній Україні, К. Годловський робить висновок, що слов'яни мешкали на землях між Прип'яттю, Карпатами, Дніпром. Дорогу племенам київської культури з лісової зони в цей регіон проклали гуни, які у V ст. розгромили готів, носіїв черняхівської культури. Автор припускає можливість існування в середовищі черняхівської культури якоїсь кількості слов'янського населення, але вона, на його думку, не мала впливу на формування культури слов'ян празького типу.

Наявність у празьких старожитностях Правобережної України певних елементів черняхівської культури, а у Прикарпатті культури карпатських курганів К. Годловський пояснює тим, що київське населення асимілювало частину носіїв цих старожитностей, перейнявши тим самим деякі риси їх культури. Таким чином пояснюється і наявність у матеріальній культурі слов'ян VI—VII ст. деяких елементів пшеворської культури.

В цілому концепція історичного розвитку племен Східної і Центральної Європи на рубежі та в першій половині I тис. н. е. зводиться до слідуєчого: на рубежі III—II ст. до н. е. під впливом кельтів і в результаті міграційних рухів північних і східних германців на територію сучасної Польщі виникають пшеворська і оксивська культури. В ранньоримський час оксивську культуру у північній Польщі змінює вельбарська. Пшеворська культура досягає свого розквіту у I—III ст., що призводить до демографічного вибуху. З цього часу починається рух пшеворців, яких К. Годловський вважає за германські племена лугіїв, вандалів, бургундів, на південь і південний схід, а вельбарців (готів, гепідів) на схід. Останні, переселившись наприкінці II ст. на Україну, створюють черняхівську культуру. Опустілу до V ст. територію Вісло-Одерського межиріччя займають у VI ст. слов'яни з Дніпро-Дністровського межиріччя [Godłowski, 1979, 1985].

Погляди І. Вернера та К. Годловського в нашій країні підтримує М. Б. Щукія та деякою мірою В. В. Крпоткін [Щукія, 1987].

В концепції цих авторів, по-своєму стрункій і завершеній, є багато слабких місць, пов'язаних з недостатньою вивченістю пам'яток, з помилками методичного характеру. Так, немає ясності у питанні щодо співвідношення пшеворської культури на території Польщі з більш ранніми — поморською і кльошовою культурами. На це нещодавно вказала І. П. Русанова, яка виділила у складі пшеворських старожитностей стійкий і відносно значимий поморсько-кльошовий компонент. В наведеній концепції ігноруються явні зв'язки між пшеворськими старожитностями та культурою слов'ян раннього середньовіччя на цій самій території. На ці недоліки вказують Й. Земан та В. Д. Баран, які після аналізу пам'яток слов'ян на території Польщі аргументовано пропонують виділити їх в окремий локальний варіант, що сформувався на основі субстрату.

Й. Вернер і К. Годловський занадто перебільшують роль готів в історії Східної Європи, вважаючи їх творцями і носіями черняхівської культури. Такий погляд не підтверджується даними археологів, які вивчають цю культуру. Суперечить фактам теза І. Вернера щодо наявності хіатусу між Дніпром та Віслою наприкінці IV—V ст. Вона спростовується багатьма відкритими тут за останні десятиріччя слов'янськими пам'ятками з матеріалами V ст.

Автори цієї концепції явно схильні до абсолютизації пізньозарубинецької і київської культур у слов'янському етногенезі. Говорити про роль цих культур у слов'янській історії можна лише стосовно генези пеньківських і колочинських старожитностей. До культури празького типу київські старожитності, судячи за сьогоdnішніми даними, мають опосередковане відношення.

Необхідно зазначити, що наведена вище концепція базується виключно на засадах міграціонізму — методі, який вже неодноразово доводив свою безперспективність при вирішенні історичного процесу в первісну епоху.

В протилежних позицій до проблеми походження ранньосередньовічних слов'янських пам'яток підходять московські вчені І. П. Русанова та В. В. Седов. Вони вважають, що Верхнє Подніпров'я не входило до ареалу, що відноситься до формування слов'янського етносу. На їх думку, ці райони займали балтські племена. Балтськими дослідники вважають також пам'ятки типу Колочина і раніші пізньозарубинецькі. Пеньківська група пам'яток, за В. В. Седовим, є подальшим розвитком середньодніпровського варіанту черняхівської культури, що виник внаслідок асиміляції пшеворськими племенами місцевого скіфо-іранського населення. Пам'ятки празького типу утворили пшеворські племена, які просунулися у Подніпров'я з межиріччя Вісли і Одри.

І. П. Русанова на відміну від В. В. Седова вважає, що пеньківська культура стала слов'янською лише на пізніх етапах свого розвитку, в результаті асиміляції її носіїв, в основному кочових, населенням празької культури. Єдино слов'янськими І. П. Руса-

нова вважає лише празькі старожитності. За її переконанням, вони виростили з пшеворської культури [Русанова, 1976].

В. В. Седов в основу схеми еволюції слов'янської культури поклав лужицьку культуру. З неї виростає не лише слов'янська культура підкльшових поховань, а й культура італіків, германців, кельтів. Останні увійшли якоюсь мірою у наступну слов'янську пшеворську культуру, що існувала до IV ст. З лужицької виросла також поморська культура, що належала балтам. З неї, в свою чергу, виростили балтські зарубинецькі старожитності. На базі пшеворської культури в ранньому середньовіччі створилися всі відомі В. В. Седову слов'янські культури: празько-корчакська на території між Дніпром і Віслою; суково-дзедацька в Польщі; культура довгих курганів на новгородщині; пеньківська на Лівобережній Україні, але через посередництво черняхівської культури [Седов, 1979].

Подібно поглядам попередньої групи дослідників, ця гіпотеза має малоаргументовані або зовсім неаргументовані місця.

Насамперед потребує вагомих доказів теза щодо виключно балтської належності пам'яток Верхнього Подніпров'я. Безперечно, старожитності типу Колочина свідчать про наявність у них крім слов'янських також елементів балтських культур. Ймовірно, ці пам'ятки необхідно розглядати як свідчення нашарування на балтський субстрат слов'янського етносу в процесі освоєння ними північних регіонів Подніпров'я і Білорусії.

Не підтверджується, як показав В. Д. Баран, теза щодо балтської належності носіїв зарубинецької культури. Пам'ятки цієї культури знаходяться в таких регіонах, де ніколи не було балтів, наприклад на Південному Побужжі. Крім того, деякі форми кераміки, типологічно пов'язаних з пізньозарубинецькою і київською культурами, знайдено на пам'ятках типу Пеньківка й Корчак, а також на черняхівських пам'ятках, що ніяк не узгоджується з уявою про їх балтську належність.

Одним з найвразливіших місць в цій гіпотезі є абсолютизація ролі пшеворської культури в слов'янському етногенезі. Так В. В. Седов, аналізуючи пшеворську культуру, справедливо признає, що вона належала, головним чином, германським племенам, але в її ареалі, на його думку, жили і слов'яни-венеди. Визнаючи, що пшеворська культура є надзвичайно стабільною у власних компонентах в усіх регіонах, В. В. Седов пропонує поділити її на два етноси за принципом, запропонованим ще у 30-і роки Р. Ямкою і розкритикованим в польській літературі. Він, слідом за Р. Ямкою, пропонує визначити слов'янськими так звані бідні ямні поховання на пшеворських могильниках, а урнові «багаті», де нерідко трапляється зброя, — германськими. За його висловом, перші концентруються нібито в основному в східному регіоні культури, другі — західному. Висунута В. В. Седовим гіпотеза не підтверджується даними археології. Ямні й урнові поховання рівномірно поширені по всій території пшеворської культури. Їх співвідношення змінюється лише в хронологічному діапазоні.

Однаковою мірою урнові поховання бувають «бідними», тобто малоінвентарними, так само як і ямні «багатими». Зброя — основний за В. В. Сєдовим атрибут «германської» належності поховання, властива не лише урновим, а й ямним похованням з певною, правда, перевагою в перших.

Аргументи І. П. Русанової щодо слов'янської належності носіїв пшеворської культури базуються, головним чином, на специфічному, так званому «празькому» горщику, який є одним з найяскравіших показників ранньосередньовічної слов'янської культури пражського типу. На думку І. П. Русанової, генеза цього горщика пов'язана з пшеворською культурою, тобто вся слов'янська культура також сформувалася в ареалі пшеворської.

Така абсолютизація одного елементу культури при вирішенні глобального питання походження слов'ян зустріла гостру критику з боку польських та радянських вчених.

Незважаючи на ряд слабких місць, значення праці, проведеної І. П. Русановою і В. В. Сєдовим, не можна применшувати. В загальному хорі сьогоденних польських і значної частини радянських дослідників, відкидаючих будь-яку причетність носіїв пшеворської культури до етногенезу слов'ян, ці автори висвітлили перспективність пошуків щодо виявлення в ній слов'янського компонента.

На основі багаторічних польових робіт з накопиченням величезної кількості нового археологічного матеріалу, завдяки використанню набутих джерел київській школі дослідників вдалося створити власну якісно нову концепцію слов'янського етногенезу. Вона виходить з того, що генезис ранньосередньовічної слов'янської культури був набагато складнішим, ніж уявлялось досі. Їх формуванню передували складні етнокультурні й соціальні процеси, що втягнули в своє коло ряд культур і культурних угруповань Південно-Східної і Центральної Європи I—IV ст. Концепція виходить з позицій автохтонності слов'янства між Дніпром і Одрою, враховуючи одночасно важливу роль міграцій в етногенетичних процесах первісної епохи.

Методологічною основою київської концепції є те, що формування слов'янського етносу мало поетапний характер і здійснювалося протягом тривалого часу шляхом інтеграції з іншими етнокультурними групами: балтами на півночі, іраноязичними племенами на півдні, германцями на заході, фракійцями на південному заході.

Нижче коротко подамо зміст поглядів київських дослідників.

На рубежі III—II ст. до н. е. процес формування слов'янського етносу проходив головним чином у Повисленні, охоплюючи також територію Волині в ареалах лужицької і поморської підкльшової культур. З виникненням зарубинецької культури, головним субстратом якої були прийшли поморсько-підкльшові племена з включенням місцевих компонентів (балтських, іраномовних), центр слов'янського етногенезу перемістився у межиріччя Вісли й Дніпра.

Синхронна зарубинецькій — пшеворська культура, сформована в основному східногерманськими племенами під впливом кельтської культури, також містила в собі слов'янський компонент. Однак свого проявлення в матеріальній культурі слов'яни з пшеворського ареалу до VI ст. н. е. не мали.

У другій половині I ст. н. е. зарубинецька культура Подніпров'я розпадається під ударами сарматів. Зарубинецьке населення в основній масі покидає власні домівки і переселяється у лісові райони Верхнього Подніпров'я та Подесення, частково — у Південне Побужжя. Освоюючи північні регіони, слов'яни поступово змішуються з місцевими балтськими племенами. Наслідком цих процесів стало виникнення там своєрідних пам'яток типів Кісмені — Чечерськ та Почец, що датуються I—II ст. н. е. та входять до складу пізньозарубинецької культурної групи.

Зарубинецьке населення, яке залишилося в Середньому Подніпров'ї, змішавшись з прибулими сюди у значній кількості східнопшеворськими племенами, а також увібравши деякі балтські елементи, створило місцеві пізньозарубинецькі пам'ятки. На цій основі на рубежі II—III ст. складається київська культура.

Дещо інакше йшов розвиток слов'янських старожитностей у західній частині України.

В середині I ст. н. е., приблизно в той самий час, що і в Подніпров'ї, зарубинецькі племена Прип'ятського Полісся мігрували на південь, в райони Волині та Подністров'я.

В процесі інтеграції зарубинців з проживаючими на Волині та Подністров'ї носіями верхньодністровського варіанту пшеворської культури (нащадками поморсько-кльошових племен, асимілювавших якусь частину германців) у другій половині I ст. н. е. створюються пам'ятки зубрицької групи. Вони мають багато спільних рис з пізньозарубинецькими старожитностями Подніпров'я і Південного Побужжя й, очевидно, генетично пов'язані з ними. Це цілком зрозуміло, оскільки обидві етнокультурні спільності мають в своїй основі єдиний пшеворсько-зарубинецький субстрат, сягаючий своїм корінням до поморсько-кльошової культури. Носіями зубрицьких пам'яток були, ймовірно, веди, описані Тацітом.

У III ст. зубрицьке населення в інтеграції з фракійцями (носіями липицьких пам'яток Подністров'я) під впливом провінціально-римської культури створює старожитності черняхівської культури. До ареалу цієї культури увійшла також частина пізньозарубинецьких племен Середнього Подніпров'я; інша частина прийняла київську культуру.

Наприкінці IV—V ст. на основі цих старожитностей формується ранньосередньовічна так звана празько-корчакська культура слов'ян.

СЛОВ'ЯНИ НА РУБЕЖІ
ТА В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ

I тис. н. е.

Визначивши в попередньому розділі загальну схему розвитку слов'янського етносу і його культури, дамо їх більш детальну характеристику.

Розпочнемо з тих культурних угруповань, утворених слов'янами на території між Віслою й Дніпром на рубежі та в першій чверті I тис. н. е.— зарубинецької, пшеворської-верхньодністровської, пізньозарубинецької й зубрицької.

Зарубинецька культура охоплювала східний регіон давньослов'янського масиву в басейнах верхньої і середньої течії Дніпра. За підрахунками Є. В. Максимова [1982], зарубинецькі пам'ятки розташовані на площі близько 500 км², що дорівнює території сучасних європейських держав — Франції або ФРГ. Територія зарубинецьких племен не залишалася незмінною, вона збільшувалася або зменшувалася в різні періоди свого існування в залежності від умов соціально-економічного розвитку.

Протягом раннього періоду (кінець III—I ст. до н. е.) до складу зарубинецької території входили Середнє і Верхнє Подніпров'я та Прип'ятське Полісся (рис. 1).

Населення розміщувалося близько одне від одного, як правило, в межах видимості, гніздами. Кожне таке гніздо складалося з 10—15 поселень і відповідало племені. В Середньому Подніпров'ї Є. В. Максимов нарахував три пов'язані між собою племена (між Стугною та Ірпенем, Стугною — Россю — Тясьмином). За межами племінних територій відомі лише поодинокі, як правило, невеликі поселення і могильники. Їх необхідно, ймовірно, розцінювати, як сліди розселення зарубинецького населення в результаті природного росту його чисельності.

У другий хронологічний період розвитку (друга половина I ст. до н. е.— середина I ст. н. е.) зона проживання зарубинецьких племен дещо розширилася за рахунок освоєння басейнів рік Ірпінь, Рось, Стугна та Тясмин.

З кінця I ст. н. е. більшість областей проживання зарубинецьких племен опинилася в зоні воєнної експансії сарматів. Основна маса зарубинців відійшла на південний схід у Верхнє Подніпров'я, Подесення, а також на південний захід, у Південне По-

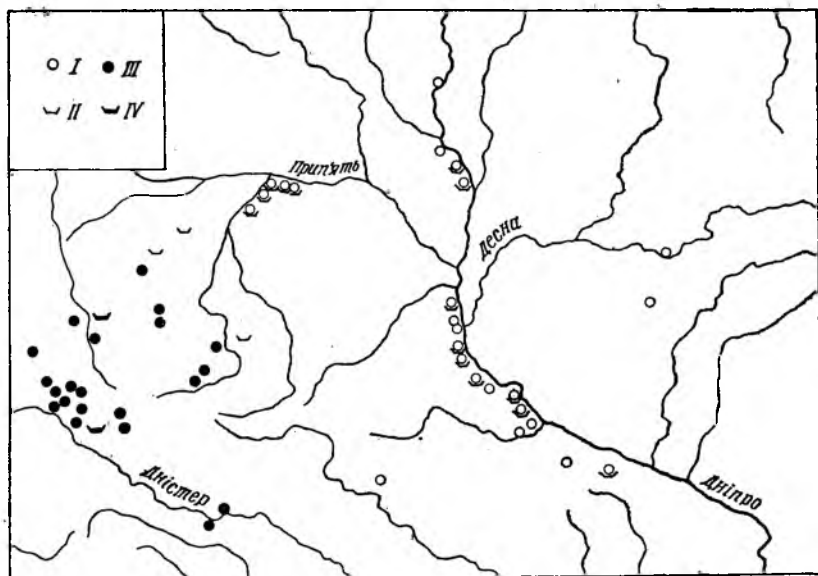

Рис. 1. Карта-схема археологічних культур Східної Європи рубежу нашої ери — I ст. н. е.:

I — поселення і городища зарубинецької культури; II — могили зарубинецької культури; III — поселення пшеворської культури; IV — могили пшеворської культури

бужжя. Зарубинецьке населення, яке залишилося у Середньому Подніпров'ї значно змінює характер власної культури: місця проживання, поховальні звичаї, одяг. Лише частина матеріальної культури попереднього часу (окремі форми домашнього посуду, житлобудівництво) продовжує свій розвиток в симбіозі з іншими культурними елементами: балтськими, сарматськими, пшеворськими. Змінюється напрям торгових зв'язків, міжплеменних контактів. Вони пов'язані в основному з західним культурним масивом через посередництво і при прямій участі споріднених з зарубинецьким населенням племен зубрицької групи, а через дакійців — з римськими провінціями. Всі ці змішані пам'ятки Подніпров'я кінця I—II ст. н. е. об'єднані в так звану пізньозарубинецьку культурну групу. Вони відбивають процес інтеграції давніх слов'ян з іншими етнокультурними спільнотами регіону. Дослідження пам'яток цієї групи лише почалося.

До середини I ст. н. е. спустило й Прип'ятьське Полісся. Слов'яни з цих місць рушили на південь і, просуваючись по річках Горинь, Случ, Стир, розселилися по Волині і Подністров'ю (рис. 2).

Розвиток західної частини слов'ян проходив, як вже зазначалося, в ареалі пшеворської культури. Територія пшеворської культури II ст. до н. е.— початку V ст. займав межиріччя Одри й Вісли в Центральній та Південній Польщі. Верхньодністровський

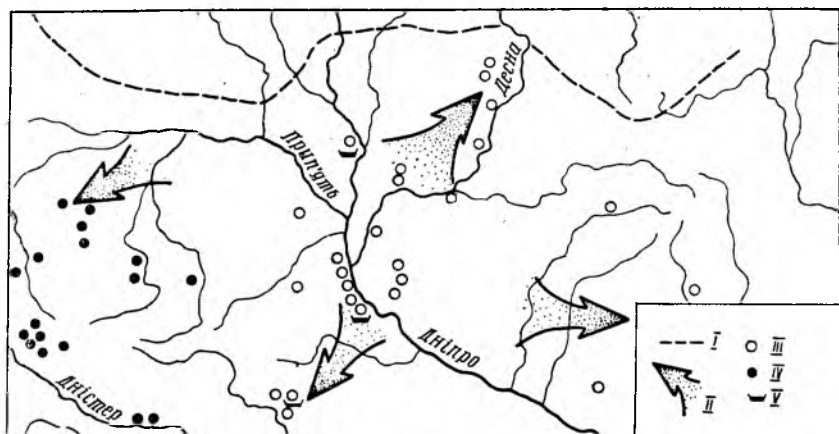

Рис. 2. Слов'янські пам'ятки другої половини I — першої половини II ст. н. е. у Східній Європі:

I — межа балтських культур лісової зони; II — напрямок руху населення Середнього Подніпров'я; III — пізньозарубинецькі поселення; IV — поселення зубрицької групи; V — пізньозарубинецькі могильники

варіант пшеворської культури займає територію між Віслою і Саном на заході, Горинню на сході, обмежуючись Прип'яттю на півночі й Збручем на півдні [Козак, 1984].

Дослідження цієї форми давньослов'янської культури, що проіснувала з I ст. до н. е. до середини I ст. н. е. і яка займає середнє становище не лише в територіальному, а й культурному відношенні між германцями й слов'янами, почалося лише у 70-х роках. Вже сьогодні відомо понад 30 пам'яток, які охоплюють територію близько 60 тис. км². Вони розташовані в чотирьох районах (верхів'я Західного Бугу, Стиру, Горині, Стоходу). Відстань між гніздами значна, між пам'ятками вона становить 3—6 км. Ймовірно, подібно до зарубинецьких племен, розміщення поселень відбиває племінну структуру пшеворського населення (рис. 1).

У другій половині I ст. н. е. пшеворську культуру замінили пам'ятки зубрицької групи. Ці пам'ятки відкрито в останнє десятиліття Д. Н. Козаком. Вони належали західному відгалуженню венедського масиву. Поширення зубрицьких старожитностей обмежено на півночі Прип'яттю, на сході Горинню, на півдні охоплює північну й середню частини Подністров'я, на заході — східну частину Люблінщини і Посання. Освоєння середньодністровських земель слов'янами, зайнятих дакійцями і бастарнами, проходило, ймовірно, не лише мирним шляхом. Тацит пише, що венеди «ради грабунку рискають» на землях між певкінами (бастарнами) та фенами і озброєні щитами рухаються з великою швидкістю. Зараз дослідникам відомо понад 50 поселень, які розташовані 10 гніздами. Шість з них розміщено на території Волині, чотири — в прилягаючому Подністров'ї.

Походження давньослов'янських культур рубежу нової ери ще до кінця не з'ясоване. Це, зокрема, стосується зарубинецької культури. Дослідники (Є. В. Максимов, К. В. Каспарова, С. П. Пачкова) вважають, що зарубинецька культура виникла в результаті руху різних європейських племен, які наприкінці III — початку II ст. до н. е. досягли басейнів Вісли, Дніпра й Дністра, втрутившись у внутрішній розвиток автохтонного населення.

Зарубинецька культура чітко поділяється на три локальні варіанти: прип'ятський, верхньодніпровський та середньодніпровський. Відмінності між ними визначено різним складом автохтонного населення. Прип'ятське Полісся в дозарубинецький час було заселене групами носіїв пізньолужицьких та поморсько-кльошових пам'яток, а також носіями милоградської культури. Роль останньої у створенні нової культури, на думку Є. В. Максимова, незначна. Основним компонентом зарубинецької культури в Поліссі стали прийшли носії пізньопоморської та підкльошової культури [Максимов, 1982].

Інше співвідношення культурних елементів у Верхньому та Середньому Подніпров'ї. У Верхньодніпровському регіоні зарубинецькі пам'ятки мають виразні риси милоградської культури, у середньодніпровському — культури місцевих племен пізньоскіфського часу. Що стосується прийшлих елементів, то в останньому регіоні крім поморсько-кльошових тут простежено ще й риси пізньолатенської культури балкано-дунайського регіону.

Отже утворення зарубинецької культури було складним процесом, який мав в кожному з регіонів властиві лише їм особливості, обумовлені специфікою культурної спадщини автохтонів та їх взаємодії з пришельцями. Саме поморсько-кльошові культури дали забарвлення найважливішим елементам культури різних груп зарубинецьких племен, особливо їх керамічному комплексу [Максимов, 1982].

Ще дискусійнішим є питання генези пшеворської культури на території Польщі. Наприкінці XIX ст. вважалося, що пшеворська культура походить від кельтів. До сьогодні існує думка про германські коріння носіїв цієї культури. Більшість польських дослідників у повенні роки (Ю. Костпєвський, К. Яжджевський, В. Гензель) дотримувалися думки, згідно якої пшеворська культура є наступним етапом розвитку слов'янства на даній території. Основним доказом слов'янського походження пшеворських пам'яток польські дослідники вбачають в генетичному зв'язку між пшеворськими, пізньолужицькими і поморсько-кльошовими пам'ятками, безперервний розвиток культури, а значить, незмінність населення у Вісло-Одерському межиріччі протягом всього латенського часу (від IV ст. до н. е. до I ст. н. е.). Така точка зору нібито узгоджується з даними лінгвістики. Слов'янські коріння пшеворських племен признаються і багатьма радянськими вченими (Б. О. Рібаков, І. П. Русанова, В. В. Сєдов).

У 70-х роках точка зору на походження пшеворської культури знову різко змінюється. Панівною стає думка щодо належності

цих пам'яток германському союзу племен, відомих в писемних джерелах під назвою лугіїв.

Найновіші дослідження пшеворської культури польськими археологами показали неабияку складність її формування. Виявилося, що пшеворські пам'ятки виникли на території Вісло-Одерського межиріччя раптово, на рубежі III—II ст. до н. е., а не як наслідок розвитку місцевих поморських і підкльошових племен, як це вважалося. Польські дослідники А. Невенгловський, Т. Домбровська та інші прийшли до висновку, що пшеворська культура була привнесена та територію Вісло-Одерського межиріччя у сформованому вигляді східними германцями. Пам'ятки цієї культури існували поспуму з пам'ятками місцевої людності. Лише через століття спостерігається процес включення місцевого компоненту (напевне слов'янського) у пшеворську культуру.

На цих нових даних ґрунтується і гіпотеза щодо походження верхньодністровського варіанту пшеворської культури. Пам'ятки цієї культури з'явилися у Подністров'ї й на Волині, у сформованому вигляді в I ст. до н. е., тобто саме тоді, коли на території Польщі спостерігається процес змішання прийшлої, германської за походженням і місцевої поморсько-кльошової культур. Помітний поморсько-кльошовий компонент в пшеворських пам'ятках волино-дністровського регіону може свідчити про те, що сюди переселилися змішані племена. Певна ізоляція від основного пшеворського (в цілому германського) масиву, вплив частково спорідненого місцевого поморсько-кльошового населення, а децю пізніше — сусіднього зарубинецького з Прип'ятського Полісся, призвели до того, що у пшеворців Подністров'я та Волині перевагу отримала «поморсько-кльошова» (давньослов'янська) лінія етнокультурного розвитку. На відміну від цього у Вісло-Одерському межиріччі пшеворські племена, серед яких було, судячи за останніми даними археологів, і давньослов'янське населення, перебували під постійним впливом західних і північно-західних германських культур.

Зубрицька та пізньозарубинецька культурні групи виникли внаслідок етнокультурних процесів, що протікали на території України в I ст. н. е. Саме в цей час розпалися культури латенського циклу — пшеворська, зарубинецька, поньешти-лукашівська. Знову наступає міграція племен. Зарубинецьке населення, що населяло Прип'ятське Полісся, пересунулося, як згадувалося, на територію Подністров'я, зарубинці Середнього Подніпров'я перемістилися в Подесення і північніші райони, а також Південне Побужжя (Поділля). З іншого боку носії пшеворської культури переміщуються на південь і схід, сягаючи Дніпра. З півдня в Український Лісостеп проникають дакійські племена, що принесли липицьку культуру, а також сармати. Спільне проживання на близькій території різних племен, що перебували приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку, створило передумови для процесів етнічної інтеграції, асиміляції та консолідації. Саме ці процеси між племенами пшеворської культури

і прийшлими з Полісся групами зарубинецького населення стали тлом, на якому утворилися пам'ятки зубрицької групи. Широке дослідження дали можливість простежити деталі цього історичного явища. З'ясувалося, що зарубинці йшли на Волинь та Подністров'я невеликими, ймовірно сімейними групами. Вони не створювали на цій території власних поселень, а розміщувалися на вже існуючих, пшеворських, змішуючись з проживаючими на них сім'ями і привносячи елементи своєї культури. Так на пшеворських поселеннях з'явилися нові, бікультурні комплекси.

Значно збільшилася кількість людей на поселеннях. Тому наступила необхідність відселення вже симбіозних пшеворсько-зарубинецьких сімейних общин, які влаштували нові селища. Це відбилось на археологічних матеріалах. Кількість пам'яток Волині і Подністров'я другої половини I—II ст. н. е. у порівнянні з попереднім часом зросла в 2—3 рази. Збільшилася площа поселень, щільність забудови. Якщо, наприклад, на пшеворських поселеннях рубежу ери одне житло розміщувалося на площі приблизно 1100 м², то на зубрицьких селищах — вже на площі 432 м². Ці дані підтверджують різкий зріст кількості населення Волині й Подністров'я у другій половині I ст. н. е.

Зарубинецьке населення вплинуло на зміну планової структури нових поселень. На них з'явилася велика кількість ям-погребів, розташованих на окремій ділянці. Прийшло населення почало будівництво квадратних напівземлянок, виготовляти традиційний посуд. Еклектизм матеріальної культури на зубрицьких селищах, що відбивав різноплеменність жителів, спостерігається до кінця I ст. н. е. В подальшому часі оформлюються вже сталі, в основі синкретичні риси матеріальної культури зубрицьких племен. Своє остаточне завершення процес пшеворсько-зарубинецької інтеграції отримав в пам'ятках черняхівського типу цього регіону.

У Верхньому та Середньому Подністров'ї у формування пам'яток зубрицької групи було втягнуто дакійські племена липицької культури. Їх вклад у створення нової культури незначний, але помітний.

В подібних складних умовах інтеграції різних етнокультурних елементів проходив процес формування пізньозарубинецької культурної групи. Дослідникам відомо кілька типів пам'яток I—II ст. н. е. у Середньому Подністров'ї та Південному Побужжі, де зарубинецькі елементи поєднуються з іншими етнокультурними елементами: тип Рахня (зарубинецько-пшеворський), тип Грипі-Почеп (зарубинецько-балтський), тип Тернівки (зарубинецько-сарматський). Ширші дослідження, можливо, доповнять кількість пам'яток з різними варіантами культурних елементів. В результаті взаємодії всіх цих типів пам'яток наприкінці II—III ст. викрystalізовується нова так звана київська культура.

Незважаючи на низку спільних елементів у зубрицькій та пізньозарубинецькій культурах, які дозволяють говорити про їх генетичний зв'язок, між ними є й певні відмінності, зумовлені різними контактами і впливом субстратного населення. Якщо дав-

ньослов'янське населення Подніпров'я вступало в асимілятивні процеси, в основному з балтським (носіями юхнівської культури та культури штрихованої кераміки) та іраномовним (сармати) населенням, то давні слов'яни Подністров'я і Волині контактували з дакійськими (носіями липицьких пам'яток) та германськими (носіями пшеворської культури) групами населення.

У другій половині II ст. н. е. сусідні з Волинню землі Мазовії і Підлясся, на яких жили східно-германські племена, а також, ймовірно, групи слов'янського населення, були захоплені готами. Готи були войовничим і добре організованим народом, який у I ст. н. е. переселився з Ютландії в Повіслення. Судячи з того, що в цей час припинили існування майже всі пам'ятки пшеворської культури Мазовії і Підлясся, готське завоювання, на думку польських дослідників, супроводжувалося винищенням людей.

В останній чверті II ст. н. е. готи, навколо яких об'єдналися й інші германські племена, в тому числі бургунди, вандала, а потім і гепіди, рушили на Волинь. Жах, який, мабуть, опережував рух самих германців — носіїв так званої вельбарської культури, примусив волинських слов'ян покинути домівки. Вони переселяються на південь в Подністров'я, а також в Середнє Подніпров'я, де беруть участь в формуванні нової так званої київської культури слов'ян.

Дані археології підтверджують, що в останній чверті II ст. припинили існування всі слов'янські поселення Волині. На них з'являється шар вельбарської культури — культури германців. Зате у Подністров'ї наприкінці II ст. н. е. спостерігається різке збільшення кількості нових поселень і розширення вже існуючих. Підрахунки свідчать, що населення Подністров'я збільшилося в цей час в 2,5—3 рази. Нові археологічні дані засвідчують, що пам'ятки, дуже близькі до зубрицьких, з'являються далеко на півдні, у Буджацькому степу (вони отримали назву етулійських) [Гудкова, 1987].

На пам'ятках Подністров'я елементи вельбарської культури відсутні повністю. Ймовірно, численні слов'янські племена цього регіону зуміли зупинити даліше просування вельбарців на південь. Сліди германців губляться на території Малого Полісся — болотяного і сьогодні району, що відокремлює Волинь від Поділля. Можливо, саме Мале Полісся було на той час тією смугою, що розмежовувала дві різні етнічні групи.

Готи змушені були повернути на схід у Південне Побужжя та Середнє Подніпров'я з більш розрідженим населенням, та рушили до Азовського й Чорноморського узбережжя.

Через Подністров'я з території Посання в напрямі Подунав'я проникли лише озброєні військові загони вершників. На думку дослідників, то були вандала, потиснуті у верхів'ях Вісли готами. Свідченням цього є поява у Подністров'ї, головним чином між гирлами Золотої Липи і Збруча, поховань із зброєю (Кам'янка Велика, Добростани, Твірж, Рудки, Іване-Золоте, Репужинці тощо). Всього відомо близько 20 таких пам'яток. Селища відсутні.

А це означає, що через Подністров'я пробивалися лише окремі дружини вандалів. На характері матеріальної культури слов'ян ці пересування не відбилися. Ніяких територіальних або демографічних зрушень тут в цей час не спостерігається.

Отже, археологічні матеріали демонструють складний процес становлення давньослов'янського етносу на рубежі та в першій чверті I тис. н. е. Він йшов шляхом взаємодії з сусідніми групами населення, вбирання елементів їх культури і, відповідно, зміни власної.

Цей процес продовжувався і в наступний період.

Коротко зупинимося на особливостях і найхарактерніших рисах матеріальної культури давніх слов'ян цього часу.

Зарубинецьке населення вибирало місця поселень на важкодоступних останцях плато, або на високих місцях (Пирогов, Ходосівка, Монастирсьок, Бабина Гора, Сахнівка, Пилипенкова Гора). Обов'язковою умовою при виборі місця для поселення була наявність поблизу водного джерела, чистого потічка або річки.

Характерною рисою масових зарубинецьких поселень Середнього Подніпров'я є присутність оборонних споруд у вигляді земляних валів та ровів. Необхідність будувати такі оборонні конструкції виникла у I ст. до н. е., коли почала збільшуватися загроза з боку сарматів. В цей час у Середньому Подніпров'ї з'являються поселення в заплаві та на перших терасах річок. Дослідники пояснюють виникнення подібних поселень активізацією господарської діяльності.

На початку такі поселення розміщувалися поблизу укріплених городищ, що в разі небезпеки могли дати притулок людям. Пізніше відкриті поселення виникають і далі від городищ. Зарубинецьке населення Прип'ятського Полісся й Південного Побужжя мешкало на відкритих поселеннях.

Розміри поселень невеликі: площа найбільших — до 1,5 га.

Забудова селищ нерідко мала продуманий характер, інколи будівлі розміщалися без видимого порядку. Так, виявлені на городищі Пилипенкова Гора 28 жител і понад 100 ям-погребів, розміщувалися групами. В кожній групі житла будувалися по колу діаметром до 30 м. Площа всередині правила за господарський двір. Ями-погреби на поселеннях розміщувалися біля стін жител або на околицях, де не було жител. В першому випадку, характерному для всього Середньодніпровського регіону, поблизу кожної домівки знаходилося по 3—5 таких ям-погребів. Це свідчить про певну господарську автономію малої (індивідуальної) сім'ї, яка займала житло та примикаючий до нього господарський комплекс [Максимов, 1982].

Волинський і Дністровський слов'янський регіони за цими рисами культури мало чим різнилися від дніпровського. На етапі існування пшеворської культури, синхронній другому етапу розвитку зарубинецької культури, для поселень вибиралися піщані миси та підвищення заплави або край першої надзаплавної тераси. Пізніше, у I—II ст. н. е., коли оформилася зубрицька культу-

ра, топографія поселень змінюється: вони займають більш високі місця на схилах балок й високих берегах річок на чорноземних ґрунтах. Характерною рисою зубрицьких поселень, як і зарубинецьких, є наявність великої кількості ям-погребів. На кожне житло припадає в середньому 6—10 таких ям.

1 [Традиційною для окремих періодів слов'янської культури була форма житла. На рубежі ери паувала овальна форма споруди з стовпово-плетневою системою будівництва стін. В перших століттях нашої ери набувають поширення прямокутні та квадратні житла.] Така форма основи дозволяла застосувати при будівництві досконаліший зрубний та каркасно-стовповий спосіб зведення стін. Прямокутні житла-напівземлячки характерні для зубрицької групи, [квадратні — зарубинецьких племен.] В результаті культурного впливу зарубинців на населення Подністров'я та Волині тут також поширюються квадратні споруди.

Стіни обмазувалися глиною з зовнішньої, а інколи й внутрішніх боків. Двосхилий дах накривався наявним у землеробів матеріалом: хмизом, очеретом, соломою.

Внутрішній інтер'єр давньослов'янського житла був простим. Посередині долівки у невеликому заглибленні влаштувалося вогнище, уздовж однієї або кількох стін будувалися дерев'яні лави-лежанки. Поруч з житловими будівлями зводилися приміщення господарського призначення: комори, хліви, ями-льохи, ремісничі майстерні.]

5 [Не меншу, якщо не більшу, етнічну специфіку, ніж поселення, має поховальний обряд того чи іншого народу. Всі групи слов'ян ховали своїх небіжчиків через спалення.] Цей обряд проводився за межами могильника, очевидно, у спеціально визначеному для цього місці. Поховання здійснювалися у невеликих ямках у верхній частині материкового шару.] Ями мали округлу, овальну, видовжено-овальну, а інколи квадратну форму. Над могилами зводилися невеликі насипи із землі, вибраної з поховальної ями. Деякі поховання позначалися невеликими каменями.] У зарубинецькій культурі зафіксовано незначну кількість поховань із слідами невеликого вертикального стовпчика.] 5

Залишки кремації в могилі розміщувалися у різний спосіб: в урні; зсипалися на дно могильної ями; інколи кальциновані кістки лежали частково в урні, а частково — на дні могильної ями. Для слов'янської культури рубежу та перших століть нашої ери властиві так звані ямні поховання. При цьому обряді кальциновані кістки зсипалися на дно ями. Незначний відсоток становлять і урнові поховання, причому їх кількість збільшується в західному напрямку.

При урновому захороненні кальциновані кістки склалися в горщик, миску чи іншу посудину, яку ставили в поховальну яму. Антропологічні дослідження кісток з могильників Прип'ятського Полісся показали, що найбільшу кількість поховань становили жіночі у віці від 20 до 40 років. На Верхньому Подніпров'ї найбільше дитячих поховань.

Захоронення супроводжувалися великою кількістю поховального інвентаря, глиняним посудом, прикрасами, предметами побуту, знаряддями праці, зброєю. Найчастіше зустрічається посуд — він міститься в 80—96 % поховань. Це не дивно, оскільки посуд відігравав роль стравниць. В поховання клався найкращий посуд, який був у домі. Певна категорія посудин спеціально виготовлялася для ритуальних цілей.

В поховання клялися також прикраси. Для поліських могильників найвластивішими є намиста, ритуальні підвіски з солярними знаками, різноманітні ланцюжки. В середньодніпровських могилах найчастіше трапляються обручки, пронизки та спіральки; у верхньодніпровських — бляхи, пряжки-сьюльгами, голки, сокири, ножі, наконечники списів. Західна частина слов'ян, пов'язана тісно з германським культурним комплексом, виділяється за цією рисою обряду. Тут в могилу найчастіше кляли зброю, знаряддя праці, предмети домашнього вжитку. Прикраси трапляються рідко.

В поховальному обряді західної частини слов'ян пануючими є поморсько-кльошові традиції. Чітко простежуються також риси поховальної обрядності кельтів й германців. Походження поховального обряду зарубинців викликає поки-що дискусії. Найдавнішою є думка про місцеві коріння основних рис поховальної обрядності зарубинецьких племен. На Поліссі та Верхньому Подніпров'ї їх виводять від милоградських племен, а в Середньому Подніпров'ї — від місцевих лісостепових племен пізньоскіфського часу (Л. Д. Поболь, Є. В. Максимов). Ю. В. Кухаренко висунув тезу, що основою зарубинецької культури в цілому і поховальних звичаїв зокрема були пізньолужицькі й пізньопоморські пам'ятки Полісся та Волині.

На жаль, нам ще не відомі поховальні звичаї племен зубрицької групи. Дуже скупо ми можемо говорити щодо поховального ритуалу середньодніпровських і південнобузьких слов'янських племен I—II ст. н. е. — носіїв пізньозарубинецьких пам'яток. Відомі нам нечисельні поховання цього часу є надзвичайно бідними і простими. Залишки трупоспалення зсипалися у невеликі округлі ямки. Замість ритуального набору посудин і багатого інвентаря поховання супроводжувалися кількома черепками.]

Важливим елементом культури давніх суспільств, у тому числі й слов'янського, є набір речей, який оточував людей в їх повсякденному житті, праці, відпочинку. Це керамічний комплекс, знаряддя праці, частини одягу, прикраси тощо.

[Посуд для господарства вироблявся зарубинецькими і пшеворськими племенами ручним способом з глини і обпалювався на відкритому вогнищі. Набір посуду досить широкий: корчаги для зберігання припасів, горщики та сковорідки для приготування їжі, миски, кухлики, чарки, друшляки, покривки. Зарубинці й пшеворці майже не орнаментували посуд. Основними прикрасами були пролощений рівчачок під шийкою, наліпні валики або напівмісяцеві наліпи на плічках і дуже рідко лисковані геометричні

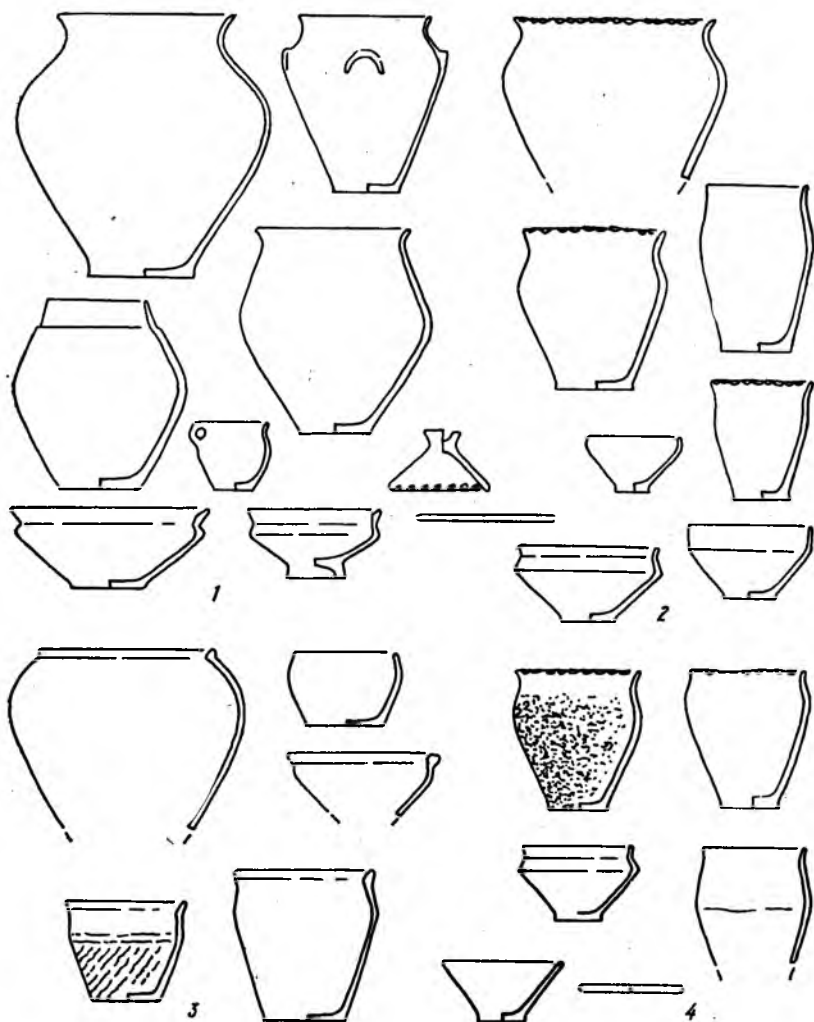

Рис. 3. Ліпний посуд культурних груп II ст. до н. е.— II ст. н. е.:
 1 — зарубинецька культура; 2 — півнозарубинецькі пам'ятки; 3 — шеворська культура; 4 — зубрицька група

лінії по тулубу. Окремі екземпляри горщиків та мисок мають оберегові знаки у вигляді хреста або рівчачка на дещі (рис. 3, 1, 3).

У другій половині I—II ст. н. е. в процесі формування давньослов'янських півнозарубинецької та зубрицької культур, нового вигляду набуває і керамічний комплекс. В Подніпров'ї частина посуду зберігає в дещо модифікованому вигляді традиції зарубинецької культури. Другу частину складають нові форми горщиків та мисок, пов'язаних з традиціями шеворської культури, а

також культури балтських племен. Якість кераміки різко погіршується. Значно менше виготовляється столового глиняного посуду. Він, ймовірно, замінюється дерев'яними посудинами.

В Подністров'ї та Волині також значно зменшується кількість дбайливо виготовлених лощених та рустованих посудин. Як і у Подніпров'ї, тут змінюється кількісний склад видів та асортимент кераміки. Пануючими стають кухонні горщики, форми яких стають більш різноманітними. Частина з них ще має риси шпеворської кераміки, а близько 50 % — зарубинецької. Разом з формою горщиків зарубинці принесли на Волинь і Подністров'я плоскі округлі диски, які використовувалися як сковорідки, та покрішки. Саме на основі цих виробів у ранньому середньовіччі виникли дуже характерні для слов'ян Південно-Східної Європи сковорідки (рис. 3, 2, 4).

Крім ліцного і дерев'яного посуду слов'янські племена на рубежі і в першій чверті I тис. н. е. користувалися в невеликій кількості імпортними посудинами. Найбільшою насиченістю таких посудин, в основному античних амфор, рідше мисок, відзначаються райони Середнього Подніпров'я, особливо правобережного Дніпра, а також Південного Побужжя. Саме тут, по березі Дніпра і Бугу, йшла торгівля слов'янського населення з купцями від античних міст Північного Причорномор'я. Амфори виготовлялися на острові Кос, в Родосі, Синопі та інших античних центрах. В них купці привозили вино та олію. До слов'ян зрідка потрапляли також столові кружальні посудини з Ольвії, Херсонеса, Боспора.

Виробничий інвентар включає в себе вироби, пов'язані з сільським господарством, виробництвом, різноманітними ремеслами. Зазначимо, що, не дивлячись на відносно високий рівень землеробства у слов'янських племен, сільськогосподарського інвентаря знайдено дуже мало. Це пояснюється, на думку дослідників, цінністю заліза і тому дуже бережливим ставленням до залізних знарядь праці, а також тим, що, ймовірно, більшість сільськогосподарського інвентаря виготовлялася в цей час ще з дерева. Нам відомий лише один залізний наральник із поселення зубрицької групи в Майдані Гологірському, кілька кіс, серпів, розтирачів й зернотерок із зарубинецьких пам'яток.

Починаючи з II ст. н. е. слов'яни Подністров'я почали застосовувати ротаційні жорна. На поселенні Пасіки-Зубрицькі поблизу Львова виявлено, як вже згадувалося, спеціальну споруду, що призначалася для розмолу зерна на жорнах.

До сільськогосподарських знарядь відносяться також сокири — інструменти, необхідні для ведення підсічного землеробства. Вони відомі по всьому ареалу поширення слов'янських культур.

Ремісничий інвентар представлено ножами, зубилами, теслами, молотками, свердлами, пробійниками, цвяхами, напиленьками. Ці інструменти призначені для столярних робіт. З ливарним виробництвом пов'язані знахідки глиняних тиглів, лячок, а також залізних пінцетів.

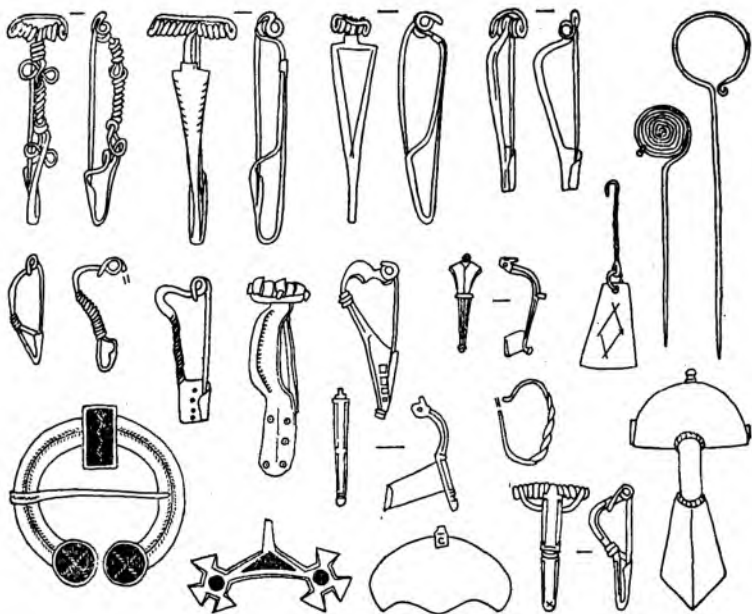

Рис. 4. Срібні та бронзові прикраси II ст. до н. е.— IV ст. н. е.

Досить велика кількість знахідок свідчить про існування ткацтва у слов'ян: прясла, що використовувалися як важильці для веретен при витягуванні ниток з пряжі; глиняні грузила для вертикальних ткацьких станків; шпульки для ниток, пила, голки, проколки для виготовлення одягу.

Знаряддя для рибальства репрезентують гачки та остроги, для мисливства — наконечники від списів і дротиків, стріл.

Широким спектром знахідок представлено побутовий інвентар: односкладові та трьохскладові кістяні гребені, ключі, ножиці, кресала, бритви, кам'яні оселки.

Поширеною прикрасою і одночасно частиною одягу населення Європи в римський час, в тому числі й слов'ян, були застібки-фібули. Вони різноманітні за способом виготовлення, формами, окремими деталями. Деякі типи були спільними для багатьох культур Європи, походючи з одного ремісного центру, а деякі — специфічними лише для певної етнокультурної групи. Так, у зарубинецького населення була своя, специфічна форма фібули, так званого зарубинецького типу. Вони виготовлялися з бронзи і мали характерну широку трикутну спинку. Населення Волині й Поділля користувалося фібулами, виготовленими в ареалі пшеворської культури та в римських провінціях (рис. 4).

Специфічними прикрасами зарубинецьких племен, особливо на Поліссі, були бронзові шпильки. На початку I ст. н. е. вони використовувалися і зубрицьким населенням. Не менш поширені різноманітні підвіски, намиста, браслети.

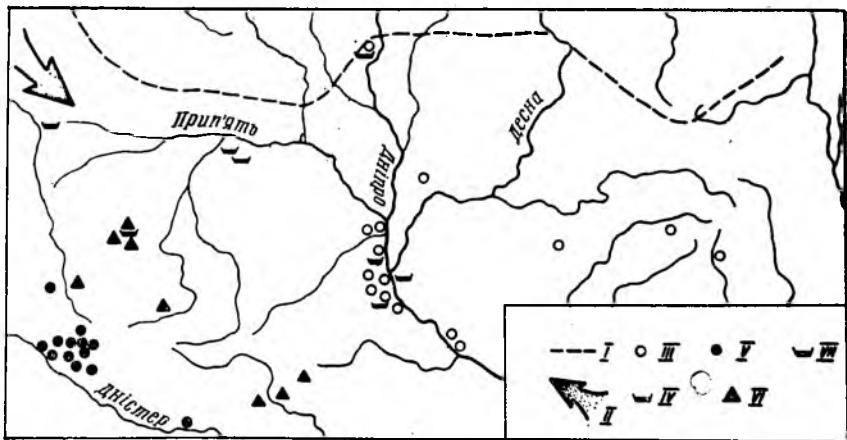

Рис. 5. Слов'янські пам'ятки другої половини II—III ст. у Східній Європі: I — межа балтських культур лісової зони; II — напрямок руху вельбарських племен; III — поселення типу Грині і ранні поселення київської культури; IV — могили київської культури; V — пам'ятки зубрицької групи типу Сокольники I — Давид; VI — поселення; VII — могили вельбарської культури

У пшеворській та зубрицькій культурах у широкому вжитку були металеві частини пояса: різноманітні пряжки, скріплення частин поясів, окуття кінців пояса тощо. Зарубинецький пояс не мав металевих частин.]

[Стосовно зброї, то вона через велику цінність та бережливе ставлення трапляється на археологічних пам'ятках дуже рідко. Це поодинокі екземпляри наконечників стріл, списів, дротиків.]
 Більше зброї відомо у пшеворських племен, оскільки за поховальним звичаєм до могили воїна клали його військово спорядження. Це мечі, наконечники списів, умбони від щитів, шпори, кинджали. У I ст. н. е. збільшується кількість поховань із зброєю у східному ареалі слов'ян, зокрема у Верхньому Подніпров'ї, що пояснюється впливом поховальної обрядності пшеворських племен.

Підсумуємо вищесказане.

[В останніх століттях до нашої ери і на початку нашої ери предки ранньосередньовічних слов'ян були об'єднані в рамках чітко відмінних зарубинецької і частини пшеворської культур. Причому самобутній розвиток слов'ян проходив, напевно, лише в рамках зарубинецької культури в той час, коли слов'янські племена західного регіону знаходилися під значним впливом східно-германської культури.]

У I—II ст. н. е. на великій території Лісостепу Південно-Східної Європи між Віслою, Прип'яттю і Подесенням проходить процес синтезу матеріальної культури слов'ян на базі зарубинецької і пшеворської культурно-історичних спільностей (рис. 1).

За свідченням аналізу археологічних джерел, в цей процес на Дністрі та Південному Побужжі було залучено гето-дакійське і,

можливо, частину прикордонного германського населення на північній Волині, балти на Подніпров'ї та ймовірно якусь частину нащадків скіфо-сарматських племен. На цьому етапі слов'янської історії центр культурно-історичного розвитку переноситься на Волинь та Поділля, вцілілих від наскоків кочовиків.

Саме у I—II ст. н. е. відбувається, можливо, перша в історії культурно-етнічна консолідація основного слов'янського масиву. Налагоджувалися торгово-економічні й культурні зв'язки між окремими слов'янськими племенами та регіонами, формувалися етнічні кордони слов'ян. Важливого значення для культурного розвитку слов'ян мало встановлення контактів з римськими провінціями, де в цей час почала зростати зацікавленість в торгівлі з варварським світом для отримання хліба, худоби, іншої сільськогосподарської продукції. Відкривалися, якщо висловлюватися сьогоднішньою термінологією, хороші перспективи для економічного і політичного зросту слов'янської людності. Сміємо висловити думку, що історія давньоруської державності розпочалася б на кілька, якщо не набагато віків раніше, якщо б цей процес не був перерваний наприкінці II ст. н. е. навалюю з території північно-східної Польщі германських племен — готів. Зайнявши Волинь, Південне Побужжя та Середнє Подніпров'я, вони на довгий час поділили слов'янські племена на дві частини: верхньодніпровську і дністровську (рис. 5).

СЛОВ'ЯНИ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ

I тис. н. е.

В попередньому розділі ми розглянули зарубинецькі та пшеворські старожитності, пам'ятки зубрицької та пізньозарубинецьких культурних груп, які відбивають розвиток слов'ян-венедів на рубежі й в перших століттях нашої ери. У другій чверті I тис. н. е. джерелом для вивчення давніх слов'ян стають пам'ятки черняхівської та київської культур, що виникають переважно на їх підоснові. Черняхівська культура являє собою одне із найбільш крупних і яскраво виражених соціально-економічних і культурних утворень другої чверті I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи. Вона займає всю лісостепову і степову частину України, Молдавію і значну частину території Румунії, сягаючи на півдні Дунаю. Першим дослідником пам'яток черняхівської культури був відомий київський археолог В. В. Хвойко, який у 1900—1901 рр. провів розкопки могильника в с. Черняхіві Кагарлицького району на Київщині. Цей могильник і дав назву культурі.

Приблизно в той самий час у верхів'ях Західного Бугу і Дністра почав дослідження черняхівських пам'яток К. Гадачек. Вивчення цих пам'яток продовжили на Дніпрі М. О. Макаренко, М. Я. Рудинський, на Дністрі — М. Ю. Смішко. Таким чином, уже на перших етапах досліджень пам'яток черняхівської культури було охоплено широку територію від Західного Бугу до Дніпра. Планомірне систематичне вивчення черняхівської культури почалося після Великої Вітчизняної війни. Співробітниками Інституту археології АН УРСР проведено маршрутні розвідки, що дозволили виявити і зафіксувати тисячі черняхівських поселень та сотні могильників. Велику частину з них розкопано. Серед дослідників черняхівських пам'яток цього часу в Подніпров'ї слід назвати А. Т. Сміленко, Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевського, Е. О. Симоновича, Н. М. Кравченко, Б. В. Магомедова. В Подністров'ї та на Волині широкомасштабні дослідження проводили М. Ю. Смішко, М. О. Тиханова, В. Д. Баран, І. С. Винокур, Л. В. Вакуленко, В. М. Цигилик та інші, в Молдавії — Г. Б. Федоров, Е. А. Рікман; на території Румунії — Р. Вульпе, Б. Мітреа, Г. Діакону, І. Іоніца та ін. [Баран, 1981].

Велику роботу по створенню карти пам'яток черняхівської культури на території України, результати якої опублікували у 1960 р., проведено Є. В. Махно. До неї увійшло понад 1000 поселень і могильників. В доповнене видання цієї карти у 80-х роках вже увійшло близько 3000 черняхівських пам'яток. Зрозуміло, що і зараз велику частину цих старожитностей ще не виявлено. Отже, перед нами значна за територією та щільністю заселення, багата за матеріалами археологічна культура. Тому й не дивно, що одразу після виявлення перших могильників і поселень черняхівської культури розпочалася дискусія щодо території її поширення, хронології й особливо етнічної належності.

В. В. Хвойко, який перший почав вивчати пам'ятки черняхівської культури, визначив час її існування на II—V ст. н. е. Він вважав, що вона являє собою дальший вищий етап розвитку слов'янського населення, яке залишило зарубинецькі старожитності кінця III ст. до н. е.—II ст. н. е. Його підтримали український археолог і етнограф М. Біляшівський та російський археолог О. О. Спицин, а також польський археолог К. Гадачек. До цієї концепції, хоча й з певними застереженнями, схилився видатний чеський славіст Л. Нідерле [Niederle, 1902].

Зацікавилися цими пам'ятками після публікації їх В. В. Хвойкою і німецькі археологи (П. Рейнеке, Е. Блюме, Е. Бреннер та інші). Вони пов'язували їх появу на території Подніпров'я з експансією германських племен готів та гепідів з Нижнього Повиселення у Північне Причорномор'я. До дискусії, що не закінчилась й сьогодні, підключилося ще багато вчених-археологів з різних країн Центральної та Західної Європи. Це поставило черняхівську проблематику на одне з провідних місць у вивченні європейських старожитностей I тис. н. е.

Виходячи із актуальності згаданої проблематики та її місця у вивченні слов'янського етногенезу, Інститут археології АН УРСР у післявоєнні роки приділив велику всебічну увагу вивченню пам'яток черняхівської культури, згуртувавши на цій ділянці значні сили вітчизняних археологів.

(Археологічні розкопки проведено приблизно на 150 поселеннях черняхівської культури. З них понад 100 селищ містяться на території України.)

Поселення, як правило, розташовані на південних схилах невеликих річок, потічків, біля джерел питтєвої води. Нерідко вони займають підвищені місця у заплавах річок або на мисах, що заходять в заплаву. Спостерігається їх тяга до родючих чорноземних ґрунтів, що відповідає землеробському характеру господарства черняхівського населення. Розміри поселень невеликі: довжиною 200—300 м та шириною 80—100 м. Але трапляються й великі селища довжиною близько 1 км і більше. Житла й господарські споруди на поселеннях верхнього і лівобережжя середнього Дністра розташовані групами і чергуються з групами господарських ям, розміщених на вільній площі (Ріпнів II, Бовшів II, Теремці). Нерідко на вільній площі від забудови поруч з ямами

розміщуються вогнища. На деяких поселеннях Молдавії простежуються рядки жител, витягнуті вповдовж схилу. Проте до цього часу немає жодного черняхівського селища, розкопаного повністю. Систему забудови ми реконструюємо лише на основі тих пам'яток, де розкопано відносно великі ділянки. Однак це не може задовольнити вимог до них, як джерел планіграфії, оскільки для цього необхідні повністю розкопані селища. Лише останнім часом почались розкопки на одному з дністровських черняхівських поселень у с. Куропатники Галицького району Івано-Франківської області, яке заплановано дослідити повністю. В експедиції по вивченню цього поселення беруть участь словацькі археологи.

На таких поселеннях, як Ріпнів II у верхів'ях Західного Бугу, Бовшеві, Дем'янові та Куропатниках на верхньому Дністрі, житла й господарські споруди розміщені групами, інколи рядами. Як правило, господарські ями в кількісному відношенні переважають над житлами. Вони скупчені на певних ділянках (Бовшів II), що дозволяє принустити їх спільне використання членами общини. Разом з тим ми розуміємо, що в межах всієї великої території черняхівської культури могли бути відмінності у соціально-економічній структурі її носіїв. Наприклад, на поселенні в Леськах на Черкащині А. І. Сміленко та М. Ю. Браїчевським виявлено садибу, де наземне житло і господарська споруда становили один господарський комплекс. Це може свідчити про виділення з общин певних індивідуальних господарств.

Житла на черняхівських поселеннях в різних районах поширення культури відзначаються значною різноманітністю архітектурних рішень. Загалом їх можна звести до трьох типів. Це заглиблені в материк напівземлянки і землянки, які поширені в лісостеповій зоні України; наземні глинобитні житла нерідко тричленної конструкції, що переважають в Прутсько-Дністровському межиріччі, хоча там відомі також заглиблені житла; кам'яні будівлі, що характерні лише порівняно вузькій смузі Північного Причорномор'я.

Напівземлянки, нижня частина яких вкопана на 0,8—1,20 м в землю, мали стовпову конструкцію та сслетені із хмизу й обмазані глиною стіни або зрубну конструкцію (стіни складено з колод). Середня площа жител становила 10—20 м².

Наземні глинобитні житла, наявність і форму яких археологи визначають по нашаруванню завалів обпаленої глиняної обмазки, зводились на дерев'яному каркасі. Нерідко в них можна виділити два і навіть три приміщення: житлове, господарське та хлів. Їх площа сягає від 50 до 120 м².

Кам'яні будівлі також містили в одному блоці житлові й господарські приміщення. До них прилягало подвір'я, нерідко обведене кам'яною стіною.

Житла обігрівалися вогнищами, зрідка глиняними печами, а на заключному етапі на Дністрі в напівземлянках з'явилися печі, складені з каменю. За господарські допоміжні споруди правили різної величини ями конічної або циліндричної форми, гли-

бина яких інколи сягала від 1 до 2—2,50 м від давньої поверхні. На окремих поселеннях споруджувались легкі наземні будівлі.

Поряд з поселеннями на підвищених місцях розташовувались могильники. Їх пошуки, якщо вони не позначені курганними написами або якимись іншими ознаками, дуже ускладнені. Глибокі могили приховують в собі не тільки кістки людини або урпу з тілоспаленням, але й інвентар, що супроводжував поховання. Черняхівські могильники, що являють собою поля поховань без будь-яких зовнішніх ознак, нерідко залишаються непоміченими, а значить не відкритими. Тому відкриті поселення цієї культури перевищують кількість могильників.

Могильники в залежності від розмірів й тривалості поселень нараховують від кількох десятків до кількох сотень поховань. Як і житлове будівництво, поховальні обряди черняхівського населення досить різноманітні. На більшості могильників поєднуються трупоспалення з трупопокладеннями. Вони є найхарактернішими для всієї території поширення культури. Однак зустрічаються окремі могильники лише з трупопокладеннями.

В Північному Причорномор'ї могильники з трупопокладеннями або з переважаючою кількістю трупопокладень не менш характерні, ніж біритуальні. Крім того, тут виявлено черняхівські поховання в ямах з катакомбами, або з виступами-заплечиками, тоді як в лісостеповій зоні відкрито звичайні прямокутні ями. Як правило, покійників клали на спині у витягнутій позі головою на північ або на захід. Зустрічаються скорчені поховання, але також в більшості в причорноморській зоні.

Трупоспалення бувають в урнах, рідше — в невеликих ямах. Спалювали небіжчика на стороні від могили, в більшості за межами могильника.

Разом з померлим у могилі знаходимо елементи одягу, прикраси (бронзові та срібні пряжки, фібули-броші, намиста, підвіски), предмети побуту (кістяні гребені, глиняні пряслиця, посуд, залізні ножі, шила, привізні скляні чарки). Усі ці предмети супроводжували й трупоспалення. В окремих багатих могилах траплялось близько 20 посудин. В могили черняхівської культури, як правило, зброя не клалася. Поховання зі зброєю на черняхівських могильниках взагалі поодинокі.

У землі, якою засипалась могила, і поряд археологи знаходять нерідко битий посуд, кістки тварин, сліди вогнищ, пошкоджені предмети побуту. Все це матеріальні залишки обряду, що умовно можна вважати тризною. Ймовірно небіжчика оплакували, відзначали його достоїнства, згадували пройдений ним життєвий шлях.

В процесі дослідження поселень та могильників до рук археологів потрапляють цілі або пошкоджені речі, зв'язані з матеріальним і духовним життям людини, общини, племені, народу. Вони складають невід'ємну частину джерельного матеріалу.

Як і в інших культурах наймасовішим на черняхівських пам'ятках є глиняний посуд. На відміну від культур рубежу та пер-

пої чверті I тис. н. е., коли в побуті використовувався переважно ліпний посуд, черняхівське населення крім нього користувалося досконалим гончарним посудом, виготовленим у ремісничих майстернях. Гончарний посуд на території України з'являється в готовому досконалomu вигляді уже в останніх століттях I тис. до н. е. разом із старожитностями кельтів, які прийшли сюди із Середнього та Верхнього Подунав'я. У перших століттях на Дністрі гончарним посудом користувалося фракійське населення липицької культури.

Найбільш масове поширення гончарного посуду на території України припадає на початок III—IV ст., коли тут проживало населення черняхівської культури. В цей час тут з'являються гончарні майстерні, де виготовлявся посуд. Перед дослідниками постало питання, хто саме виготовляв посуд, який і сьогодні вражає своєю досконалістю, вишуканістю і завершеністю форм, багатством орнаментацийних мотивів. Слов'янське населення цього краю у VI—VII ст. користувалося хоча й досконалим, але ліпним посудом. Готи прийшли на Волинь також із своїм специфічним ліпним посудом. Отже, вони під час перебування у Причорномор'ї були не продуцентами, а споживачами культурних надбань цього краю. Вивчаючи це питання, необхідно враховувати ряд обставин: вражаючи тотожність конструкції гончарних печей по всій території Південної та Південно-Східної Європи; аналогічність до печей причорноморських міст і придунайських римських провінцій; єдину технологію виробництва; єдність форм та орнаментаций. Немаловажним є й те, що на території Центральної та Південно-Східної Європи гончарний посуд з'являється в готовому досконалomu вигляді. Все це дозволяє вважати, що техніка гончарного виробництва була принесена на нашу територію ззовні гончарами — вихідцями із римських придунайських провінцій: ремісниками-торговцями, можливо й полоненими. Лише гончарі з глибокими виробничими традиціями і високими професійними навичками могли виготовляти такий досконалий і завершений посуд, який за технічними і художніми якостями не поступається навіть перед виробами сучасних майстрів гончарної справи (рис. 6).

Про високий культурний рівень тогочасного населення України свідчать вишукані високохудожні вази, кубки, глечики, миски, що знаходили широкий попит серед населення. Правда, у заповненні жител на вогнищах і в печах археологи поряд із гончарним столовим посудом знаходять й ліпні прості горшки, в яких готували їжу та використовували для інших господарських потреб. Саме вони відбивають місцевий етнографічний колорит. У співставленні з різними типами жител та поховального обряду вони служать джерелом для виділення певних етнічних груп, в тому числі й слов'ян, в складі черняхівської культури. Гончарний посуд як продукт масового ремісничого виробництва поширений на всій території черняхівської культури. Він нівелює етнографічні відмінності. Такими ж досить однаковими є: предмети побуту — пряслиця, гребені, проколки, голки: знаряддя праці — на-

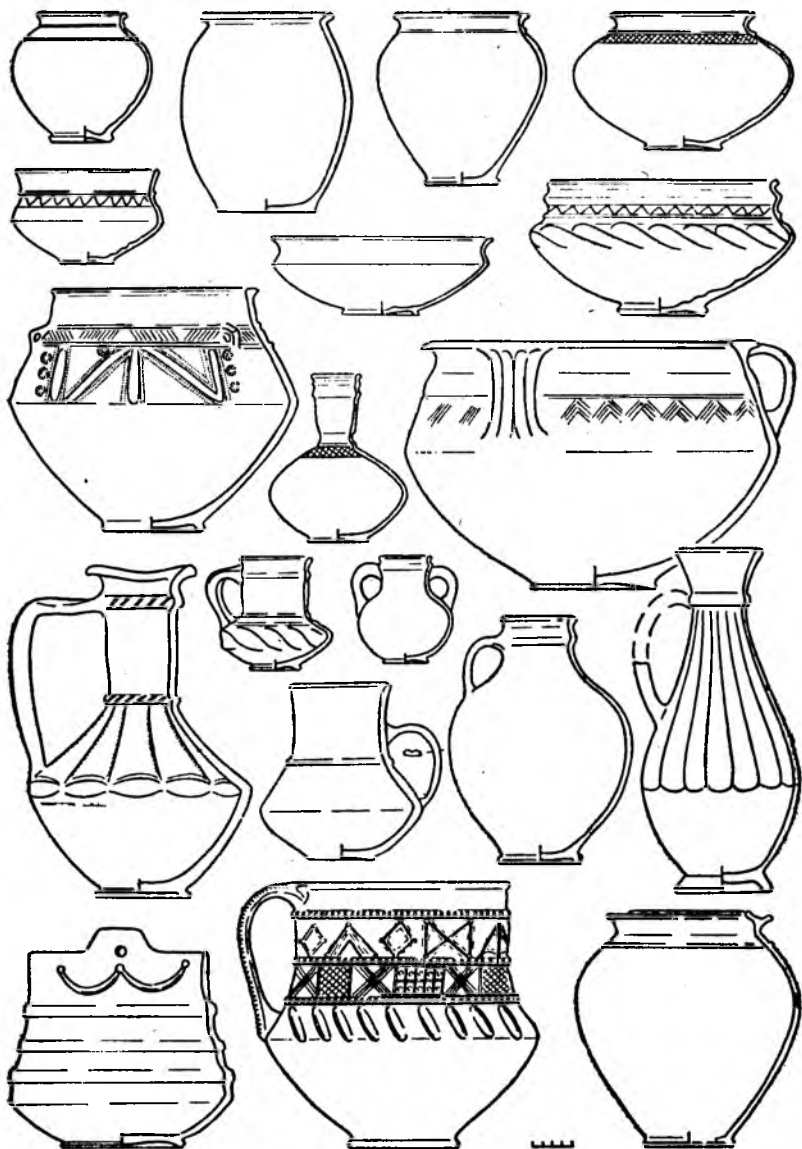

Рис. 6. Гончарний посуд черняхівської культури

ральники, долота, шила, ножі, прикраси. Вони відбивають рівень розвитку матеріальної культури європейського населення, але диференціюються за етнографічними ознаками дуже нечітко. Сказане відноситься й до предметів озброєння.

На пам'ятках черняхівської культури є чимало амфор, в яких з півдня провінційно-римські торгівці привозили олію або вино,

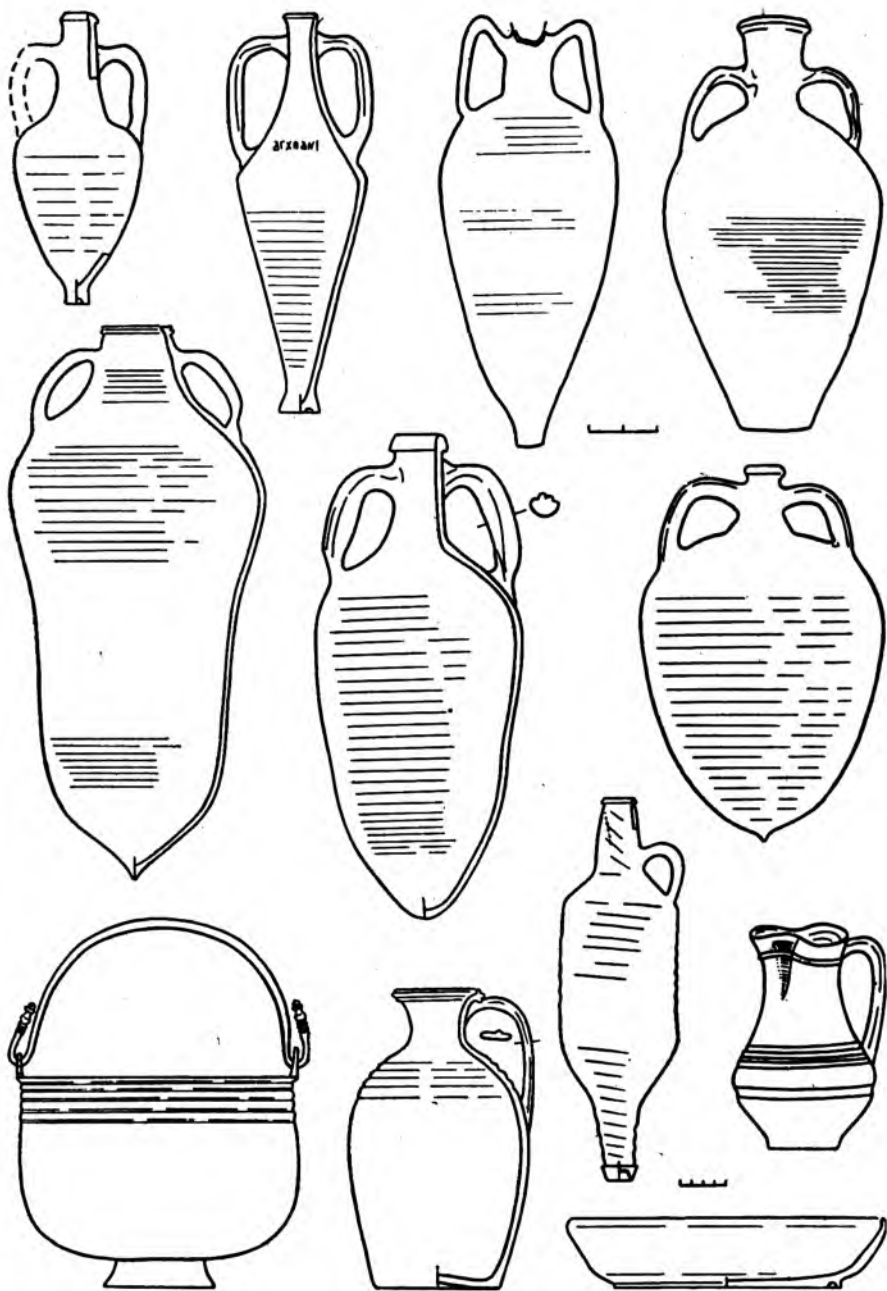

Рис. 7. Імпортний провінційно-римський посуд з пам'яток черняхівської культури та культури карпатських курганів

червонолакові невеликі мископодібні посудини, прикрашені рельєфним орнаментом, що надходили до нас із далеких надрейнських майстерень, скляні кубки та флакони, римські та інші монети (рис. 7; 8). Все це свідчить про широкі зв'язки місцевого населення з римським світом. Більш того, в с. Комарові Кельменецько-

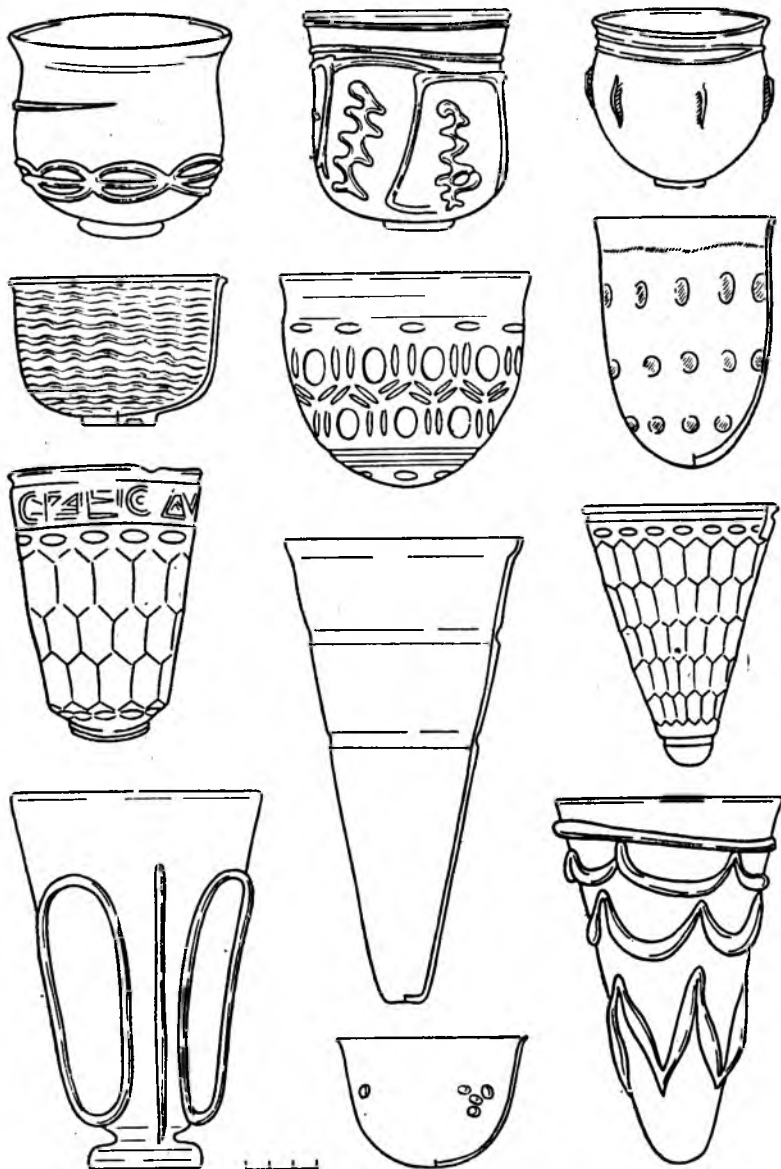

Рис. 8. Провінційно-римські скляні кухлі з пам'яток черняхівської культури та культури карпатських курганів

го району Чернівецької області над Дністром відкрито поселення-майстерню, де вихідці з римських провінцій виготовляли скляні вироби. Можливо, це була якась провінційно-римська факторія (ремісничо-торговий центр) на території черняхівської культури.

Дуже цікаву картину дало картографування римських амфор. Як відомо, амфори використовувалися як тара для вивозу з римських провінцій олії або вина. З району свого виробництва вони ніколи не потрапляли в інші райони самі по собі, як, наприклад, лаковий посуд. Отже, можна вважати, що населення будь-якого району Європи, де знайдено амфору тару, користувалося привезеним у ній продуктом — вином або олією. Такий амфорний матеріал III—IV ст. відомий на території Південно-Східної Європи, що відповідає поширенню пам'яток черняхівської культури. Вони відсутні в синхронній пшеворській культурі на території Польщі та в північнішій вельбарській культурі Нижнього Повіслення. Найбільше амфор виявлено в районах, що межують з Північним Причорномор'ям та Подунав'єм. Звідси випливає, що носіями цих побутових звичок було населення, яке мало довготривалі традиції співжиття з населенням римських провінцій. Це могли бути пізні скіфи, сармати і фракійці, які входили до складу населення черняхівської культури. Від них давні слов'яни перейняли багато здобутків провінційно-римської культури, а також навчилися вживати винні напої.

Формування черняхівської культури, на думку більшості дослідників, припадає на III ст., її розквіт — на другу половину III—IV ст., занепад — на кінець IV — першу половину V ст. (рис. 9).

Пам'ятки черняхівської культури поділяються на три локальні групи, зв'язані з певними регіонами: Північно-Західним Причорномор'ям, межиріччям Дністра, Прута й Дунаю і лісостеповою зоною України.

За характером пам'яток (кам'яне домобудівництво, трупопокладення в ямах з підбоями і заплечиками, значний відсоток імпортного посуду, скіфо-сарматські форми ліпної кераміки) можна вважати, що у Північному Причорномор'ї жило в основному скіфо-сарматське населення — давні мешканці причорноморських степів.

Між Дністром і Дунаєм переважали дако-гети, для яких характерні наземні глинобитні житла та власний специфічний ліпний посуд.

Великий регіон Лісостепової України займали пам'ятки з чотирикутними напівземлянками, нерідко з піччю, складеною з каменю, особливо на Середньому і Верхньому Дністрі, й специфічним керамічним комплексом (рис. 10, 2). Вони належали слов'янам-венедам.

В усіх згаданих регіонах є певна кількість пам'яток з елементами вельбарської культури, що вказує на наявність тут певних груп готів. Ці старожитності також стали одним з компонентів черняхівської культури, тому більшість археологів вважає її бага-

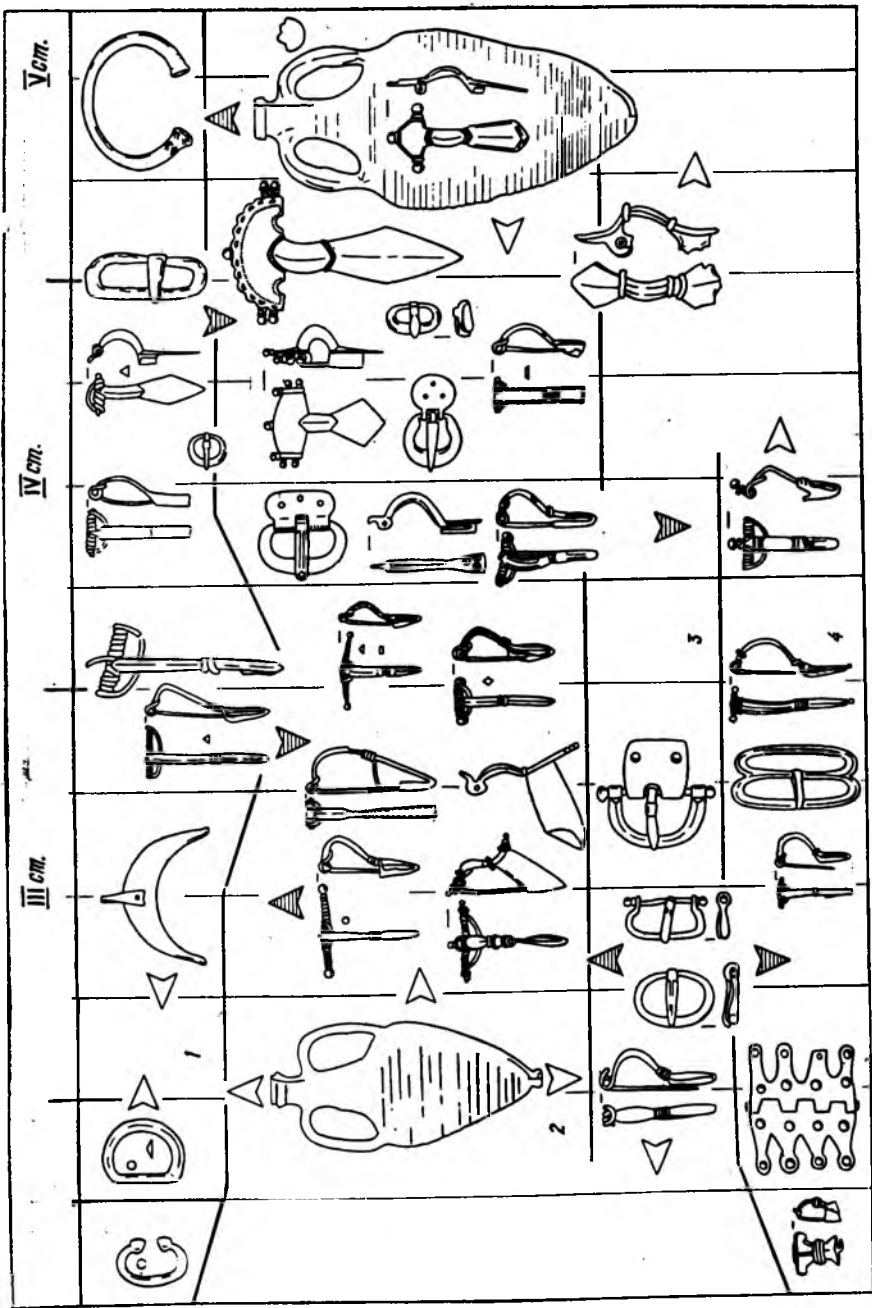

Рис. 9. Датуючі речі з пам'яток другої чверті I тис. н. е.:
 1 — київська; 2 — черняхівська культура; 3 — культура карпатських курганів; 4 — вельбарська культура

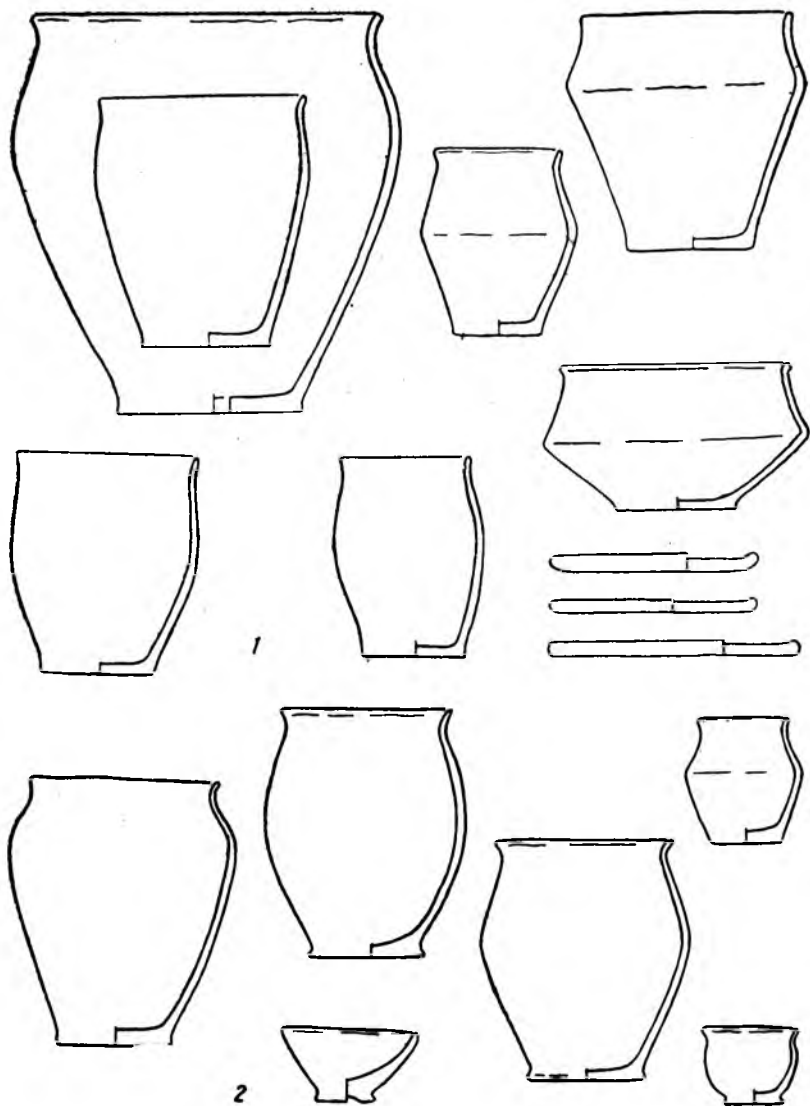

Рис. 10. Ліпний посуд київської (1) і черняхівської (2) культур

тоєтнічною. Найвиразніші вельбарські пам'ятки відомі на Волині та в межиріччі Південного Бугу і Дніпра, де пролягав шлях готів з Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я.

З приводу етнічної належності черняхівської культури з моменту її відкриття і до сьогоднішнього дня ведуться гострі дискусії.

Близько 50 років в радянській історіографії домінуючою залишалась слов'янська концепція В. В. Хвойка. Підтримана

О. О. Спіциним і розвинута в працях Б. О. Рибаківа, П. М. Третьякова, М. І. Артамонова та М. Ю. Смішка, вона повністю прийнята Є. В. Махно, А. Т. Сміленко, М. Ю. Брайчевським, Е. О. Симоновичем та іншими археологами і увійшла в такі узагальнюючі праці, як «Нариси стародавньої історії Української РСР» та «Очерки истории СССР». Деякий час слов'янськими вважалися не тільки усі пам'ятки черняхівської і зарубинецької культур, а й липицька на Верхньому Дністрі. Окремі дослідники (М. Ю. Брайчевський), крім липицьких пам'яток, до черняхівської відносили культуру карпатських курганів, синхронні їх пам'ятки всієї південної Польщі та Сілезії, а також Словаччини [Баран, 1981].

Таке розширене трактування черняхівської культури в середині 60-х років породило концепцію її багатоетнічності. П. М. Третьяков, обгрунтовуючи згадану концепцію, писав, що черняхівські старожитності охоплювали «весь простір України», за виключенням її північних лісних областей, поширювались в Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію. Вони, на його думку, не могли «...належати якійсь одній етнічній групі, а об'єднували багатоетнічне населення східної та північної території римських володінь» [Третьяков, 1966].

Детальне вивчення археологічного матеріалу пам'яток першої половини I тис. н. е. півдня Східної Європи показало, що вони піддаються як територіальному, так і хронологічному членуванню. В межах згаданої території виділяються певні етнографічні області, матеріальна культура яких має власні специфічні риси.

Працями львівських археологів доведено, що липицькі пам'ятки і культуру карпатських курганів необхідно розглядати як окремі культури. До окремої етнокультурної групи виділено пам'ятки вельбарської культури на Волині. Немає сумніву, що пам'ятки другої чверті I тис. н. е. Південно-Східної Польщі й Словаччини, крім того, що вони синхронні черняхівській культурі та насичені елементами провінційно-римської культури, вираженими у «сірій» гончарній кераміці та металевих виробах, характерних для всієї північної периферії Римської імперії, не мають з нею нічого спільного [Баран, 1981].

Виділення згаданих областей з ареалу черняхівської культури не знімає питання її поліетнічності. При сучасному стані досліджень відсутні дані для заперечення наявності в черняхівському масиві поруч із слов'янськими елементами культури скіфо-сарматських, фракійських і германських племен. Деякі з них вдається локалізувати в певних територіальних межах степової частини Дніпровського Лівобережжя і межиріччя Нижнього Дністра та Дунаю, що звужує групу неслов'янських компонентів на основній території черняхівської культури у межиріччі Дніпра, Дністра і Верхньої Вісли.

Виявлення на Волині пам'яток вельбарської культури (села Трішин, Дитиничі, Любомль, Машів та ін.), зв'язаних з германськими племенами готів, повністю підірвало концепцію готської належності черняхівських старожитностей. Їх цілковита відмінність

від вельбарських пам'яток, не дивлячись на синхронність обох культур, що простежується, зокрема, у ліпній кераміці та якоюсь мірою поховальному ритуалі й житловому будівництві, свідчить, що це дві різні етнокультурні групи. Готи принесли на Волинь власну самобутню культуру і лише просуваючись далі на південь, у Північне Причорномор'я, вступили в контакт з черняхівськими племенами. Це створило ситуацію, завдяки якій в районах стику відбувалося взаємопроникнення елементів обох культур. Сказане засвідчено матеріалами таких могильників, як Раковець Чеснівський, Журівка, Компанійці, Косанове, Рижівка та інші, розташованих в основному у межиріччі Дніпра і Південного Бугу.

Таким чином, «готської теорії», що завжди піддавалася сумніву майже всіма археологами, які безпосередньо займалися дослідженням пам'яток черняхівської культури, штучність побудови якої ґрунтовно доведена М. Ю. Смішко, завдано непоправного удару. У світлі досліджень останніх років з'ясувалося, що кількість пам'яток черняхівської культури (понад 3000), територія їх поширення, що тягнеться від Сіверського Дінця до верхньої Вісли і від верхів'я правих притоків Прип'яті до Дунаю, ні якою мірою не відповідають тим історичним даним про готів, які приводять Йордан та інші античні автори. Вивчення пам'яток вельбарської культури дозволяє уточнити їх місце і роль в історії племен Східної Європи, яка перебільшувалась, а подекуди ще й досі перебільшується окремими дослідниками.

Як відомо, в першій чверті I тис. н. е. готи займали територію Нижнього Повіслення. У II — на початку III ст. поширюються на Волинь, а в III ст. — у верхів'я Південного Бугу. Наприкінці цього століття вони з'являються між Південним Бугом і Дніпром. Вклинившись на територію слов'ян, вони розірвали слов'янську спільність, представлену археологічними пам'ятками пізньозарубинецької та волино-подільської культурних груп на дві територіальні частини. В IV ст. елементи готсько-вельбарської культури відомі уже на багатьох черняхівських пам'ятках Північного Причорномор'я, Попруття та Подунав'я. Вони поєднуються тут з елементами культур місцевого населення. Спостереження археологів сходяться з даними готського історика Йордана, який пише, що наприкінці II — початку III ст. готи почали переселюватися з Нижнього Повіслення до Північного Причорномор'я й Приазов'я. Археологічні пам'ятки вельбарської культури визначають шлях їх переходу через Волинь, межиріччя Південного Бугу і Дніпра на південь.

Вельбарські племена готів приносять з собою характерні типи жител, специфічний ліпний посуд та інші елементи матеріальної культури, досі невідомі на території України. Більше того, характерні для них довгі двокамерні або трикамерні глинобитні житла, низькі заглажені мископодібні посудини з іксовидними ручками є на цій території не лише чужорідними, але й тупіковими. Вони не мають продовження в наступних культурах.

Прийшло населення вливається у місцеve середовище і стає ще одним його компонентом. З їх приходом змінюється політична обстановка. Настає період розпаду старих і виникнення нових племінних союзів. Готи в процесі пограничних війн з римською імперією (скіфські війни) на певний час очолюють новоутворені військово-політичні союзи в рамках черняхівської культури.

Визначаючи значною мірою політичну і воєнну ситуацію, готи — носії вельбарської культури — залишаються майже непомітними в матеріальній і соціальній сферах, особливо в порівнянні з тим вкладом, який внесло в розвиток черняхівської культури осівше на землю скіфо-сарматське фракійське населення Півдня, що мало багатотіпові економічні та культурні зв'язки з античною цивілізацією. Саме вони були носіями провінційно-римських надбань в черняхівській культурі. Вся технічно досконала і високохудожня гончарна кераміка, більшість металевих виробів, нові технології у землеробстві й ремісничому виробництві мають південне провінційно-римське походження. Недаремно археологи ще у 40—50-х роках нашого століття називали черняхівські старожитності «культурою римських впливів».

Таким чином, сьогодні археологічна наука повністю спростовує декларативні твердження щодо виникнення черняхівської культури лише в результаті переселення готів на територію України і просте перетворення вельбарської культури в черняхівську.

Черняхівська культура, у синкретичності якої в нас немає сумніву, сформувалася, насамперед, на основі ряду місцевих культур: зубрицької, дако-гетської та скіфо-сарматської. В цей процес включилися й елементи, властиві вельбарській культурі.

Зараз важко розкрити характер взаємозв'язків і процесів їх інтеграції. Але про те, що такі процеси мали місце, свідчить різноманітність поховального обряду на черняхівських свідильниках, коріння якого сягають попередніх культур, різні прийоми житлобудівництва, наявність різноманітних елементів у матеріальній культурі черняхівського населення. На ці процеси впливала провінційно-римська культура, яка не лише визначила характерні риси черняхівських старожитностей, що притаманні всім культурам римської периферії, а й настільки щільно перекривала місцеві етнографічні особливості, що виявити їх дуже важко.

В результаті схрещення усіх цих факторів у III — першій половині V ст. склалася велика соціально-економічна спільність, яка зайняла одне з провідних місць в історії Південно-Східної Європи. Одним з компонентів цієї спільності були слов'яни, які у більш ранній час представлені зубрицькою та пізньозарубинецькою групами.

Південними сусідами черняхівської культури були племена культури карпатських курганів III—IV ст. Її носіїв дослідники (М. Ю. Смішко, Л. В. Вакуленко) пов'язують з фракійськими племенами карпів. Ми згадуємо цю культуру лише тому, що її носії знаходились в близьких економічних стосунках з черняхів-

ським населенням. Крім того, слов'янська група «черняхівців» Подністров'я наприкінці IV ст. стала проникати в райони Верхнього Попруття на територію культури карпатських курганів. Цей процес продовжувався і в наступні століття другої половини I тис. н. е. В результаті значна частина населення культури карпатських курганів була асимільована слов'янами. На ряді поселень цієї культури (Кодин II, Глибока), починаючи з V ст. з'являються напівквадратні житла, з піччю-кам'яною — типові для слов'ян Середнього Дністра. У другій половині I тис. в Карпатах, де жили карпи, уже згадується слов'янське плем'я хорватів.

КИЇВСЬКА КУЛЬТУРА

Північніше черняхівської культури, на широкій смузі прикордоння лісу і лісостепу розташовані пам'ятки київської культури. Вони широко відомі в Подесенні та Посейм'ї, а також у верхів'ях Сули, Псла, Ворскли й Сіверського Дінця. На Правобережжі Дніпра ці пам'ятки охоплюють територію від Могильова на півночі до Канева на півдні.

Пам'ятки київської культури відкрито наприкінці 40 — початку 50-х років В. М. Даниленко. Цю назву вони отримали за розміщенням перших відкритих поселень на околицях Києва. Згодом аналогічні старожитності виявлено в поріччі Десни (П. Н. Третьяков, Є. О. Горюнов, Е. О. Симонович) та у Верхньому Подніпр'ї (Л. Д. Поболь). За 30 з лишнім років їх вивчення завдяки роботам Є. В. Максимова, Н. М. Кравченко, Р. В. Терпиловського, Н. С. Абашиної, Є. Л. Гороховського, А. М. Обломського та багатьох інших дослідників на території України, Білорусії й Росії зафіксовано близько 180 поселень і могильників. На 70 пам'ятках проведені розкопки (Терпиловский, 1984).

Київська культура генетично пов'язана з зарубинецькою, хоча й не була її прямим продовженням, являла собою специфічний культурно-хронологічний комплекс. Його головні елементи виразно відрізняються від синхронних, більш ранніх та пізніх культур цієї території. На думку сучасних дослідників київська культура сформувалась внаслідок складної перебудови традицій різних місцевих груп пізньозарубинецьких старожитностей та їх інтеграції із західними (пшеворськими) і північними (балтськими) елементами.

Поселення переважно невеликі — 0,5—2 га. Вони займають краї першої або другої надзаплавної тераси, горби в межах заплав тощо. Житла розташовані на значній відстані одне від одного, тому виявлено їх порівняно небагато навіть на тих поселеннях, на яких відкрито значну площу (Обухів II, Сушки 2, Деснянка, Роїще, Букреївка 2, Шишино 5 та ін.). На основі аналізу 72 жител можна дійти висновку, що серед них переважають невеликі напівземлянки, форма яких близька до квадрату. Досить типовими є ями від центрального стовпа та вогнища всередині або в одному з кутів житла. Зустрічаються, але рідко, глинобитні печі

з черенями, підбитими керамікою. На території Білорусії відомі поодинокі печі-кам'янки (Гудок, Шатково). Стіни жител складені з колод у вигляді зрубу або кріпилися вертикальними стовпами. На ділянках між житлами розміщувалися численні ями-льохи, іноді — відкриті вогнища або печі, господарські будівлі.

Могильники київської культури досліджені слабо. Зараз відомо дев'ять невеликих могильників та кілька поодиноких поховань. Вони розташовані біля поселень і не мають зовнішніх ознак. Всі поховання — трупопалення. В могильних ямах разом з перепаленими кістками захоронених відмічено залишки тризни у вигляді фрагментів битого посуду і кісток тварин. Іноді у похованнях зустрічаються металеві предмети (фібули, пряжки тощо), якими прикрашали одяг. Кілька поховань, де перепалені кістки було зсипано до посудини-урни, відомі лише у верхів'ях Псла.

Кераміка київської культури ліпна. Кухонний посуд представлено різноманітними за формою горщиками, серед яких переважають опуклобокі, слабопрофільовані та біконічні й плоскі диски-кришки. Нерідко зустрічаються великі товстостінні посудини для збереження припасів. Окрему незначну групу становить столовий посуд — миски й низькі горщикоподібні посудини з чорною лискованою поверхнею (рис. 10, 1). На деяких пам'ятках трапляється кераміка (миски, горщики, глечики), виготовлена на гончарному колі. Це сіроглиняний досконалий посуд, який потрапляв сюди шляхом обміну з поселень сусідньої черняхівської культури. На Трубежі біля Києва відомо поселення Хлопків Баршівського району, де приблизно порівну виступає ліпний київський і гончарний черняхівський посуд. В інших випадках гончарної кераміки значно менше.

Під час розкопок київських пам'яток також знаходять знаряддя праці із заліза — ножі, серпи, скобелі, свердла, мініатюрне ковадло, пружинні ножиці тощо. Прикраси головним чином виготовлені з бронзи. Це різноманітні фібули, пряжки, лунниці, різні речі з виїмчастою емаллю, браслети тощо. Знайдено кілька срібних платівчастих підвісок, скляні та пастові намистини, кістяні гребені, проколки, лощила для вичинки шкіри. Частина цих предметів (переважно прикраси) імпортувалася населенням черняхівської культури. На відміну від останньої у київській культурі рідше зустрічаються амфори, що правили за тару таким товарам з римських провінцій, як вино та олія.

Датується київська культура в рамках від кінця II — початку III до середини V ст. Р. В. Терпиловський поділив її на три хронологічних періоди: ранній — кінець II—III ст.; середній — друга половина III—IV ст.; пізній — друга половина IV — перша половина V ст. (рис. 9).

З розширенням досліджень пам'яток київської культури і накопичення археологічного матеріалу за деякими місцевими особливостями все чіткіше викреслюються її локальні варіанти: середньо- і верхньодніпровський, деснянський, лісостеповий лівоберезний.

Взагалі можна відмітити двобічний характер зв'язків київської культури. З одного боку, своїм походженням вона деякою мірою пов'язана з колом культур лісової зони Східної Європи, з другого — вона входить у контакт із черняхівськими племенами, що з'являються тут внаслідок розселення із заходу. На заключному етапі існування київської та черняхівської культур ці контакти простежуються за розповсюдженням черняхівських імпортів [Терпиловський, 1984]. Не виключено, що під час появи черняхівських пам'яток у глибинах Лівобережжя сюди переселилися деякі групи населення з верхів'їв Дністра і Західного Бугу. Внаслідок їх зв'язків з місцевим київським населенням тут виникли поселення Букреївка 2, Рідний Край III, Тазове.

Як зазначалося вище, черняхівська культура багатоетнічна. Тому в ряді випадків, крім слов'ян на територію київської культури приходило і неслов'янське населення. У цьому випадку носії київської культури були змушені залишити місце свого проживання. Таку ситуацію відмічено у двох різнокультурних шарах, виявлених на поселеннях Глеваха на Київщині та Гочево 4 у верхів'ях Псла. Проте проблема співвідношення київських і черняхівських племен ще вимагає дальшого дослідження.

Етнічна належність носіїв київської культури є предметом дискусії. В. В. Сєдов та І. П. Русанова вважають київські племена східними або дніпровськими балтами, базуючись головним чином на розповсюдженні у північній частині басейну Дніпра річкових назв балтського походження [Русанова, 1976; Сєдов, 1979]. Однак невідомо до якого часу відносяться ці гідроніми. Деякі мовознавці вважають, що вони належать ще до періоду балто-слов'янської мовної єдності, тобто до епохи раннього заліза або бронзи.

Переважає більшість археологів, яка безпосередньо займається вивченням київської культури, розглядає ці пам'ятки як своєрідний місток, що зв'язував зарубинецьку культуру рубежу нашої ери та деякі ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки. Більшість вітчизняних та європейських дослідників вбачають в київській культурі майже єдине джерело — витoki всіх слов'янських культур раннього середньовіччя. Детальний аналіз, проведений фахівцями, показує, що найпізніші київські комплекси містять ліпну кераміку, яка за своєю формою нагадує горщики колочинської та пенківської слов'янських культур V—VII ст. Оскільки між ними існує типологічний зв'язок, то можна припустити їх етнічну близькість. Разом з тим на київських пам'ятках значно рідше трапляються посудини, властиві для празької культури слов'ян. Вірогідно, походження цих старожитностей дещо інше. Вони більшою мірою пов'язані з дністровським варіантом черняхівської культури.

ПАМ'ЯТКИ ТИПУ ЕТУЛІІ

Третьою групою археологічних пам'яток, що не можна оминати при вивченні процесів формування слов'янської спільності, є пам'ятки типу Етулії. Вони відкриті молдавськими (Т. О. Щербаківа) та українськими археологами (А. Т. Сміленко, О. В. Гудкова) в пониззі Дністра, Дунаю і Прута. Частина їх заходить до району Буджацького степу [Гудкова, 1987].

Поселення типу Етулії невеликі за розмірами, мають мало жител і багато господарських ям, подібно до пізньозарубинецьких, київських та верхньодністровських черняхівських селищ. На відміну від поселень, розташованих вдовж узбережжя Чорного моря, для яких є характерними наземні житлові будівлі, нерідко кам'яні, етулійське населення мешкало в напівземлянках, близьких за архітектурою до жител Середнього і Верхнього Дністра. Ще незвичнішим для цього регіону є етулійські поховання. На відміну від місцевого скіфо-сарматського населення, яке ховало небіжчиків виключно за обрядом трупопокладення в склепах або ямах з підбоями, етулійці їх спалювали, а рештки хоронили в невеликих ямках.

Лише форми ліпного посуду нерідко близькі до місцевої скіфської кераміки. Разом з тим значна частина посуду має близькі аналогії на поселеннях Верхнього Подністров'я, а кришки-диски не відрізняються від цього типу керамічних виробів пізньозарубинецьких і київських поселень.

Таким чином, житлові та господарські споруди, поховальний обряд, значна частина посуду вказують на типологічні зв'язки носіїв пам'яток етулійського типу з населенням верхів'я Дністра. Носії етулійської групи пам'яток з'являються в пониззі Дністра і Дунаю в результаті масових міграційних процесів, що відбувалися на території Південно-Східної Європи у першій чверті I тис. н. е. Хоча вони і створювали ситуації певної нестабільності й розпаду вже складених культур (зарубинецької), але разом з тим призводили до взаємодії різних культурних компонентів та їх інтеграції напередодні виникнення нових культурних спільностей типу черняхівської і київської культур. Цілком можливо, що етулійська група III—IV ст. є уламком тих самих процесів, що докотилися далеко на південь — в пониззя Дністра і Дунаю. Витоки слід шукати в середовищі зубрівських і пізньозарубинецьких старожитностей. Можна погодитись з О. В. Гудковою, що принаймні одним з поштовхів, який відколов якусь групу слов'янського населення та примусив до переселення, могли бути готи. Саме вони наприкінці II—III ст. вклинилися на території Волині та межиріччя Дніпра і Південного Бугу і спричинилися до міграції місцевого населення.

Цілком припустимо, що ці процеси захопили і частину слов'ян-венедів — носіїв пізньозарубинецької і зубрівської груп [Гудкова, 1987].

Писемні джерела засвідчують, що якась частина венедів у

III—IV ст. вже мешкала в Нижньому Подунав'ї. Так, в Певтінгерових таблицях венедів розміщено між Нижнім Дністром та Дунаєм поряд з сарматами, гепідами, даками та іншими етнічними угрупованнями. Є певні підстави зв'язувати саме з цими венедями етулійську групу пам'яток. Про появу венедів на дунайському кордоні римської імперії свідчить і такий відомий факт: римський імператор Волузіан (251—253 рр.) серед інших титулів мав титул Венедського. Таким чином, в першій половині I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи виділено культури — київську і частину черняхівської, та культурні угруповання — пізньозарубинецька та зубрівська, які займають смугу на межі лісу й лісостепу. Вони відбивають різні етапи становлення слов'янського етносу. Можливо, до них слід додати групу пам'яток типу Етулії, розташованих в пониззі Дністра і Дунаю, яка типологічно досить близька. Саме ці старожитності є матеріальним підтвердженням деяких писемних звісток про слов'ян.

СЛОВ'ЯНИ У РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

В середині I тис. н. е. київські, черняхівські та карпатські старожитності поступово змінюються празькою, пеньківською та колочинською культурами. Слов'янська належність цих культур на відміну від попередніх не викликає сумнівів. Вони належать відомим за писемними джерелами слов'янським племенам склавівів та антів. Однак відомості про ці племена (наведені в першому розділі) відносяться лише до VI ст., а слов'янські поселення на території Південно-Східної Європи існували значно раніше. Отже, від того, наскільки чітко ми зможемо пов'язати їх з празькою, пеньківською і колочинською культурами, що датуються V—VII ст., залежить достовірність виділення слов'янських етпічних груп в київській, черняхівській та раніших культурах. Якщо археологія зуміє відповісти на питання де, коли, як і на основі яких культур сформувалися старожитності слов'ян V—VII ст., то ми зможемо наблизитися до вирішення проблеми слов'янського етногенезу.

Слов'янські пам'ятки V—VII ст. відкрито на початку XX ст., але їх систематичні дослідження розпочалися нещодавно — у 50-ті роки. У 1940 р. вийшла книга празького археолога українського походження І. Борковського на чеській мові «Старослов'янська кераміка в Середній Європі» [Студії початків слов'янської культури, 1940]. Це була перша монографія, спеціально присвячена вивченню слов'янських пам'яток VI—VII ст. Однак доля її драматична. Гітлерівці, які на той час окупували Чехословаччину, конфіскували видання, а автора заарештували. Лише після переможного завершення Вітчизняної війни ця праця потрапила до Радянського Союзу. Вона дала поштовх до пошуків та вивчення ранньосередньовічних пам'яток слов'ян у Східній та Центральній Європі.

За 50 років від виходу книги І. Борковського на території Центральної і Східної Європи археологами СРСР, Польщі, Чехословаччини, Німеччини, Румунії, Болгарії відкрито понад 1000 слов'янських ранньосередньовічних пам'яток. Вони займають величезну територію від верхів'я Дніпра і Прип'яті на півночі до Балканського п-ова на півдні і від верхів'я Десни та Сейму на

сході до межиріччя Ельби і Заале на Заході. Їх відкриття і вивчення є одним з найважливіших досягнень слов'янської археології останніх десятиріч. Уривчасті згадки ранньосередньовічних авторів отримали матеріальне підтвердження у вигляді широко досліджених археологічних пам'яток. Виявилося, що слов'янське населення вже у VI—VII ст. займало величезну частину європейського континенту. Наведемо вислів готського історика VI ст. Йордана: «...Зараз із-за гріхів наших вони (анти і склав'яни.— В. Баран) бушують повсюдно» [Йордан, 1960]. Слов'яни, таким чином, не тільки опинилися на північних кордонах візантійської імперії в Подунав'ї, але вони у VII ст. вже займають Балкани та виходять на Ельбу.

Досконале вивчення слов'янських ранньосередньовічних поселень та могильників — їх планування, типів жител й поховань, встановлення характерних рис слов'янського посуду та матеріальної культури в цілому відкрило нові можливості, нові шляхи й підходи до вирішення багатьох фундаментальних проблем ранньої історії слов'ян: де шукати слов'янську прабатьківщину в ранніші часи, з якими групами пам'яток, з якими культурами попереднього часу вони пов'язуються, де їх витоки?

На відміну від деяких своїх сусідів, наприклад, гунів, пам'ятки яких, в силу того що гуни вели кочовий спосіб життя, невідрізниті, отже труднодоступні для археологічного вивчення слов'янські старожитності раннього середньовіччя самотутні, з чітко вираженим етнографічним забарвленням. Вони в ранньому середньовіччі з повною незаперечністю фіксують корінну територію слов'ян та райони їх великого розселення. З наукової точки зору — це найповноцінніше джерело з історії та етнографії давнього слов'янства. Це чудово розуміють археологи-слависти. Тому стаціонарному широкому вивченню слов'янських пам'яток V—VII ст. надається особлива увага. На території України дослідженням цих пам'яток займається спеціальний підрозділ — відділ археології слов'ян Інституту археології Академії наук Української РСР. Одночасно з польовими дослідженнями відділ веде велику теоретичну роботу по узагальненню всіх здобутих результатів в галузі слов'янознавства.

Для фундаментального вирішення складних проблем слов'янської археології ведуться широкі, а останнім часом повні розкопки слов'янських поселень, що значно збільшує інформативність здобутих археологічних матеріалів. Дослідженнями охоплено практично всі культури I тис. н. е. на території України. Це розширило кордони вивчення етнокультурного й соціально-економічного розвитку давнього населення Східної Європи, взаємовідносин різних етнічних груп, визначення місця й ролі слов'ян у цих процесах.

Розгляд археологічних старожитностей середини I тис. н. е. на території Східної і Центральної Європи для наступних їх співставлень з більш ранніми археологічними пам'ятками та історичними і лінгвістичними відомостями ми почнемо з огляду слов'ян-

ських поселень та могильників V—VII ст. Одразу зазначимо, що територія їх поширення від басейну Десни, Прип'яті і польського Помор'я на півночі до Дунаю на півдні повністю відповідає історичним джерелам VI ст., що згадують венеців, склавів та антів у басейнах Вісли, Дністра, Дніпра, Дунаю. У VI ст., в усякому разі в його другій половині, слов'яни вже розселяються на значно ширшій території, займаючи межиріччя Одри і Ельби, а наприкінці цього століття утворюють свої поселення на правому березі Дунаю. На території лише Східної Європи тепер відомо понад 500 пам'яток зазначеного часу. Багато з них піддано широким археологічним дослідженням. Їх матеріали опубліковані й узагальнені в багатьох статтях і монографіях.

Встановлено, що слов'янська матеріальна культура в зазначений період, на відміну від попереднього, уніфікується. Спільні елементи культури спостерігаються насамперед в топографії поселень та житловому будівництві. По всій території Східної Європи, де відкрито поселення слов'ян, головним типом житла є чотирикутна напівземлянка із зрубними або стовповими стінами, за формою близька до квадрату. Опалювальні споруди — піч-кам'янка, значно рідше вогнище, глиняна піч, основу якої вирізано у материковому останці.

Важливою рисою, що відбиває єдність ідеологічних уявлень слов'янського світу, є наявність однакових форм поховального обряду. Для усієї слов'янської території у V—VII ст. характерні могильники з трупоспаленнями — похованнями в урнах, рідше в ямках. Останній тип поховань є найхарактернішим для Верхнього Подніпров'я, хоча там відомі й урнові трупоспалення. На території східної частини прип'ятського Полісся відкрито трупоспалення під курганами насипами. Кількість курганних поховань збільшується у VIII—IX ст. в усіх регіонах слов'янського світу.

В керамічних виробах також маємо спільні форми посуду. Вже сам набір форм, який у V—VI ст. зводиться головним чином до горщиків та сковорідок на всій слов'янській території, свідчить про глибоку традиційну єдність. Кераміка липна, і тільки на найраніших пам'ятках V—VI ст. зустрічаються посудини, зроблені на гончарному колі. Але це явище локальне. Воно зафіксовано на Дністрі, Пруті та Подунав'ї, тобто в тих районах, де слов'янським старожитностям передували пам'ятки черняхівської культури або культури карпатських курганів, носії яких широко користувалися гончарною керамікою, зробленою за провінційно-римськими зразками у першій половині I тис. н. е.

Наявність у матеріальній культурі слов'ян V—VII ст. багатьох спільних рис свідчить про її глибоку внутрішню єдність, близькість джерел та спільність етнокультурних процесів, що призвели до її виникнення. Разом з тим в ній чітко виділяються чотири локальні групи, що різняться за формами посуду, відомого в археологічній літературі під назвою колочинського, пеньківського, праського та дзедзіцького типів кераміки. Зараз ці групи виділено в окремі культури. Не дуже чіткі межі трьох груп (колочинське-

го, пеньківського, празького) сходяться у Подніпров'ї на Київщині, але поширення їх іде в різних напрямках. Колочинський тип поширюється від Дніпра на північний схід по його притоках — Десні, Сейму, Сожі, Березині; пеньківський — на південь по Дніпру, його лівих та правих притоках, а також по Північному Бузі до пониззя Дністра, а пам'ятки з керамікою празького типу — по Прип'яті, її правих притоках і Верхньому Дністру на південний захід до верхньої Вісли, а на південь від Карпат — по Дунаю до Ельби.

Дзедзіцька група слов'янських пам'яток займає територію Центральної та Північної Польщі. Вона виділяється від попередніх трьох груп не тільки за формами кераміки, а й за характером жител. У ній, на відміну від квадратичних напівземлянок, існували наземні злегка заглиблені у землю житла з подовгастою центральною ямою й вогнищем. Причини відмінностей слов'янських керамічних комплексів раннього середньовіччя празького, пеньківського, дзедзіцького і колочинського типів йдуть від відмінностей їх підоснов, а також контактів та зв'язків їх носіїв із населенням сусідніх культур. З цього випливає необхідність вивчати джерела кожної з груп ранньослов'янських пам'яток і процесів їх формування, що допоможе визначенню складових компонентів. Вирішення цього завдання, з одного боку, сприятиме розумінню їх специфіки, а з другого — дасть можливість установити ті раніші археологічні культури, з яких вони вирости, й тим самим визначити територію слов'ян в першій половині I тис. н. е.

Спроби виявити джерела ранньослов'янських старожитностей вже неодноразово робились. Розробкою цих питань займається чимало дослідників і в наш час, як у слов'янських, так і неслов'янських країнах Європи. Треба відзначити, що, незважаючи на великий приплив нових матеріалів, що позитивно впливають на зближення точок зору у питанні формування ранньосередньовічної культури слов'ян, є ще багато суперечливих поглядів щодо території, на якій вона виникла, а також основних її компонентів. Деякі з них ми розглянемо.

Наприкінці 1972 р. в журналі «Советская археология» було опубліковано статтю західнонімецького археолога Й. Вернера «До походження і поширення антів і склавів», а також статтю радянського дослідника В. В. Сєдова «Формування слов'янського населення Середнього Подніпров'я». У 1976 р. з'явилися праці Б. О. Тимощука та І. П. Русанової. Цій проблемі присвятили низку праць радянські вчені П. Н. Третьяков, Б. О. Рибаків, В. М. Даниленко, В. П. Петров та М. І. Артамонов, польські дослідники В. Гензель, В. Шиманський, К. Годловський, З. Курпатовська та інші, чехословацькі вчені І. Земан, З. Ваня, Й. Поулік, Б. Хроповський, вчені Німеччини Й. Германн, П. Донат та інші. Усі ці дослідження стосуються передумов виникнення ранньосередньовічної слов'янської культури.

Й. Вернер вважає, що слов'янські ранньосередньовічні старожитності склалися у північній лісовій зоні Східної Європи, у вер-

хів'ях Дніпра. Там слов'яни проживали до V ст., займаючи землі десь між балтами, угрофінами і населенням черняхівської культури, яку він вважає одноетнічною готською. На південь, тобто в районі Середнього Подніпров'я, слов'яни почали просуватись лише через 100 років після відходу звідси готів, розбитих гунами наприкінці IV ст. Між відходом готів і до приходу слов'ян на території черняхівської культури існував хіатус, який тривав близько 100 років. Переселення слов'ян з Верхнього Подніпров'я, у свою чергу, призвело до його запустіння протягом VI—VII ст., тобто майже на 200 років. Повторне заселення слов'янами цих областей почалося тільки з VIII ст.

Таким чином, за Й. Вернером, усі групи ранньосередньовічної слов'янської культури (колочинський, пенківський і празький типи та всі слов'янські ранньосередньовічні пам'ятки на території Польщі) формувалися у середині I тис. н. е. тільки в лісовій зоні на базі раніших пам'яток київської культури.

Дослідник вважає, що слов'яни в римський час не могли входити до складу населення південно-східних лісостепових районів України, оскільки останні були зайняті готами — єдиними творцями черняхівської культури. Як відомо, Й. Вернер вважає германськими й усі старожитності шеворської культури першої половини I тис. н. е., виявлені на захід від Вісли.

Такої самої думки щодо формування слов'янських ранньосередньовічних культур дотримується й К. Годловський [Godłowski, 1979]. Він вважає, що загальний тип ранньосередньовічних слов'янських культур в соціально-економічному відношенні відрізняється від того, що є характерним для культур римського періоду в Середній Європі та Скандинавії, а також у лісостеповій та степовій зонах Східної Європи: шеворська, вельбарська, черняхівська. Вважаючи черняхівську культуру готською, К. Годловський робить виключення лише для черняхівських пам'яток Верхнього Подністров'я, слов'янську належність яких він нібито не заперечує. На відміну від Й. Вернера К. Годловський ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки лісостепової зони між Дніпром та Віслою датує V ст. Таким чином, він фактично заперечує наявність тут хіатусу між культурами римського й ранньосередньовічного періодів.

Слід зазначити, що вже раніше слов'янські пам'ятки V—VII ст. виводили із зарубинецьких та київських старожитностей В. М. Даниленко, П. М. Третьяков та інші радянські археологи. П. М. Третьяков дійшов висновку, що до процесів формування слов'янських старожитностей входить широке коло пам'яток першої половини I тис. н. е., розміщених на значній території від Верхнього Подніпров'я до Західного Бугу й Верхньої Вісли. В цілому, заперечуючи участь черняхівського населення в процесі формування ранньосередньовічної слов'янської культури, він погодився з автором цих рядків, що на північно-західних окраїнах черняхівського ареалу пам'ятки цієї культури належали слов'янському населенню. Як зарубинецьку, так і черняхівську та шеворську

культури вважають слов'янськими Б. О. Рібаков і М. Ю. Брайчевський. Іншої точки зору дотримуються І. П. Русанова та В. В. Сєдов. Виходячи з морфологічних ознак самої матеріальної культури, головним чином з типологічної близькості або ідентичності певних форм ліпного посуду й поховального обряду, вони вважають, що витоки празької культури слід шукати в межиріччі Вісли та Одри в середовищі пшеворських старожитностей. В останні роки І. П. Русанова провела велику роботу по виділенню кельтських, германських і слов'янських компонентів у пшеворській культурі. Та хоча останніх виявилось дуже мало, в ранньому середньовіччі вони проявляються у дзедзіцькій групі слов'янських ранньосередньовічних пам'яток центральної й північної Польщі.

Північні області Подніпров'я, де Й. Вернер та К. Годловський вбачають слов'ян, на думку В. В. Сєдова та І. П. Русанової займали балтські племена. Остання відносить до них усі старожитності першої половини та середини I тис. н. е., тобто зарубинецьку, київську і колочинську культури [Русанова, 1976; Сєдов, 1979].

Таким чином, на сучасному етапі визначились три напрямки в пошуках джерел ранньосередньовічної культури слов'ян. Одна група дослідників, що віддає перевагу соціально-економічній моделі, вбачають її підоснови у верхів'ях Дніпра в районі поширення зарубинецької та київської культур (П. М. Третяков, В. М. Даниленко, Й. Вернер, К. Годловський та ін.), друга група (В. В. Сєдов, І. П. Русанова), виходячи з морфологічних ознак матеріальної культури, схиляється до думки, що в основі слов'янських старожитностей VI—VII ст. лежать пам'ятки пшеворської культури середньої та південної Польщі; третя група (В. Д. Баран, Й. Германн, І. Земан, В. Генсель) вважає, що кожна з відкритих ранньосередньовічних слов'янських культур має свої підоснови. Їх слід шукати в культурах першої половини I тис. н. е. не лише в регіонах Південно-Східної, а й Центральної Європи.

Дослідники першої групи виключають з процесів утворення слов'янських старожитностей раннього середньовіччя носіїв пшеворської і черняхівської культур, яких Й. Вернер та К. Годловський зв'язують з германцями, а другою — населення київської культури, вважаючи його балтами. В. В. Сєдов та І. П. Русанова зв'язують з балтами й пізніші пам'ятки V—VII ст. Верхнього Подніпров'я типу Колочина. І. П. Русанова вважає, що пам'ятки пенківської культури на етапі їх виникнення також не належали слов'янам. П. М. Третяков припускав можливість присутності в пшеворській та черняхівській культурах слов'янського елементу, але відводив їм в процесах формування слов'янських культур раннього середньовіччя незначне місце.

Ці побудови виглядали досить достовірно до того часу, поки не були виділені й досліджені слов'янські пам'ятки V ст. н. е., а слов'янські старожитності вивчалися за матеріалами поселень і нечисленних могильників, датованих не раніше VI—VII ст., які

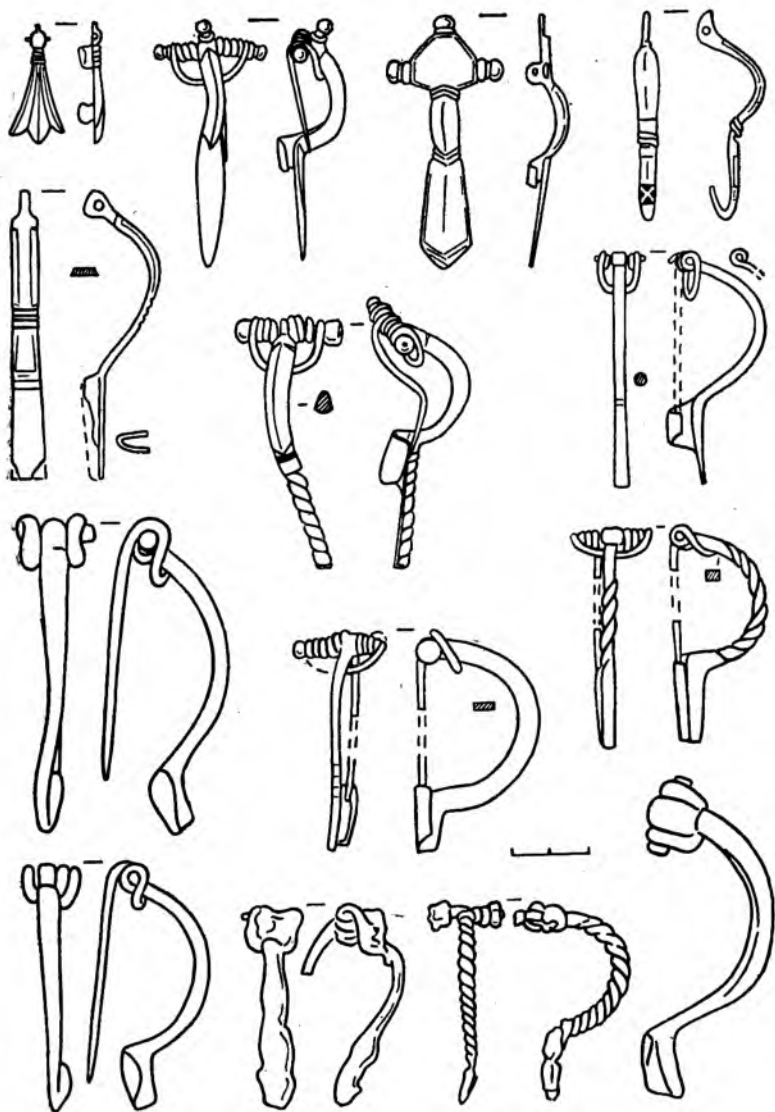

Рис. 11. Фібули V ст. з слов'янських пам'яток, а також деякі окремі знахідки в Середнього Подніпров'я

представляють вже повністю розвинуту культуру, далеку від періоду її формування.

Становище змінилося за останні десятиріччя. На території України виявлено значну кількість слов'янських поселень з комплексами V ст., датованими фібулами. (рис. 11). Це селища з характерними напівземлянковими житлами переважно з печам'янками, у яких на відміну від північних споруд крім ліпного

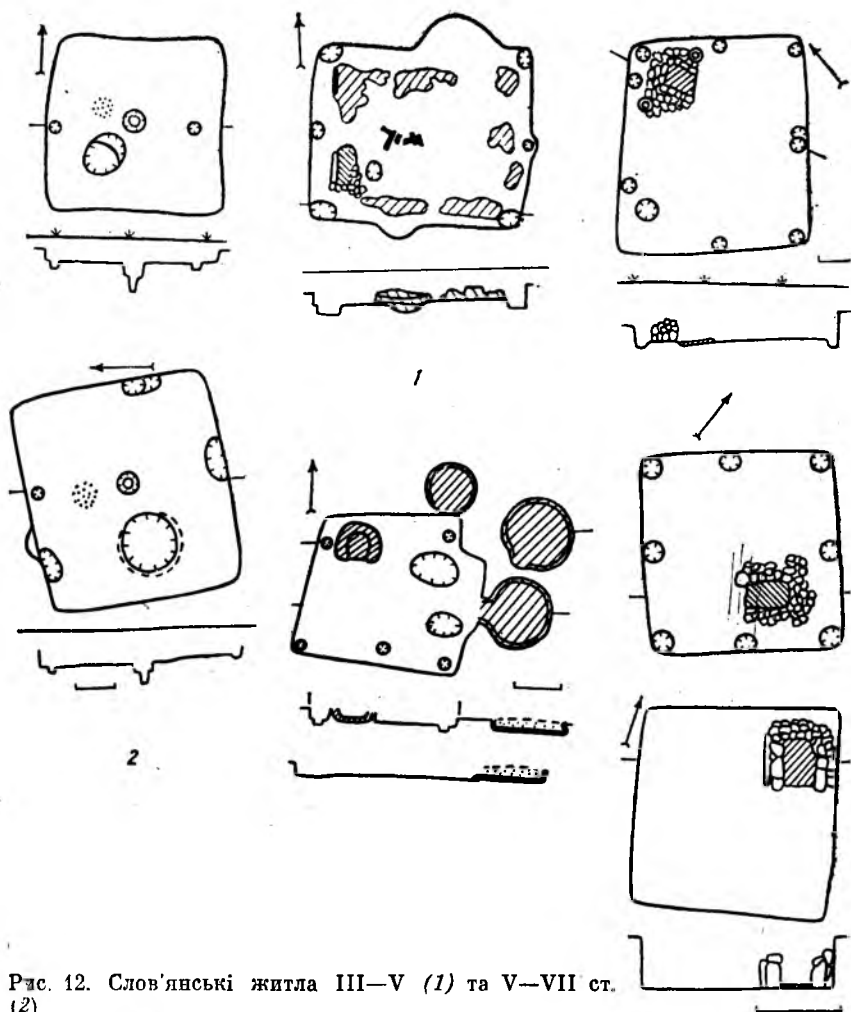

Рис. 12. Слов'янські житла III—V (1) та V—VII ст. (2)

посуду знайдено й гончарну кераміку, характерну для римського часу. На ряді поселень (Пархомівка, Куня, Каветчина, Кодин — розкопки П. І. Хавлюка, О. М. Приходнюка, І. П. Русанової, Б. О. Тимощука) вони датуються V ст. і являють собою раніший хронологічний етап в розвитку слов'янської ранньосередньовічної культури.

Півкватратні напівземлянки з піччю-кам'янкою, або з глиняною піччю, вирізаною у материковому останці або в борту житла, з ліпним і гончарним сіроглиняним посудом, виявлено на поселеннях черняхівської культури Подністров'я (Черепин, Сокіл, Теремці, Бакота, Рогізна — розкопки В. Д. Барана, Л. В. Вакуленко, Й. С. Винокура, Б. О. Тимощука), Західного Побужжя (Ріп-

нів II) та Подніпров'я (Журовка — розкопки Е. О. Симоповича) (рис. 12). На відміну від слов'янських ранньосередньовічних поселень, на яких об'єкти V ст. визначають початок їх виникнення, останні датуються не раніше IV — першою половиною V ст. і являють собою заключний етап існування черняхівських селищ.

Особливе місце серед цих пам'яток посідає поселення кінця III—V ст. поблизу с. Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області на Середньому Дністрі. Воно досліджувалося у 1979—1980 рр. За характером жител й керамічного матеріалу це поселення можна впевнено віднести до перехідних пам'яток, що пов'язують черняхівські старожитності лівобережжя середнього й верхнього Дністра із слов'янськими селищами раннього середньовіччя.

На поселенні відкрито 29 жител-напівземлянок підквадратної форми та 47 господарських ям. З них 24 житла мали піч-кам'янку, в п'яти — слідів опалювальних споруд не простежено.

У 25 напівземлянках та в багатьох господарських ямах керамічні комплекси поєднують ліпний і гончарний посуд в різному кількісному співвідношенні. Він характерний як для дністровської групи черняхівської культури, так і для ранньосередньовічних слов'янських пам'яток.

Серед інших знахідок на поселенні на особливу увагу заслуговує бронзова трьохпальчаста фібула, знайдена на долівці в житлі № 14, що датується першою половиною V ст. Інші дві фібули, які знайдено в культурному шарі за межами жител, можуть бути датовані в межах кінця III—V ст. Цим же часом, мабуть, датуються і фрагменти скляних келихів, виявлених в окремих житлах.

Поселення в с. Теремці репрезентує перший етап в розвитку слов'янської матеріальної культури, що співпадає з гунським часом та є пізнішим, ніж класичні черняхівські пам'ятки на Дністрі й, безумовно, раніші, ніж слов'янські ранньосередньовічні поселення з суто ліпними комплексами кераміки. На відміну від тих слов'янських поселень V—VII ст., де відкрито лише поодинокі комплекси V ст., поселення у с. Теремці являє собою пам'ятку, де переважна кількість жител вкладається в рамки цього століття. Поселення не загинуло, як багато інших наприкінці IV ст., а продовжувало існувати і в гунський час. Таким чином, воно є тою перехідною пам'яткою, яка типологічно поєднує черняхівські та ранньосередньовічні старожитності Верхнього і Середнього Дністра. Такою самою пам'яткою, але більш раннього часу (III—IV ст.) є поселення у с. Куропатники Івано-Франківської області. Житла та ліпний посуд цього поселення характеризуються рисами, притаманними як черняхівським, так і празьким ранньослов'янським пам'яткам Подністров'я. До таких пам'яток можна віднести і поселення у с. Сокіл на Дністрі.

Перехідні пам'ятки з комплексами V ст. відкриті на території Подніпров'я, зайнятій в римський час старожитностями київської, а в ранньому середньовіччі пеньківської культур (Хитці, Кочубіївка, Піщане — розкопки Є. О. Горюнова, О. М. Приходню-

ка). В цілому пам'ятки з об'єктами V ст. займають значну територію й тягнуться від верхів'я Псла на сході до верхів'я Південного Бугу, Дністра та Західного Бугу на південному заході. Велика кількість поселень (Черепин, Куропатники, Каветчина, Куня, Пархомівка, Піщане, Кудин) мають надійно датовані комплекси, що разом з Теремцями представляють окремих хронологічний етап, що передре старожитностям VI—VII ст.

З відкриттям пам'яток V ст. типологічно зв'язаних, з одного боку, із старожитностями київської та слов'янської частини черняхівської культури, а з другого — з слов'янськими ранньосередньовічними культурами остаточно спростовано концепцію хіатусу на території Південно-Східної Європи в середині I тис. н. е. Ми отримали ту середню ланку, якої бракувало в ланцюгу культурного розвитку слов'янського населення I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи. Ці процеси досягли й частини поселень культури карпатських курганів у верхів'ях Пруту. На території Польщі поки- що відомі лише поодинокі речі V ст., які не можна зв'язати з слов'янськими пам'ятками дзедзіцької групи. Там зміна культур відбувається наприкінці V — початку VI ст.

Порівняльне вивчення усіх наведених старожитностей приводить до висновку, що у слов'янських ранньосередньовічних культурах інтегруються елементи згаданих культур римського часу. Проте їх участь в процесах формування кожної з них неоднакова. Київська культура має безпосереднє відношення до формування пеньківської й колочинської груп ранньосередньовічних пам'яток; черняхівська культура знаходиться в підоснові празьких і якоюсь незначною мірою пеньківських старожитностей. Слов'янський компонент пшеворської культури дає дзедзіцьку групу. Але все це — ланки одного історичного процесу на території Південно-Східної та Центральної Європи, що починається у першій половині I тис. н. е. та закінчується у VI—VII ст. (рис. 12).

Все це призводить нас до важливого принципіального висновку щодо самотності розвитку кожної з груп слов'янських пам'яток незалежно від просування на захід слов'янського населення з межиріччя Дніпра й Вісли. З цієї ж самої причини слід вважати невдалою концепцію щодо привнесення слов'янської культури на схід в межиріччя Вісли й Дніпра. Спроби показати слов'янську ранньосередньовічну культуру як просте продовження розвитку верхньодніпровських пам'яток першої половини I тис. н. е. (Й. Вернер, К. Годловський) або пшеворської культури (І. П. Русанова) нові археологічні пам'ятки не підтверджують. Результати археологічних пошуків останніх десятиріч змушують нас признати існування уже в V — на початку VI ст. синхронних, але відмінних за своїм характером чотирьох груп слов'янських пам'яток, представлених різними слов'янськими культурами. Оскільки жодна з них займає ще й певну окреслену територію, їх витoki слід шукати в тих регіонах Східної та Центральної Європи, де вони виникли. До них, як було показано вище, входить: Верхнє й Середнє Подніпров'я (колочинська й пеньківська культури), Верхнє

Попруття, Середнє та Верхнє Подністров'я і Правобережжя верхньої Вісли (празька культура), Центральна і Північна Польща (дзедзіцька культура). Їх виникненню передували глибокі і складні етнокультурні і соціально-економічні процеси, що втягнули до свого кола як культури Верхнього Подніпров'я, так і певні групи черняхівської і пшеворської культур, а також інші культурні групи, які у другій половині IV—V ст. знаходились у процесі інтеграції.

З цього випливає ще один принциповий висновок про наявність у складі пшеворської і черняхівської культур поряд з іншими етнічними групами слов'янського населення. Що стосується черняхівської культури, то нові матеріали поселень у селах Теремці, Сокіл, Рашків III та інших позитивно вирішили питання, яке ми розробляли протягом довгих років. Широко досліджене поселення в Теремцях, що датується фібулами та іншими матеріалами кінця III—V ст., безперечно, відноситься до тієї групи пам'яток черняхівської культури, яка належала слов'янському населенню. В римський час воно не створило якоїсь власної окремої культури, а було включене, як і інші етнічні групи Південно-Східної та Середньої Європи, до загальної культурної моделі, створеної під впливом провінційно-римської культури. Слов'яни, ймовірно, і в політичному відношенні знаходилися в підлеглому становищі, особливо після приходу готів до Північного Причорномор'я та створення ними воєнно-політичного союзу.

Однак після розгрому причорноморських готів гунами у Східній Європі склалися нові політичні умови і слов'яни виступили проти їх гегемонії. Почалися слов'яно-готські війни, яскраво описані Йорданом. Ці війни ми розцінюємо як боротьбу за політичний престиж. Вони проходили з перемінним успіхом і закінчились поразкою антського князя Божа. Основною силою, яка протистояла готам, було анто-слов'янське населення, що входило до складу Дніпро-Дністровської групи черняхівської культури. Населення Верхнього Подніпров'я та інші етнічні групи, якщо й брали участь у цих війнах на боці однієї з сторін, то відігравали лише допоміжну роль.

Поразка слов'ян мала тимчасовий, перехідний характер. Вона не припинила процесів їх консолідації і самоутвердження, що призвело до утворення могутніх військово-політичних союзів, які зайняли місце готського об'єднання в Південно-Східній Європі.

У світлі вивчення слов'янських пам'яток на Дністрі, Південному Бузі й верхів'ях Пруту, датованих фібулами IV—V ст., розгром готів гунами та наступні готів-слов'янські війни можна вважати початком виникнення нової етнокультурної й соціально-економічної спільності, в якій провідне місце зайняли слов'яни.

Наші розробки підтверджуються даними лінгвістики. Саме в районах стику волино-подільської пізньозарубинецької, а потім кївської та черняхівської культур між Прип'яттю і Середнім Дністром, верхів'ям Дністра і Вісли (за дослідженнями О. М. Трубачова та В. М. Топорова) лежить суцільний пласт архаїчних

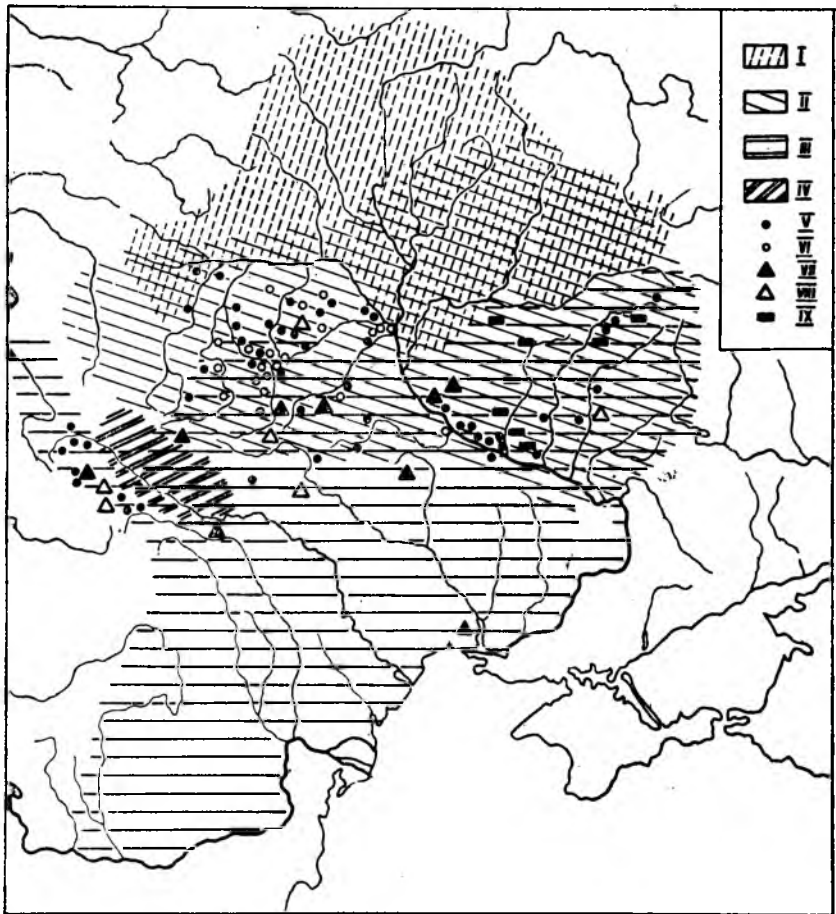

Рис. 13. Карта-схема археологічних культур першої половини I тис. н. е. і архаїчних гідронімів у Східній Європі:

I — зона поширення балтських гідронімів; II — зарубинецькі; III — черняхівські; IV — липицькі; V — слов'янські; VI — балтські; VII — франкійські; VIII — германські; IX — іранські гідроніми

слов'янських гідронімів (рис. 13). Німецький лінгвіст Й. Удольф також приходять до висновку, що найдавніші слов'янські гідроніми суцільним пластом вкривають територію верхів'я Пруту, Середній та Верхній Дністер до верхів'я Вісли. Можна припустити, що хронологічно вони зв'язані саме з цими культурами, оскільки в тих районах, де слов'яни оселилися пізніше, у другій половині I тис. останні відсутні. Напряму цього процесу підтверджують і дані антропології, що свідчать про близькість мезодоліхокранного вузькоколицького населення Середнього Подніпров'я давньоруського часу до черепів з черняхівських могильників, які в свою чергу близькі до черепів з поховань скіфського часу. Ці висновки, що

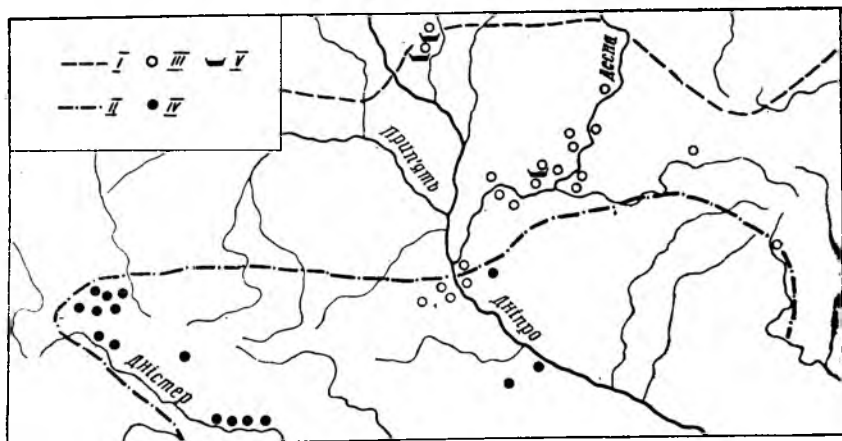

Рис. 14. Слов'янські пам'ятки III—IV ст. на території Північно-Східної Європи:

I — межа балтських культур лісової зони; II — межа черняхівської культури; III — поселення київської культури; IV — поселення черняхівської культури; V — могильники київської культури

випливають з археологічних, лінгвістичних та антропологічних досліджень, узгоджуються з писемними звітками римських авторів I—II ст. н. е. й візантійських істориків VI ст. Вони досить чітко зафіксували слов'ян в римський час на схід від Вісли, а у ранньому середньовіччі — на значно ширшій території, що охоплювала басейни Дніпра, Дністра й Дунаю, а на заході — Вісли та Одри.

Уточнюючи межі території слов'ян у першій половині I тис. н. е., ми вважаємо, що вона була досить великою і займала не тільки вільну від балтів південну частину Білорусії, як гадає Й. Вернер, а й область пограниччя лісу й лісостепової смуги між Дніпром та Верхньою Віслою. На території Польщі вже в першій половині I тис. н. е. у складі пшеворської культури поряд з германцями мусила існувати окрема слов'янська група, яка в ранньому середньовіччі дала дзедзіцьку групу слов'янських пам'яток.

Таким чином, заповнивши хронологічні лакуни в археологічних дослідженнях, створено чітку хронологічну схему послідовного розвитку і взаємозв'язку усіх археологічних культур I тис. н. е. В результаті виявлено й висвітлено ті основні тенденції розвитку матеріальної культури корінного населення Південно-Східної Європи, що зароджуються на рубежі і в перших століттях I тис. н. е. й через зубрицьку групу та пізньозарубинецькі пам'ятки доходять двома лініями до черняхівської й київської культур (рис. 14). В наступному періоді вони знаходять своє продовження у слов'янських ранньосередньовічних культурах. Тому немає сумніву в тому, що ядро місцевого населення межиріччя Верхнього та Середнього Дніпра і верхів'я Вісли вже у пер-

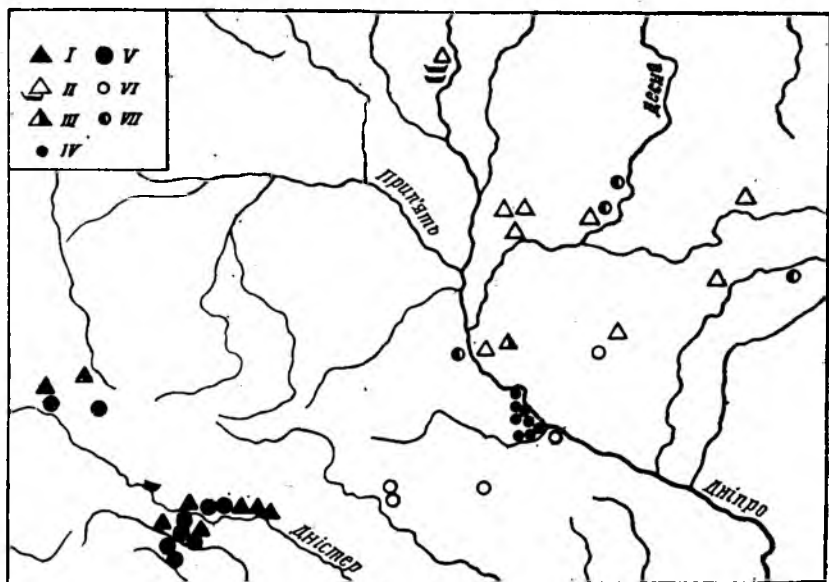

Рис. 15. Слов'янські пам'ятки другої половини IV—V ст. у Східній Європі: I — черняхівські; II — київські; III — черняхівсько-київські пам'ятки; IV — окремі знахідки фібул V ст. у Середньому Подніпров'ї; V — празькі; VI — пенківські; VII — колочинські пам'ятки

шій половині I тис. н. е. склали слов'яни. Саме тут виникли найраніші слов'янські селища, що відкривають уже нову, середньовічну, сторінку в історії східного слов'янства. Шляхом картографування пам'яток з вираженими місцевими ознаками встановлено стабільність їх розміщення в зоні пограниччя лісу і лісостепу починаючи з II по V ст. (рис. 5; 14; 15).

З іншого боку, археологічні дослідження та всебічний аналіз здобутого матеріалу показали всю складність процесів етнокультурного розвитку на рубежі та в першій половині I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи. Майже всі культури цього величезного регіону, особливо черняхівська, включали в себе не-слов'янські елементи, що свідчить про присутність у їх складі різних груп германського, балтського, іраномовного, фракійського населення. Процеси змішування різноетнічних груп населення й інтеграції елементів їх матеріальної культури є однією з характерних рис етнокультурного розвитку на території Південно-Східної та Центральної Європи у першій половині I тис. н. е.

ШЛЯХИ ВЕЛИКОГО СЛОВ'ЯНСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ

На відміну від культур першої половини I тис. н. е. Південно-Східної та Центральної Європи, в більшість яких слов'яни входили лише одним із складових компонентів, старожитності слов'ян

раннього середньовіччя визначаються етнографічною самобутністю відбивають той етап ранньослов'янської історії, коли слов'яни в політичному відношенні займають провідне становище. Вони не лише визначають характер матеріальної культури, а й хід історичних подій в Європі. Можна вважати, що такі значні археологічні культури, як празька, залишена склавінами, і пеньківська — антами в VI—VII ст., включали вже не окремі племена, а їх союзи. Починаючи принаймні з другої половини VI—VII ст. на території слов'ян виникають укріплені поселення-городища, що були економічними і політичними центрами союзів слов'янських племен, місцем збору воєнних дружин.

Найранішими на території Південно-Східної Європи було городище, відкрите поблизу с. Зимне Володимир-Волинського району Волинської області, та, ймовірно, Київське на Старокиївській горі. Перше з них розміщувалося на території празької культури, де за даними літопису мешкало плем'я дулібів, одне з найраніших східнослов'янських племен. В. О. Ключевський зв'язує з цим племенем виникнення одного з найбільших племінних союзів. Він пише, що в Прикарпатті у VI ст. «ми застаєм великий воєнний союз під керівництвом князя дулібів... Цей воєнний союз є факт, який можна поставити на самому початку нашої історії. Вона почалася у VI ст. на самому краю, в південно-західному кутку нашої рівнини, на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат» [Ключевський, 1987].

Зимнівське городище датується VI—VII ст. Воно розташоване на останці корінного берега р. Луги, правої притоки Західного Бугу. Мис довжиною 135 м та шириною 19 м піднімається над оточуючою його низиною на 15—16 м. Городище займає найвищу центральну частину мису. Південно-західний схил городища був укріплений валом та частоколом. Вдвож дерев'яної стіни з внутрішнього боку до неї прилягала довга дерев'яна будівля, поділена на ряд невеликих камер — зародків майбутніх клітей у валах давньоруських укріплень.

Ще одне укріплене поселення виявлено на правому березі Західного Бугу біля с. Лежниця Волинської області. Воно дещо пізніше, ніж зимнівське, й датується кінцем VII—VIII ст. Синхронні йому слов'янські городища відкрито поблизу с. Хотомель Брестської області та Шеліги у Плоцькому воеводстві на території Польщі.

Окреме місце серед них займає київське городище, відкрите на Старокиївській горі. Тут наприкінці V — на початку VI ст. існувало слов'янське поселення, що пізніше було обнесене укріпленнями. На відміну від інших слов'янських городищ, що припинили своє існування в ранньому середньовіччі, Київське городище розвинулося у місто і стало визначним центром — столицею всіх східнослов'янських племен, «матір'ю городів руських».

Ранні етапи історії Києва щорічно збагачуються новими археологічними фактами [Толочко, 1983].

Привертає увагу географія найраніших слов'янських ранньосередньовічних городищ. Якщо зимнівське городище розташоване приблизно в північно-західній частині празької культурної провінції, а Шеліги на території дзедзіцької групи слов'янських пам'яток, то Київ виник на межі стику празької, пеньківської та колочинської культур, як центр усіх трьох східнослов'янських племінних союзів раннього середньовіччя, що, можливо, обумовило його подальший розвиток.

Таким чином, на основі археологічних джерел нами з'ясовано, що в ранньому середньовіччі існувало принаймні чотири різні групи слов'ян із своїми економічними та політичними центрами. Вже наприкінці V — початку VI ст. вони займали великі регіони в лісовій та лісостеповій частині Південно-Східної Європи, а також значну частину Центральної й Північної Польщі. В цей же час починається період їх великого розселення.

Населення колочинської та північної частини пеньківської культури розселювалося на північ й північний схід, поступово займаючи ліві притоки Дніпра аж до їх верхів'їв. На етапі ромепсько-борщівської культури у VIII—IX ст. кордони території слов'янських племен Дніпровського Лівобережжя сягають басейну Сіверського Дінця та верхів'я Оки. Слов'янські поселення на Харківщині вже існували у III—V ст. в складі черняхівської культури. Вони виділені дослідниками серед старожитностей першої половини I тис. н. е. в останні роки. У VI—VIII ст. спостерігаються внутрішні зміни серед слов'янського населення. У верхів'ях Південного Бугу і навіть у лівобережних районах Середнього Подніпров'я простежується інфільтрація носіїв празької культури. В свою чергу на Середньому Дністрі збільшується кількість поселень пеньківської культури, що співіснують тут поруч з празькими селищами.

Але процеси розселення слов'ян у північно-східному та північному напрямках, що почалися ще в перших століттях нашої ери в час зарубинецької культури, проходили досить повільно й спокійно. Слов'яни поступово обживали напівпусті райони з рідким балтським або угро-фінським населенням.

Найінтенсивніші могутні потоки слов'янського розселення були направлені на південь до кордонів Візантійської імперії у Подунав'ї. Судячи з характеру археологічного матеріалу на місцях слов'янського переселення, в ньому взяло участь населення празької та південно-західної частини пеньківської культури, що займало територію між Дніпром, Дністром й Верхньою Віслою. Воно опускалось по Пруту, Сірету й притоках Тиси до Дунаю, привісши сюди празький й пеньківський типи кераміки та характерну для слов'ян квадратну форму напівземлянкових жител з піччю-кам'яною. У Подунав'ї шляхи носіїв пеньківської та празької культури розділилися. Перші розселяються у Нижньому Подунав'ї й на Балканах, а другі — піднімаються вгору по Дунаю і уже на початку VI ст. заселяють Моравію й Словачію (рис. 16).

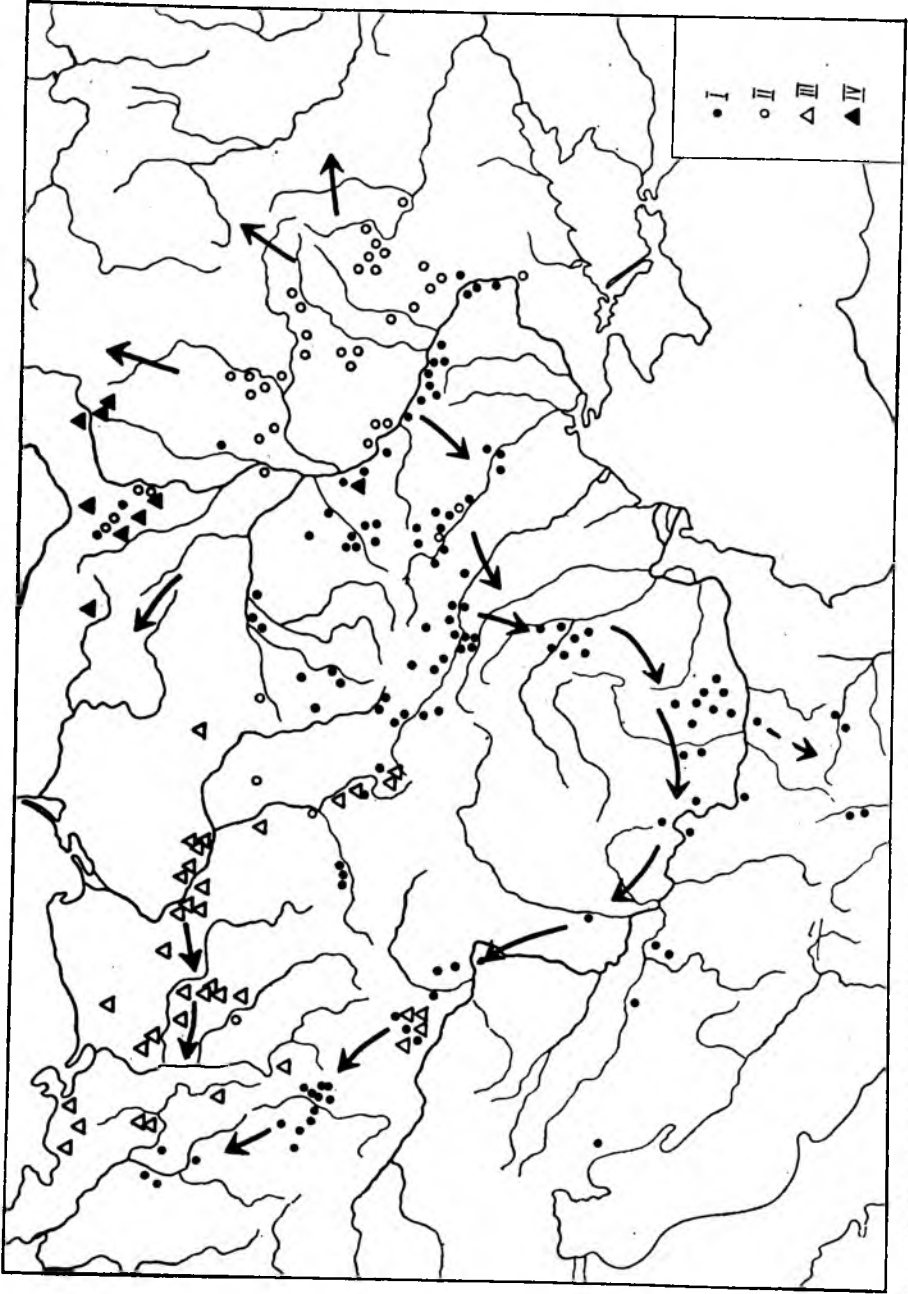

Рис. 16. Карта-схема слов'янських поселень V—VIII ст. і напрямки розселення слов'ян: I — напівземлянки з печами; II — напівземлянки з логинами; III — вночеподібні; IV — наземні жили.

Питання про час заселення слов'янами Подунав'я, особливо його нижньої частини, ще чекає на своє вирішення. До найраніших писемних джерел, де вміщено відомості про слов'ян-венедів у Північному Подунав'ї, відносяться Певтінгерові таблиці — дорожня карта, що датується не пізніше IV ст. На карті венедів розміщено між Нижнім Дністром й Дунаєм поряд із сарматами, гепідами, даками, гетами та іншими етнічними групами. В останньому десятилітті молдавськими та українськими археологами відкрито нову групу пам'яток III—IV ст. типу Етулії, що типологічно зв'язана з слов'янськими старожитностями цього самого часу Середнього й Верхнього Подністров'я (чотирикутні житла-напівземлянки, безурнові поховання з трупоспаленням). Є усі підстави зв'язувати це населення з венедями Певтінгерових таблиць. Пізніші писемні джерела, що згадують слов'ян-склавівів та анти (празька та пеньківська культури) у Північному Подунав'ї відносяться до першої половини VI ст. Йордан добре знає і досить чітко визначає територію склавівів, які живуть на південь від Дністра й верхів'я Вісли. На північному березі Дунаю відзначає слов'ян Прокопій. В Подунав'ї йому відомі не тільки склавівів, а й анти, яких він вважає єдиним народом. Оцінюючи звістки Йордана й Прокопія про слов'ян, необхідно мати на увазі, що вони відносяться до середини VI ст., тому повинні відбивати становище слов'ян в Подунав'ї у раніший час — V ст. Під час правління візантійських імператорів Юстина (518—527) та Юстиніана (527—565) склавівів й анти вже переходили кордон імперії на Дунаї.

Писемні дані підтверджують археологічні матеріали. У межах річчї Дністра й Дунаю на Пруті та Сіреті виділяється досить велика група слов'янських пам'яток V — початку VI ст., які румунські археологи (Д. Теодор) відносять до типу Костиша — Ботошани. По Пруту й Сірету вони опускаються вниз до Дунаю, охоплюючи Молдову й суміжні райони вздовж східної дуги Карпат. Таким чином, археологічні матеріали не тільки не суперечать писемним даним, а й уточнюють їх. Вони дозволяють віднести початок систематичного заселення слов'янами північного Подунав'я на V ст., не відкидаючи можливості їх інфільтрації на ці землі уже в першій половині I тис. н. е. (етулійська група пам'яток).

Необхідно зазначити, що деякі румунські археологи зробили спробу інтерпретувати пам'ятки типу Костиша-Ботошани, а також дещо пізніші типу Інотешт — Кіндешт — Чурел як старожитності лише місцевого дако-романського населення. Повна помилковість такої інтерпретації очевидна. У Дністро-Дунайському регіоні матеріальна культура слов'ян зберігає всі ті риси, що є характерними для слов'янських пам'яток Подністров'я. Ні напівземлянкові квадратні житла з піччю-кам'яною, ні ведучі форми слов'янської кераміки не були відомі в Північному Подунав'ї до приходу слов'ян. Заселення слов'янами Подунав'я було тривалим процесом. Це сприяло розвитку близьких контактів із місцевим

Рис. 17. Переселення слов'ян (за З. Ванею, 1983)

дако-романським населенням, що відбилися у матеріальній культурі, де поєднуються прийшли слов'янські та субстратні елементи. До такого висновку приходять, зокрема, польська дослідниця З. Курнатовська, яка спеціально займалася вивченням ранньосередньовічних пам'яток Подунав'я і Балканського п-ова.

На початку VI ст. слов'яни доходять до берегів Дунаю, а окремі групи переходять його й розселяються вздовж узбережжя. Про

це свідчить, зокрема, слов'янське поселення у с. Новочерна на території Болгарії.

Далі один потік слов'ян з керамікою пеньківського типу рухасться вглиб Балканського п-ова, другий — пражський — вверх по Дунаю. Освоївши його верхів'я, слов'яни переходять у межиріччя Ельби й Заале та просуваються вниз по Ельбі далі на захід. Характер жител (квадратні напівземлянки з печами-кам'янками)

не залишають сумніву в тому, що сюди приходять ті самі слов'янські групи, які заселили Словаччину і Моравію. Територію, звідки вони вийшли, було Верхнє і Середнє Подністрів'я й Попруття.

Поки що важко сказати, як далеко на північний захід просунулися групи цього слов'янського населення. Однак наявність в Шлезвіг-Гольштінії слов'янських поселень VIII—IX ст. з характерними слов'янськими квадратними напівземлянками з печамі-лам'янками, які нічим не відрізняються від слов'янських жител Подністрів'я й Подунав'я (Козель, Шуба та ін.), дозволяє вважати, що в Поельб'є, аж до Балтійського моря, в ранньому середньовіччі проникли слов'яни — вихідці з Дністро-Дунайського межиріччя. Але це був лише один з потоків. Другий, основний потік слов'янського переселення в західноприбалтійські області бере свій початок з межиріччя Вісли та Одри.

Берегами Примор'я сюди просуваються групи слов'ян, відомих на території Польщі як дзедзіцька культура (рис. 16, 17). Тут у північній частині Німеччини вони схрещуються і на цій основі наприкінці VII — початку VIII ст. виникає нова культурна група — суківсько-фельдбергська. Слов'янські поселення та багаточисленні городища у межиріччі Одри та Ельби доживають до XIII ст. Одне з таких городищ кінця VII—XIII ст. Старігард (Ольденбург) в землі Шлезвіг — Гольштінії досліджене спільною експедицією Кільського університету та Інституту археології АН УРСР під керівництвом К.-В. Штруве. Старігард був столицею слов'янського племені вагрів, що належало до союзу слов'янських племен ободритів.

Якщо у V—VII ст. основні шляхи слов'янського розселення були спрямовані на південь і захід, то в наступні століття слов'яни досить інтенсивно заселяють й лісову частину Європи і просуваються далеко на схід. На широкій території формуються загальні риси слов'янської культури, а також виникають нові регіональні групи. Піднімається рівень соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства, обумовлений новими досягненнями землеробства, ремесел, розвитком внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Зв'язане з економічним підйомом кількісне зростання населення обумовило дальше розселення слов'ян в периферійні області, але вже у вигляді нових археологічних культур, що виникають на основі празьких, пенцьківських та колочинських старожитностей (рис. 18—21).

На Правобережжі це пам'ятки типу Луки-Райковецької, а на Лівобережжі — волинцівська й роменсько-борщівська культури. Пам'ятки цих культур, які займають величезну територію від Вісли до Дону і датуються в межах VIII—X ст., представлені поселеннями, городищами, безкурганними та курганними похованнями.

Їх вивчення почалося наприкінці XIX — початку XX ст. Воно пов'язане з такими вітчизняними вченими, як М. О. Макаренко, Ф. М. Мовчачівський, О. О. Спіцин, І. І. Ляпушкін, А. Т. Смілєнко, П. М. Третяков, Б. О. Рибаків, І. П. Русанова, О. В. Сухобоков,

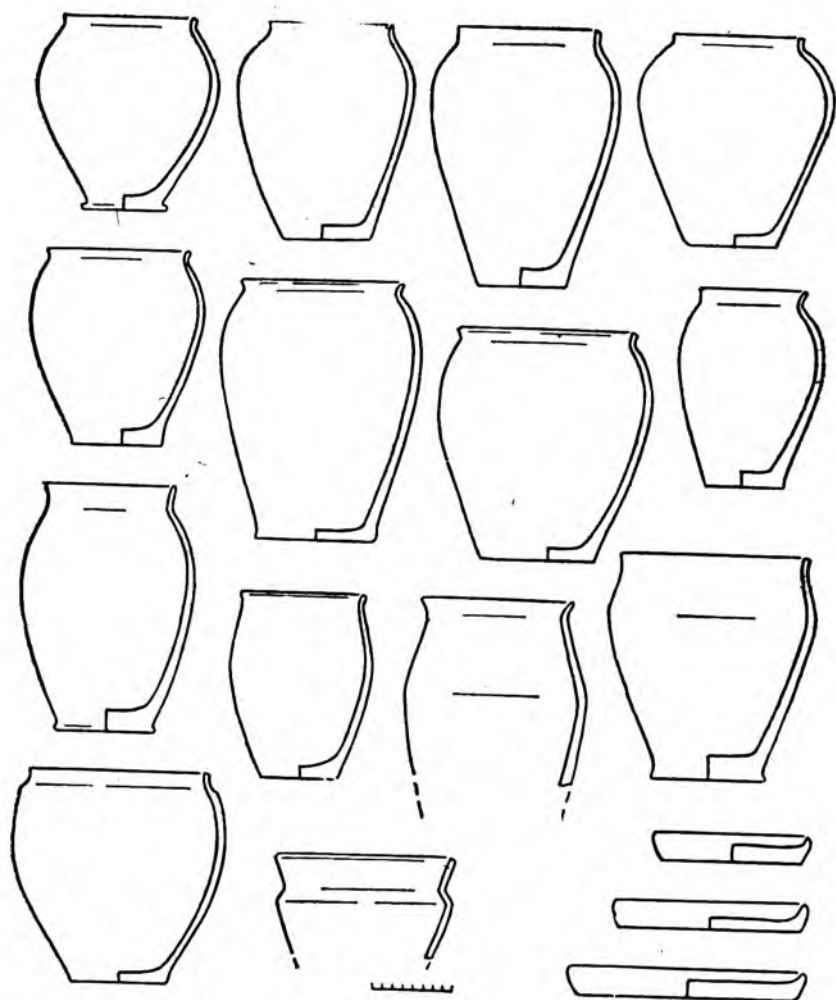

Рис. 18. Кераміка пражської культури

С. П. Юренко та ін. (Сміленко, 1975). В житловому будівництві цих культур продовжуються традиції попереднього періоду. Воно представлено квадратними напівземлянками зрубної або степової конструкції. В одному з кутів житла, переважно в північній частині, стояла піч-кам'янка або споруджена з глини.

В цей час з'являється велика кількість поселень, розташованих на підвищеннях і укріплених земляними валами, ровами, заповненими водою. По своєму соціальному призначенню декотрі з них являли собою городища-сховища, інші — заселені постійно. Останні нерідко були ремісничими та адміністративними центрами, місцем збору військової дружини, резиденціями племінної знаті. Поховальні пам'ятки VIII—IX ст. досліджено в значно меншій мірі,

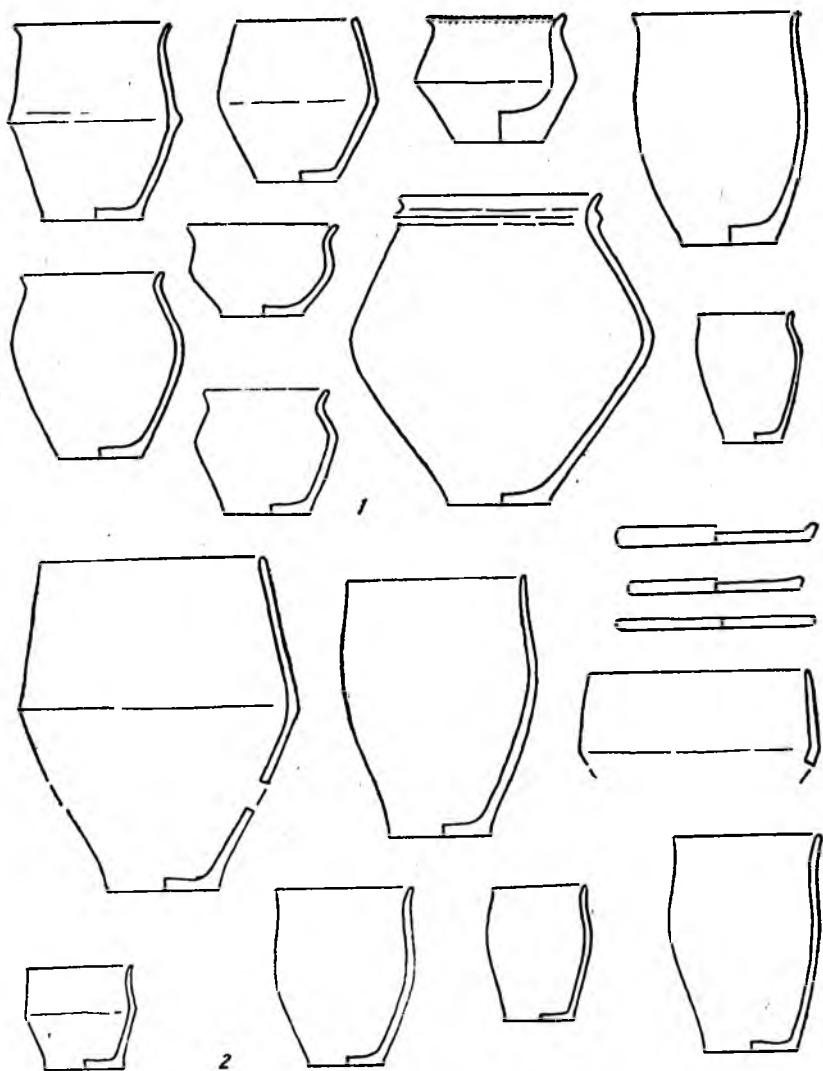

Рис. 19. Кераміка пеньківської (1) і колочинської (2) культур

ніж поселення та городища. Як і в попередніх слов'янських культурах, небіжчиків ховали за обрядом трупоспалення. Але в цей час крім плоских могил значно більше трапляються могили з курганами. Поховальний обряд цього часу значною мірою відповідає опису давньоруського літописця: «мертвеца сожигаху и посемь собравше кости вложаху в судину малу и поставяху на столпе (гобто у верхній частині курганного насипу.— В. Баран) на путях» [Повесть временных лет, 1950].

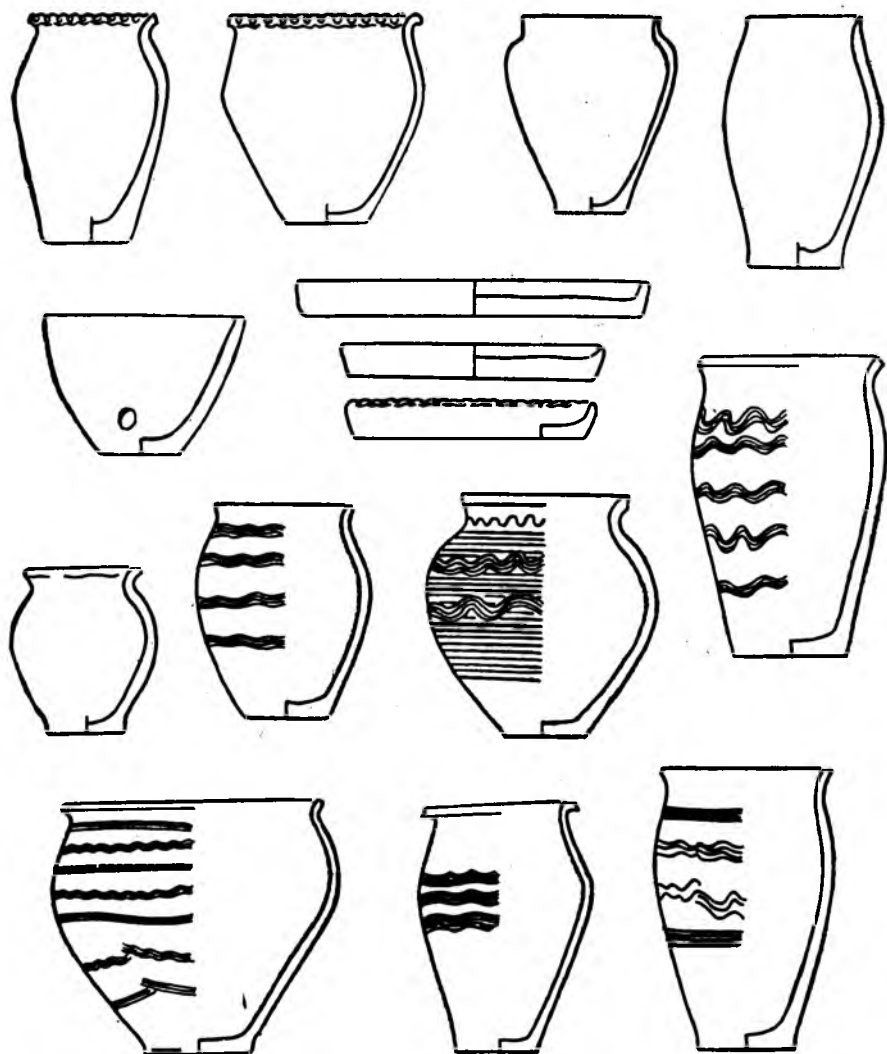

Рис. 20. Гончарний і ліпний посуд культури Луки-Райковецької

На Волині й Прикарпатті відомі й культові пам'ятки — святилища, в центрі яких на площі нерідко зустрічаються залишки жертвних вогнищ, а інколи кам'яні фігури слов'янських богів.

Міняється керамічний комплекс. Поряд з ліпним посудом, який за кількістю переважає, з'являються посудини, виготовлені на примітивному гончарному колі. Вони багато орнаментовані хвилястими врізними лініями. Інколи орнаментом вкрита вся поверхня посудини (рис. 20; 21). Крім посуду на пам'ятках VIII—IX ст. знайдено велику кількість знарядь праці, пов'язаних із

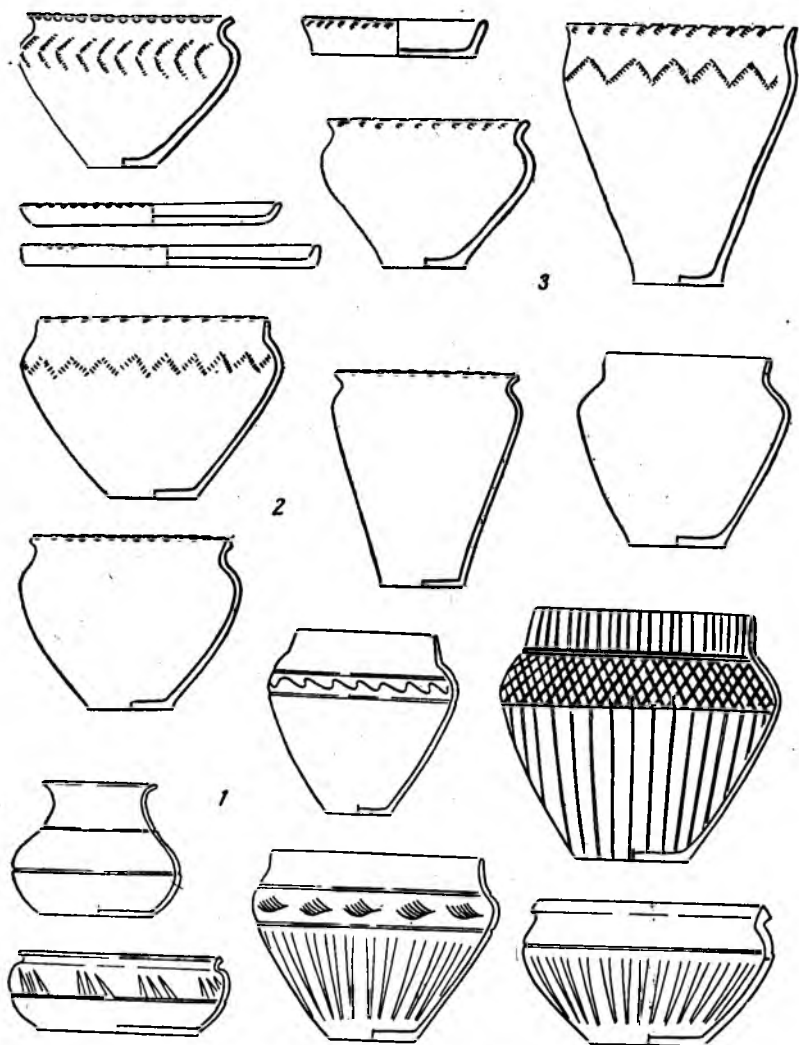

Рис. 21. Гончарний посуд волицівської культури (1), ліпна кераміка волицівської (2) і роменської культур (3)

землеробством і ремеслами. Це наральники, мотики, серпи, коси-горбуші, жорна, розтиральники, сокири, тесла, долота, різці для токарного станка, відливні форми, пряслиця тощо. З предметів озброєння виявлено наконечники списів, дротиків, стріл. Прикрасами служили скроневі кільця (бронзові й срібні), сережки-лунниці, підвіски, браслети, каблучки (рис. 22).

Основним питанням етнокультурної карти Східної Європи четвертої чверті I тис. н. е. є визначення культурних ознак племінних союзів та племен, згаданих літописом. В результаті широких

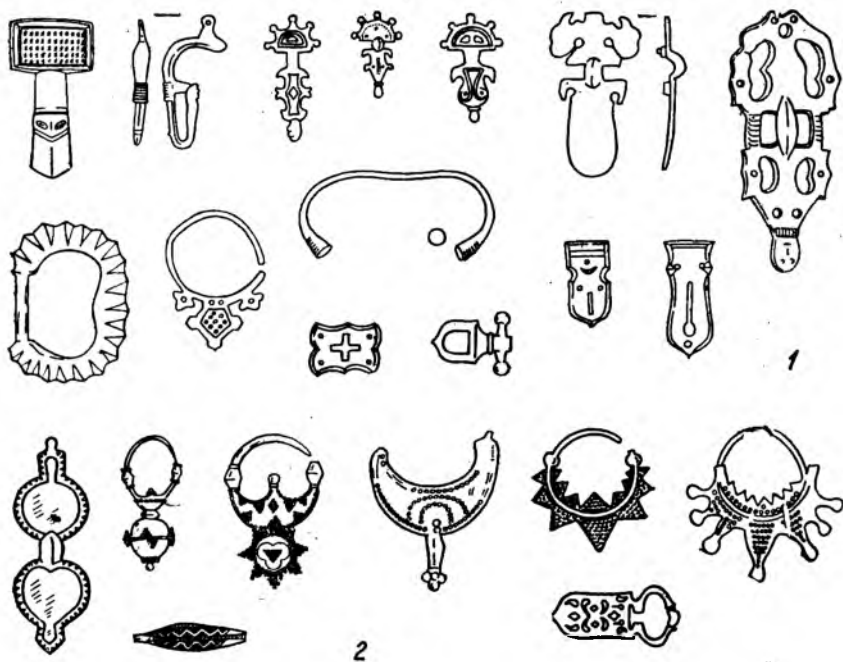

Рис. 22. Срібні та бронзові прикраси з слов'янських пам'яток V—VII (1) і VIII—IX ст. (2)

археологічних досліджень пам'яток VIII—X ст., проведених у 60—80-х роках на території України, Росії та Білорусії, значно поглибилися наші знання щодо матеріальної культури слов'ян у цей період. Це дозволило зв'язати певні пам'ятки та їх групи з конкретними літописними племенами (А. Т. Сміленко, В. В. Сєдов).

(Одним з найраніших східнослов'янських племен, яке виділилося вже у VII ст., є дуліби. Літописець згадує їх у зв'язку з нападом на них авар за часів імператора Іраклія (610—641): «...си же обри воеваху на словенах и примучиша дулебь, сущая словены и насилье творяху женам дулебским» [Повесть временных лет, 1950]. Дуліби, а за ними волиняни й бужани займали територію Західної Волині та верхнього Подністров'я. На це вказують і топоніми, похідні від назви дуліби. З ними зв'язуються пам'ятки празької культури та Луки-Райковоцької, розташованої тут. Можливо, першим племінним центром дулібів було городище у с. Зимне на р. Лузі біля Володимира-Волинського, яке спалено аварами наприкінці VII ст. Наступними центрами могли бути Волинь, Бужськ і Луцьк, навколо яких жили волиняни, бужани, лучани, що походять від дулібів. На думку В. О. Ключевського, дуліби були першим великим східнослов'янським об'єднанням, яке заклало основи східнослов'янської державності.

На схід від дулібів — волинян — бужан, на території східної Волині мешкало плем'я деревлян. Літопис засвідчує: «Зане седоша в лесехъ». У 945 р. вони вбили київського князя Ігоря, який прибув з невеликою дружиною збирати данину. Княгиня Ольга — дружина Ігоря — жорстоко помстилась за чоловіка, спаливши головне місто деревлян — Іскоростень, вбивши майже всіх його мешканців. Деревляни представлені курганными похованнями та поселеннями пам'яток типу Луки-Райковецької. Це городище знаходилось саме на землі деревлян.

На південний схід від деревлян розміщувалися землі одного з найбільших східнослов'янських союзів — полян. Літописець пише, що поляни «мужи мудри и смыслени». Центр знаходився в Києві, який пізніше став столицею всієї давньоруської держави — Київської Русі. Назву поляни літописець виводить від слова поле — «в поле седяху». Існує думка, що полянами були перші відомі за літописом київські князі — Кий, Щек і Хорив. На полянській землі — Київщині — у VI—VII ст. сходилися кордони трьох культурних груп пам'яток — праської, пеньківської та колочинської, а в VIII—X ст. — Луки-Райковецької та волинцівської. Звідси випливає, що Київ з самого початку свого виникнення був центром не одного, а кількох племінних угруповань східних слов'ян. J

Південну околицю східнослов'янських земель займали племена уличів і тиверців, що жили по Дністру і «приседаху к Дунаєви». Перед переселенням уличів на Дністер вони мешкали на Дніпрі. З тиверцями археологи зв'язують слов'янські пам'ятки типу Луки-Райковецької Правобережжя середнього Дністра та межиріччя Дністра і Пруту. В цьому регіоні досліджено велику кількість поселень і округлих городищ, характерних для землі тиверців.

Обширний племінний союз, який розпався під тиском авар, становили хорвати, які проживали у Прикарпатті. До старожитностей хорватів дослідники відносять пам'ятки VIII—IX ст. Північної Буковини, розташовані на захід від р. Прут і Закарпаття.

Значну частину Лівобережжя Дніпра займали сіверяни, представлені пам'ятками (поселеннями і городищами) роменської культури. Літопис поміщає сіверян по лівих притоках Дніпра: «...а другие седоша по Десне и по Семи, по Суле и нарекошася северь». Пам'ятки роменської культури відкрито й на Пслі, Ворсклі та у верхній частині Сіверського Дінця. Характерними прикрасами сіверян були спіральні скроневі кільця.

На північ від деревлян між Прип'яттю і Двиною мешкали дреговичі. Їх назва походить від слова «дрегва» — болото. Племінним центром дреговичів був Турів. На їх території відоме широко розкопане городище Хотомель. Найхарактернішою ознакою дреговичських курганных поховань є знахідки великих металевих намистин, прикрашених зерню.

В басейні Дніпра і Сожа літопис поміщає радимичів: «бѣста бо два брата в Лѣсах — Радимъ, а другий Вятко,— и пришедши сѣдоста Радимъ на Сожью и прозвашася Радимичи». Матеріальна

культура радимичів представлена головним чином курганными похованнями IX—X ст. Характерними для радимичів були семипроменеві скроневі кільця. За літописом другий брат «...Вятко седесь родом своим по Оце, от него же прозвашася вятичи...». З ними археологи зв'язують групу городищ, поселень і курганных могильників на верхній Оці.

Верхів'я Дніпра, Західної Двіни та Волги займали племена кривичів: «кривичи, иже седят на верхъ Волги, и на верхъ Двины и на верхъ Днепра». Вони представлені характерними довгими курганами VI—VIII ст. Фахівці за даними археології та лінгвістики вважають, що кривичі переселилися з Вісло-Одерського межиріччя. У IX—X ст. довгі кургани змінюються на округлі. Для кривичів у X—XII ст. властиві браслетоподібні зав'язані скроневі кільця.

Найпівнічнішою групою східнослов'янських племен були Ільменські словени, що жили над озером Ільмень. На думку одних дослідників, вони прийшли сюди з півдня, на думку інших — із заходу, з Польського Помор'я. Найдослідженим городищем на території ільменських словен є Стара Ладога.

Більшість перелічених племен та їх союзів об'єдналися в єдину давньоруську державу — Київську Русь.

Основні риси матеріальної культури східних слов'ян другої половини I тис. н. е. продовжують розвиватися і в давньоруський період, відбиваючи історичну послідовність розвитку східного слов'янства. Спостерігаються і певні відмінності різних культурних груп, основи яких закладено ще у першій половині I тис. н. е. (черняхівська та київська культури).

Важливим фактором піднесення матеріальної і духовної культури слов'ян було утворення східнослов'янської державності. Бурхливе зростання міст, розвиток землеробства, різноманітних ремесел і торгівлі, воєнні походи руських князів, в яких брали участь представники всіх об'єднаних земель-князів — сприятливо впливали на формування давньоруської народності.

ГОСПОДАРСТВО, ПОБУТ
ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА СЛОВ'ЯНЗЕМЛЕРОБСТВО ТА СКОТАРСТВО.
ПРОМИСЛИ

На початку своєї історії слов'янські племена займали, як зазначалося, переважно лісові та лісостепові простори Східної Європи. На це вказує, зокрема, лексична специфіка слов'янської мови. Відмінною рисою праслов'янської мови — єдиної основи, з якої після середини I тис. н. е. сформувалися мови східних та західних слов'ян, — є велика кількість термінів для визначення озер, боліт, лісів. Разом з тим для слов'янської мови не типові поняття, що змальовують гори, степи, моря. Різноманітні назви тварин, птахів, дерев, рослин помірної зони свідчать, що у період існування слов'янства як певної етнічної одиниці їх прабатьківщина знаходилась осторонь від морів, гір, степів, у лісовій смузі помірної зони, багатій на озера та болота [Филин, 1962]. Слід враховувати, що первинні ліси (насамперед широколисті породи) вкривали у давнину майже весь цей регіон, включаючи й лісостеп. У такому природному оточенні й сформувалися ті традиції слов'янської культури та побуту, що збереглися частково й до наших днів. Лісистість різко знизилася внаслідок багатоговікової діяльності людини.

Слов'яни, як і інші народи, що знаходилися на низькій стадії розвитку, головні зусилля прикладали до виробництва продуктів харчування. Дані етнографії та писемні свідчення прямо вказують на те, що основою господарства слов'янського населення було землеробство. Протягом I тис. н. е. його форми розвивалися, вдосконалювалися, що зрештою призвело до утворення високопродуктивного орного землеробства Давньої Русі, яке забезпечувало високий економічний потенціал східнослов'янського суспільства.

Про головні заняття слов'ян VI—VII ст. повідомляють і більш ранні джерела: «У них велика кількість різної худоби та плодів земних, що складені у купи, особливо проса та пшениці» [Маврикий, 1903]. Із способом сільськогосподарського виробництва слов'ян, напевно, можна пов'язати й ті особливості їх розселення, про які пише Прокопій: «Живуть вони на великій відстані один від одного. І всі вони часто міняють міста проживання. Тому-то й землі їм треба займати багато». В нього ж знаходимо

свідчення про стада худоби, які слов'яни захоплювали як воєнну здобич, та про приношення биків у жертву богам, творцю блискавок. Арабський автор X ст. Ібн-Руста вказує, що слов'яни — «народ, що пасе свиней, як ми овець», а «більша частина їх посівів — просо». Відповідно до цього джерела, робочої худоби у слов'ян небагато. Інший арабський автор середини X ст., Ібрагім Ібн-Якуб, пише, «що слов'яни засівають поле двічі на рік — влітку та навесні і збирають два врожаї».

Таким чином, немає сумнівів в тому, що землеробство та скотарство у житті слов'ян другої половини I тис. н. е. відігравали провідну роль. Безперечно й те, що ці важливі галузі мали своє коріння у період, що безпосередньо передував виникненню ранньосередньовічних слов'янських культур, тобто у першій половині I тис. н. е.

Як зазначалося, територія, яку займали слов'яни, з часом розширювалася. До середини I тис. н. е. слов'янський ареал охоплював переважно південну частину лісової зони та суміжні райони лісостепу від басейну Західного Бугу на заході до течії Сіверського Дінця на сході. Але у VI—VII ст. у ході широкого розселення слов'янські племена поступово заселяють Подунав'я та Балканський п-ов, Центральну Європу, південне узбережжя Балтики, середню частину лісової зони Східної Європи. При цьому топографія поселень того часу засвідчує, що слов'яни намагалися оселятися у звичних для них умовах, ближче до річок, струмків та озер, невисоко над рівнем води, недалеко від заплавлених луків. Тут, з одного боку, були придатні для поля ділянки порівняно родючих і легких для обробки ґрунтів по краях надзаплавлених терас, а з другого — існувала надійна база для скотарства.

Конкретніші свідоцтва про землеробство у слов'ян I тис. н. е. можна отримати на підставі аналізу знахідок сільськогосподарських знарядь та зерен культурних злаків (переважно обвуглених) або їх відбитків на глині. Скотарство та промисли можна певною мірою охарактеризувати завдяки знахідкам специфічних знарядь та численних решток кісток тварин на слов'янських поселеннях. Наявні матеріали в поєднанні з даними етнографії та результатами експериментів дозволяють висвітлити, які саме продовольчі продукти вживали слов'яни I тис. н. е.

Близько рубежу нашої ери у системі господарства відбуваються певні зміни. Довготривалі порівняно великі селища та городища, що займали переважно останці та миси високих корінних берегів рік, змінюють відносно невеликі селища, розташовані ближче до заплавлених луків — на краю першої надзаплавної тераси або на дюнах. Такі переміщення загалом осілого населення, ймовірно, свідчать про екстенсивну систему землеробства — переліг [Горюнов, 1981]. Вируб застосовувався рідше, ніж у попередні часи. Поле обробляли і засівали доти, доки ґрунт залишався родючим. Потім поле заростало і відпочивало до відродження його природної родючості. Незважаючи на необхідність частішої зміни

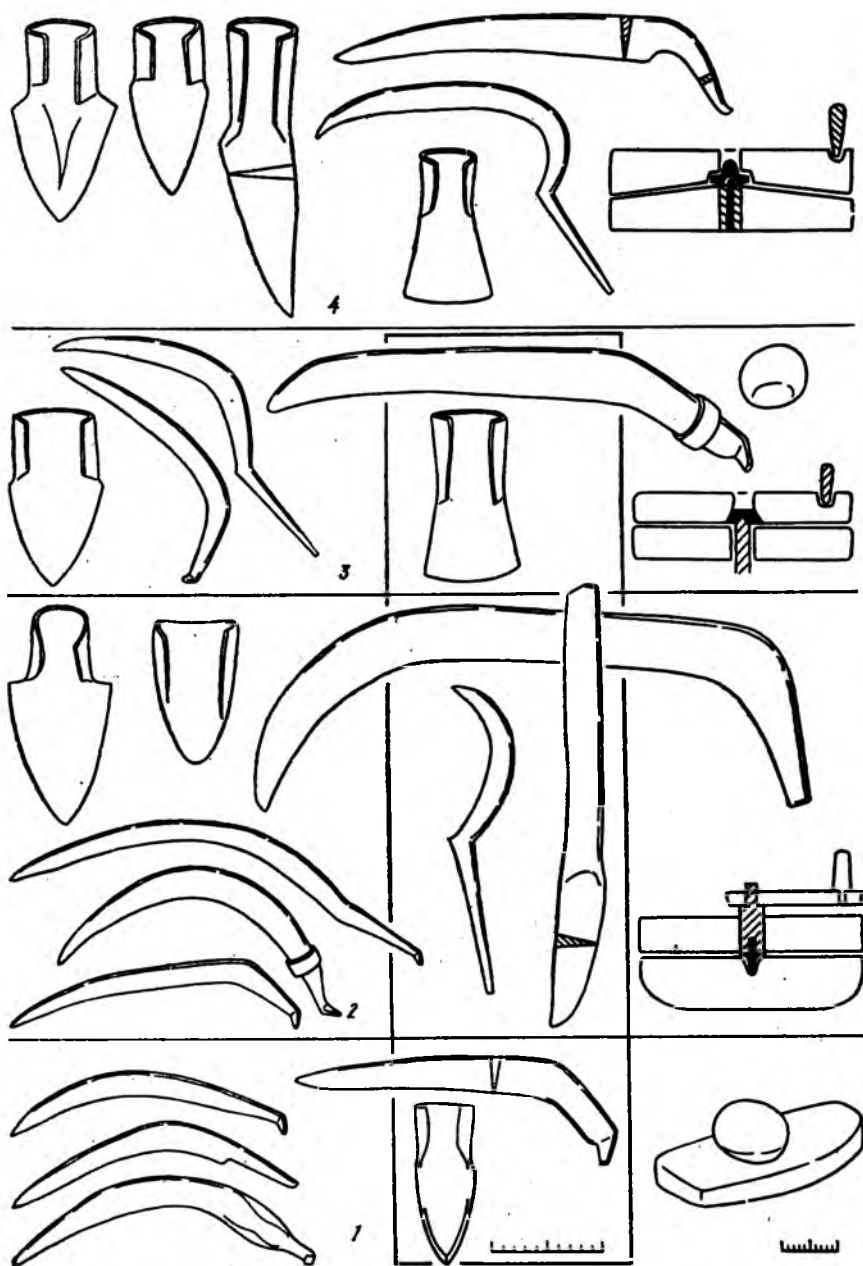

Рис. 23. Комплекс слов'янських сільськогосподарських знарядь II ст. до н. е.— II ст. н. е. (1), III—V ст. (2), V—VII ст. (3) і VIII—X ст. (4)

ділянок, такий спосіб ведення господарства був досить продуктивним, що є типовим для примітивних сільськогосподарських моделей. Підзольні чорноземи та сірі лісові ґрунти при наявності досить теплої й вологої літа, а також м'якої зими приносили непогані врожаї зернових. Така система землеробства у своїх головних рисах проіснувала до VI—VII ст. Напевно, кількість вільних земель, придатних для землеробства, була достатньою для отримання багатих врожаїв при мінімальній витраті сил.

Ось чому землеробство цього періоду в лісовій зоні носить застійний характер. Тільки у середині I тис. н. е. починається більш-менш систематичне застосування залізних наконечників на дерев'яних ралах (рис. 23, 1, 2). Оскільки орні знаряддя мали низьку продуктивність, то для перелогової системи найкраще підходили легкі родючі ґрунти, а з зернових культур — просо, пшениця двозернянка та ячмінь, які добре зростають навіть на погано обробленому ґрунті. Серпи цього часу невеликі за розмірами і пристосовані переважно для обрізання колосків. У той же час кам'яні зернотерки поступово змінюються на ручні ротаційні жорна, продуктивність яких значно вища. Це свідчить не лише про те, що хліб стає вагомішим у раціоні слов'ян, а й про зростання кількості продукту. Можливо, крім хліба та коржів давні слов'яни вживали каші, мочене або смажене зерно.

У слов'ян протягом всього I тис. н. е. в стаді переважала велика рогата худоба та свині. Волів могли використовувати як тяглову силу при орному землеробстві. Рідше зустрічаються кістки дрібної рогатої худоби та коня. Такий склад стада свідчить про приселищний характер скотарства, коли череда паслася на обolonі близько селища. При розкопках слов'янських селищ лише в окремих випадках трапляються сліди загород. Проте населення, напевно, дбало про худобу, про що свідчить поява кісгорбуш та тронок. Взимку худобу тримали у закритих від негоди місцях, годуючи сіном.

Найдинамічніше розвивалося землеробство черняхівської культури. Черняхівські племена, серед яких, напевно, були й слов'яни, зазнали сильного впливу агрокультури римських провінцій. Про це свідчить поширення нових засобів землеробства, збагачення асортименту сільськогосподарських знарядь та культурних злаків. Але на відміну від римських провінцій на території Східної Європи застосовували обмежений набір інструментів — тільки ті, що найбільш відповідали місцевим традиціям — здебільшого серпи та ручні млини, рідше — залізні наральники, коси, мотики тощо (рис. 23, 2). Незважаючи на широкомасштабні дослідження черняхівських поселень, залізних наконечників до знарядь знайдено небагато, що свідчить про їх обмежене використання. Кілька знахідок чересел (плужних ножів) також не є доказом існування у той час справжнього плугу, який міг би перевертати пласт ґрунту. За даними етнографії такі ножі спочатку застосовували у спеціальних знаряддях, які мали назву «резаниця». Ними спочатку розрізали цілину, а вже згодом

зоровали землю ралом. Така оранка була легною та ефективнішою. Через черняхівські племена прогресивні способи обробітку землі, деякі знаряддя та злаки поширилися серед слов'янського населення південної частини лісової зони (рис. 23, 3).

Значні зміни у землеробстві сталися на рубежі VII і VIII ст. В цей час на території Східної Європи, включаючи також лісову зону, поширився своєрідний слов'янський господарсько-побутовий комплекс, який включав паральники, досконаліші серпи, коси, ручні млини тощо (рис. 23, 4). Причиною прогресивних змін, можливо, стало скорочення резервів орної землі, яка була необхідною для екстенсивних форм господарювання. Нестача землі могла бути викликана в свою чергу зростанням населення завдяки високій продуктивності перелогового землеробства. Додатковим поштовхом являвся також вплив на глибинні області Подніпров'я та Подністрів'я слов'янського населення Подунав'я та Балкан, обізнаного з більш прогресивними для того часу способами ведення господарства.

У VIII—X ст. під поля все частіше починають використовуватися не тільки легкі ґрунти надрічкових ділянок, але й важкі родючі чорноземи на плато. Скорочення строків перебування ділянок під паром веде до двопільної системи. Можливо, у цей час починають використовувати добрива (гній), що мало підвищити значення скотарства. Перехід до двопілля зафіксований у писемних джерелах X ст. На його існування вказують також знахідки пшениці, жита, вівса, що супроводжуються характерними озими бур'янами. Таким чином, система землеробства VIII—X ст. значно прогресує, порівнюючи з попереднім періодом (рис. 24).

Вдосконалюються землеробські знаряддя. Східні слов'яни починають застосовувати вдосконалені рала з відносно широкими паральниками та череслом, що збільшувало глибину оранки. Збільшується кількість серпів з асиметричним лезом та відігнутих руків'ям, близьких до сучасних [Сухобоков, 1975]. Значну кількість сільськогосподарських знарядь та інших речей знайдено у вигляді скарбів на поселеннях Макарів Острів на р. Тясмині та Битиця на р. Пслі. Такий інвентар суттєво підвищував продуктивність праці хлібороба.

Дещо змінюється й асортимент хлібних злаків. Все частіше трапляються голозерні пшениці, які більш придатні до помолу, проте роль жита, проса, ячменю у харчуванні залишалася значною. Відомі також горох, боби, ріпа та ін. [Пашкевич, 1988]. На деяких городищах (Новотроїцьке, Монастирсьок та ін.), що загнили на початку або в середині X ст. під ударами кочовиків, знайдено велику кількість обугленого зерна, що залишилося у спеціально обладнаних ямах-льохах [Ляпушкин, 1958]. Не виключено, що слов'яни вирощували й плодові дерева.

Таким чином, землеробство та скотарство — основа економіки східнослов'янського суспільства — наприкінці I тис. н. е. зробили значний крок уперед. Це знайшло відображення у змінах, що сталися у сільськогосподарському виробництві, коли нова прогрес-

Рис. 24. Господарська діяльність слов'ян наприкінці I тис. н. е. (за З. Ванею, 1983)

сивна техніка поєдналася із знаннями про природне відновлення родючості землі.

Промисли у господарстві слов'ян відігравали другорядну роль. Вони були лише підмогою для землеробства та скотарства. Головним об'єктом мисливського промислу були «м'ясні» види диких тварин (лось, благородний олень, зубр, тур, козуля, кабан), кістки яких становлять на поселеннях приблизно 10—20 % особин порівняно із свійськими. Значна кількість кісток диких тварин на пам'ятках борщевської культури Подоння (близько 50 %) пояс-

нюється використанням в їжу м'яса хутрових звірів (бобрів), що не було властиве для інших слов'янських регіонів. Про те, що полювання на хутрових звірів було широко розповсюджене, свідчать також численні знахідки срібних виробів та монет на пам'ятках кінця I тис. н. е., які слов'яни могли отримувати в обмін на хутро.

Рибальство засвідчене знахідками кісток та луски досить великих риб (у річках Середнього Подніпров'я ще донедавно водилася така риба, як білуга та осетр), а також залізними гачками відповідних розмірів та остенями. Застосовувалися також сіті та неводи.

Свідчення про наявність бортництва до доби Давньої Русі обмежені виключно писемними джерелами. Наприклад, у V ст. у гуннів та інших народів, що входили до «держави» Аттіли, був відомий напій «медос», від слов'янського слова «мед». Бортництво у цей період зводилося до відшукання дерев з дуплами, де водилися дикі бджоли, та збирання воску й меду.

Збирання жолудів, горіхів, ягід, грибів, дикоростучих плодів, за даними етнографії, дозволяло збагачувати різноманітні їжі ще у XVIII—XIX ст. Роль збиральництва у давніх слов'ян значно зростала у неврожайні роки.

РЕМЕСЛО ТА ТОРГІВЛЯ

Залізобне ремесло та металообробка були у слов'ян найрозвинутішими та передовішими галузями суспільного виробництва, від яких значною мірою залежав рівень землеробства, військової справи та інших ремесел.

Лісова та лісостепова зони Східної Європи сприяли розвитку металургії. Тут знаходилися великі лісові масиви, необхідні для виробництва деревного вугілля, а у річкових заплавах — достатньо болотної руди. Зібрану руду «збагачували»: промивали та випалювали на вогнищах або у печах. Деревне вугілля отримували, спалюючи дрова у спеціальних ямах без доступу повітря. Велику групу таких споруд відкрито лише на поселенні I—II ст. Лютіж; частіше на поселеннях зустрічаються поодинокі вугільні ями [Пачкова, 1974]. Іноді вугілля випалювали безпосередньо у лісі. Окремі сліди залізобного виробництва у вигляді нечисленних горнів, шматків криць та шлаків досить поширені. В той же час групи подібних об'єктів, що свідчили би про широкомасштабне виробництво чорного металу, зустрічаються набагато рідше. Власне, з різними етапами розвитку слов'янської чорної металургії можна пов'язати лише кілька центрів: вже згадуваний Лютіж; дві пам'ятки у районі Умані; Гайворон VI—VII ст. на Південному Бузі та Григорівку VIII—IX ст. на Середньому Дністрі. У Лютіжі добувалася та збагачувалася руда, випалювалося вугілля та в кількох горнах вироблявся метал. Залізобна майстерня у Гайвороні складалася з чотирьох агломераційних печей та 21 сиродутного горна.

Як відомо, досить примітивний сиродутний процес при порівняно високій температурі дозволяв отримувати залізо у вигляді губчатого коржа з домішками шлаків — криці. Для того, щоб підготувати залізо для наступної обробки, криці кілька разів проковувалися для ущільнення та вилучення шлаків. Через те що великі напівфабрикати обробляти було досить важко, криці вироблялися вагою 2—3 кг.

Основні типи залізоборних горнів у слов'ян додержавного періоду представлено стаціонарними наземними печами з системою шлаковипуску та повітряного дуття, що використовувалися для багатьох плавок, та горнами одноразового використання з котлованом-шлакозбірником й невеликою наземною шахтою. Такі печі завжди зосереджувалися групами (до кількох десятків або сотень) на металургійних майданчиках, тому що при повторній «варці» заліза доводилося пристроювати новий горн до тих, що вже відслужували. Саме до цього типу належать горни з Умані, що датуються першими століттями нової ери, тобто до того часу, коли існував і найбільший Свентокшижський центр у Середній Європі. Проте така спеціалізація серед слов'янських общин була рідкістю. Невеликі розміри Лютіжського, Гайворонівського та Григорівського центрів свідчать, що виробництвом чорного металу займалися малі колективи — одна або кілька сімей [Пачкова, 1974]. Найімовірніше, такі роботи періодично здійснювалися тими ж самими ковалями-універсалами.

Хоча якість кричного заліза не була високою, воно цілком годилося для виробництва основних знарядь, предметів побуту тощо. Сталь застосовували у меншій кількості через те, що виробництво її було складним, отже й ціни на неї були вищими. Вона йшла тільки на якісні вироби, але й там її наварювали здебільшого тільки на леза або інші робочі частини. Якщо у Давній Русі сталь використовували у 8—10 разів менше, ніж залізо, то ще рідше вона застосовувалася у додержавний період. Залізо перетворювали на цементовану сталь в такий спосіб: у вогнетривкий горщик-тигель клали залізо у вигляді невеликих напівфабрикатів (стрижнів, штаб), потім засипали його дрібно потовченим вугіллям, кісткою або рогом. Посудину закривали і тривалий час нагрівали. При температурі 900 °С вуглець з вугілля та кісток просякав залізо, перетворюючи його на залізо-вуглецевий сплав — сталь. Можливо, переробка заліза на цементовану сталь здійснювалася на черняхівському поселенні Іванківці, де знайдено чотири сиродутні горна, уламки тиглів, шлаки, обрізки кісток тощо. Недалеко від виробничого центру виявлено кам'яні ідоли. Зв'язок капища з виробництвом стає зрозумілим, якщо мати на увазі соціальний статус ранньослов'янського коваля як чаклуна та жерця Сварога.

До VII—VIII ст. рівень ковальського ремесла у слов'янських племен був досить низький. Ковалі володіли пластичною обробкою металу у гарячому стані — вільною ковкою. При цьому вони використовували техніку цементації заготовок та готових вироб-

Рис. 25. Залізні знаряддя праці з городища Зимне VI—VII ст.

була ще слабкою, отже обцинині ремісники тримали в своїх руках весь обсяг робіт, пов'язаних із здобуттям та обробкою металів як чорних, так і кольорових. Продуктивність праці обцининного коваля залежала передусім від наявності замовлень на виготовлення або лагодження виробів [Вознесенская, 1972; Гоцак, 1976].

З VI—VII ст. у слов'янських племен Східної Європи спостерігається деяке піднесення ремесла. Відбувається відокремлення металургії від ковальської справи, з'являються невеликі виробничі центри. Напевно, торгівля залізними напівфабрикатами розвивалася швидше, ніж торгівля готовими виробами. Дев'ять заготовок у вигляді прямокутних стрижнів довжиною близько 14 см знайдено на городищі Зимне. З цього часу починається помітний прогрес у металообробці. Про це свідчить, наприклад, кузня з набором інструментів, яку виявлено на Пастирському городищі. До набору входили молот-кувалда, невелике ковадло, молоток-ручник, великі та малі ковальські лещата, ножиці для різання металу, зубило. Поруч із кузнею виявлено також залишки горна та скупчення залізних шлаків.

В цілому слов'янська ковальська справа розвивалася на той час під впливом алано-болгарських племен салтівської культури, що входили до складу Хазарського каганату. На пам'ятках VIII—X ст. Середнього Подніпров'я та Лівобережжя з'являються складніші за конструкцією речі, зварені із заліза та сталі, що визначило основну лінію розвитку металообробки у наступні

бів, а також їх гартування. Ковальське зварювання застосовувалося для поєднання деталей проковки. Масивні предмети робили, зварюючи кілька штабок металу у «пакетну» заготовку. Разом з тим сталь застосовували дуже рідко: відсутні ознаки серійного виробництва, асортимент виробів становить близько 30 назв, куди входять як знаряддя праці, так і предмети озброєння, побутові речі, деталі костюму, прикраси тощо (рис. 25, 26). Ця ковальська продукція задовольняла насамперед потреби селянського господарства. Напевно, кожна обцинина утримувала коваля, який сам забезпечував себе сировиною — кричним залізом. Спеціалізація

століття. Нова технологія вела до подальшого підвищення продуктивності праці, зростання диференціації та спеціалізації виробництва, прогресу усєї економіки східнослов'янського суспільства.

Крім того, ковалі-універсали займалися, мабуть, і виготовленням прикрас та деталей костюму з кольорових металів: свинцево-олов'янистих сплавів, бронзи або латуні, рідше срібла. Сировина була довізною, на прикраси здебільшого йшли срібні монети (у першій половині I тис. н. е. — римські денарії; наприкінці I тис. н. е. — арабські дірхеми). На поселенні VI—VII ст. Великі Будки у верхів'ях Сули знайдено скарб, що належав майстру-ювеліру та містив дві фібули й багато дрібних бляшок з свинцево-олов'янистого сплаву, а також уламки срібних прикрас.

Прикраси з кольорових металів вироблялися переважно за технологією лиття, що підтверджується численними знахідками глиняних тиглів та ливарних формочок. Складнішими є вироби (речі з виїмчастою емаллю, пальчасті фібули), що відливалися за восковою моделлю. Використовувалося також кування. Після чорної обробки поверхня нерідко прикрашалася карбуванням, інкрустацією дротом, гнізда заповнювалися різнокольоровою емаллю або камінням [Рыбаков, 1948].

Гончарство слов'янських племен розвивалося досить повільно. На рубежі нашої ери воно зазнало значного впливу з боку кельтизованих племен Центральної Європи, наслідком чого стало поширення у Подніпров'ї, Південному Побужжі та Подністров'ї традиції виготовлення реберчастих мисок, ваз та горщиків з блискучою чорною (лощеною) поверхнею. Висока якість таких виробів свідчить про те, що їх виготовляли фахівці-гончарі, які, щоправда, не оволоділи ще прийомами формовки посудин на гончарному колі. Такі майстри обслуговували, ймовірно, окремі общини та виготовляли кераміку на замовлення. Із зростанням рухомості нащадків зарубинецьких племен наприкінці I—II ст. гончарство зазнає певної архаїзації: підвищення господарської самостійності патріархальних сімей змушувало їх обходитися власною продукцією, зрідка поповнюючи її довізною.

Натуральний характер гончарства у слов'янських племен Східної Європи панував до VIII—IX ст. Груба ліпна кераміка виго-

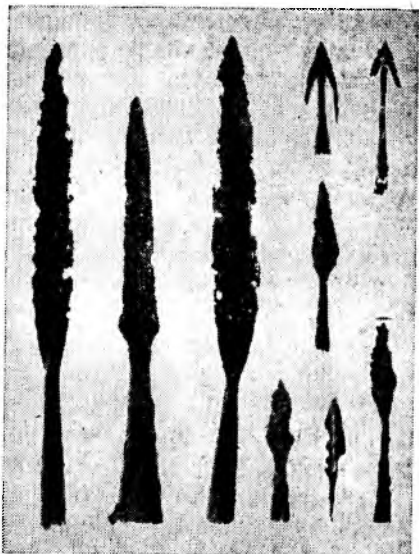

Рис. 26. Залізні наконечники списів та стріл з городища Зимне VI—VII ст.

товлялася переважно з використанням спірального або кільцевого наліпу глиняних стрічок або джгутів [Бобринський, 1978]. Проте окремі групи населення черняхівської культури, що мешкали у верхів'ях Дністра та Західного Бугу і залишили пам'ятки із слов'янськими рисами, вміли виробляти, окрім ліпної, й власну гончарну кераміку за імпортними зразками. Про це свідчить, наприклад, знахідка на поселенні Ріпнів II залишків гончарної майстерні з обпалювальним горном. Таких печей знайдено понад 40 на черняхівських поселеннях у межах України та Молдавії. Напевне, керамічним виробництвом на території черняхівської культури займалися здебільшого вихідці з римських провінцій Подунав'я [Баран, 1981]. Гончарство цього часу набуває характеру товарного виробництва: майстер щоденно виробляв від 30 до 80 посудин, що забезпечувало округу радіусом кілька 10 км. Можна припустити, що майстри отримували за свої вироби платню у вигляді продуктів промислів або сільського господарства. Можливо, що вони самі або їхні довірені особи обмінювали одержаний натуральний продукт на ринках кордону Римської імперії — лімесу — на універсальну валюту того часу — срібні денарії. Із розпадом Римської імперії такий обмін стає неможливим і товарне виробництво втрачає сенс. Як наслідок гончарні центри швидко занепадають.

На місцевій основі такого рівня гончарства було досягнуто лише наприкінці I тис. н. е., але й в цей час його становлення відбувалося під впливом гончарного виробництва алаано-болгарських племен та населення Подунав'я. Одним з центрів гончарства, де виготовлялася лощена кераміка волинцівської культури, було городище Битиця на Пслі. Протягом IX—X ст. у південній частині східнослов'янського ареалу гончарний посуд поступово витісняє з обігу груболіплену кераміку.

Такі види ремесел, як прядіння, ткацтво, обробка шкіри, каменя та дерева, за умов слов'янського натурального способу життя залишалися здебільшого у межах родинного промислу. Вони відігравали неабияку роль у житті населення, задовольняючи його повсякденні потреби — одяг, взуття, житло, побутові предмети та знаряддя праці. Характерними для цих промислів є такі інструменти, як глиняні пряслиця — грузики, що їх насаджували на веретена при прядінні, масивніші грузила від вертикальних ткацьких верстатів, кістяні струги для обробки шкіри, кістяні голки та проколки, залізні сокири, скобелі, долота, свердла та інші деревообробні знаряддя. Ймовірно, у слов'янському суспільстві деревообробка досягла певного рівня спеціалізації. Теслярі виготовляли доми, меблі, човни, сані, рала, різне хатне начиння (рис. 27). Деякі дослідники вважають, що знахідки різців можуть свідчити про виготовлення на токарних верстатах дерев'яного столового посуду — мисок, чарок, чашок, що відсутні серед глиняних виробів [Брайчевський, 1964]. Про існування такого посуду у наступному історичному періоді — за доби Київської Русі —

свідчать численні знахідки у культурному шарі міст, де збереглися органічні залишки.

Незважаючи на малорозвинутість соціально-економічних відносин та панування натурального господарства, у житті слов'янських племен протягом майже всього I тис. н. е. значну роль відіграла торгівля. Найактивніші контакти населення Подніпров'я та Подністров'я підтримувало з пізньоантичними, а пізніше з візантійськими центрами Північного Причорномор'я, Подунав'я та значно віддаленішими провінціями [Кропоткин, 1967]. Слов'янські землі являли собою варварську периферію класових суспільств Середземномор'я і тому торгівля мала колоніальний характер. З півдня надходили вино у амфорах, столовий посуд з глини, скла та металу, бронзові фібули та інші предмети одягу: браслети, пряжки, каблучки, сережки, намисто із скла та пасти, срібні монети тощо. Їх еквівалентом були хутро, шкіри, мед, віск. Саме ці товари населення Східної та Середньої Європи мало за традиційні предмети обміну, починаючи з доби бронзи і закінчуючи середньовіччям. Не можна виключити й наявність торгівлі рабами, особливо зважаючи на масштаби слов'янських походів на Дунай та Балкани у VI—VII ст.

Організовували та здійснювали торгівлю римські та візантійські купці, мешканці нижньодніпровських поселень, а згодом — населення черняхівської культури, яке являло собою досить складний етнічний конгломерат. Міжнародні торги проходили Дніпром — великою слов'янською рікою. Згодом цей «шлях із варяг у греки» стає основною артерією Київської Русі.

Не так виразно фіксуються торговельні контакти з племенами Середньої та Північної Європи, балтським, фінно-угорським та тюркським населенням Східної Європи, тому що виробництво у цих народів знаходилося на одному рівні із слов'янським. Разом з тим деякі предмети одягу з пам'яток Середнього Подніпров'я та Подністров'я центральноєвропейського або прибалтійського походження. В свою чергу за посередництвом слов'ян до населення Верхнього Подніпров'я та Поволжя потрапляли провінційно-римські, візантійські та середньодніпровські речі. Бурштинові намистини, що зрідка зустрічаються на пам'ятках Середнього Подніпров'я, ймовірно, потрапили сюди з Прибалтики якимсь відгалуззям великого «бурштинового шляху», що йшов від Прибалтики до Дунаю.

Одним з найбільших торговельно-ремісничих поселень римського часу, яке, судячи за знахідками характерної кераміки, відвідували й слов'яни, була Лепесівка у верхів'ях р. Горинь. Тут окрім залишків різних виробництв знайдено також коромисло від римської ваги, тиглі, ллячки, бронзові напівфабрикати.

Власний грошовий обіг з'являється у слов'ян тільки на рубежі I—II тис. н. е. Численні скарби та знахідки поодиноких римських денаріїв та арабських дирхемів мали цінність як дорогоцінний метал. Такі монети були чи не єдиним джерелом надходження срібла, необхідного для виготовлення ювелірних виробів.

Рис. 27. Господарство та ремесла слов'ян наприкінці I тис. н. е. (за З. Ваню, 1983)

Характерно, що населення Східної Європи брало лише повноцінні срібні монети й добре вміло відрізнити їх від монет із значною домішкою міді та інших неблагородних металів, що увійшли в обіг на початку III ст. [Кропоткін, 1961, 1962]. Безперечно, частина монет, бронзові та срібні посудини потрапляли до слов'янських земель не через торгівлю, а як воєнна здобич або подарунки воєначальникам у походах. У цьому відношенні особливо показовими є деякі речі з Мартинівського скарбу. Це візантій-

ський військовий штандарт у вигляді орла, а також речі з інших «антських скарбів».

Процес відокремлення ремесла від сільського господарства, як зазначалося, охопив насамперед найпередовіші галузі — металургію, ковальську та ювелірну справи. Відособлення ремесла вело до зародження товарного виробництва та зростання внутрішнього обміну. У VIII—X ст. значно поширюється й міжнародна торгівля. Головні торговельні шляхи зв'язували східних слов'ян з

Великою Моравією, Болгарією та іншими західно- та східно-слов'янськими об'єднаннями, а також Хозарією і країнами Сходу. Так формувалася система економічних зв'язків.

ЖИТЛО, ПОСУД, ОДЯГ

Етнографію слов'ян раннього середньовіччя та їх предків найповніше визначають такі складові елементи традиційної культури, як житло, одяг та посуд.

Одним з важливих елементів матеріальної та духовної культури людського суспільства є житло. Воно відіграло надзвичайно важливу роль в житті людини. Це був її особистий освоенний нею світ. Він визначав місце людини і її роль в цьому світі. Тут людина почувала себе захищеною від зовнішнього, в принципі чужого їй оточення, тут вона спочивала, знаходила притулок від негоди, тут реалізувалися її найголовніші життєві функції. Тому зрозуміло, що будівництво будинку, вибір місця і часу для будівництва був регламентований величезною кількістю спеціальних обрядів і ритуальних дій, в яких закріпився набутий попередніми поколіннями життєвий досвід [Байбурин, 1983].

Основним будівельним матеріалом для жител у давніх слов'ян, зрештою як і інших народів Європи, було дерево. На основі етнографічних даних можна говорити, що традиція дозволяла вибирати для будівництва лише певну породу дерева і лише визначеного віку. Без сумніву, існували засоби вибору місця для будівництва житла, після того, коли визначалися, з чисто практичних міркувань, простір майбутнього поселення, окреслювалися кордони. За етнографічними даними, що мають коріння в глибокій давнині, відомо, що слов'яни ніколи не ставили будинок там, де колись пролягав шлях, чи там, де знайдено людські кістки, де звіром зарізано худобу, де людина поранила до крові руку або ногу. Етнографії відомо велику кількість різноманітних способів гадання при виборі конкретного місця для будівництва: посипання зерна, викладання на кутках каміння з полів, маніпуляції з водою, горщиком, вовною вівці та багато ін.

(Що стосується часу будівництва, то виходячи з чисто практичних міркувань, можна сказати, що то не була зима, ні рання весна, ні пізня осінь. Житло зводилося, скоріше всього, восени, коли закінчувалися польові роботи.)

Характерною рисою слов'янських жител є те, що вони заглиблювалися у землю на 30—80 см, а іноді й більше, до тих пір, поки не траплялась достатньо тверда материкова основа. В заглибленому в материк житлі зимою було затишно, воно швидше нагрівалося й довше тримало тепло, а літом — прохолоду.

Для слов'ян другої половини I тис. н. е. найхарактернішими є невеликі квадратні житла-напівземлянки, за конструкцією зрубні або каркасно-стовпові, що мали у кутку піч з глини або каменю. Вони поширені по всіх слов'янських землях від Ельби на заході до Дону на сході. Такий тип жител дещо різнився від

слов'янських будинків XVII—XIX ст., відомих за матеріалами етнографії.

Далекими попередниками ранньосередньовічного слов'янського житла можна вважати будівлі мілоградської та зарубинецької культур. Це здебільшого невеликі (12—20 м²), з заглибленими котлованами будівлі, форма яких близька до прямокутної. Стіни, можливо, були суцільнодерев'яними, іноді вздовж них вдається простежити кілька ям від вертикальних стовпів-опор. У лісостеповій частині Середнього Подніпров'я переважала каркасна конструкція, переплетена плітом та обмазана глиною. За опалювальні споруди у цей період правили різноманітні відкриті вогнища, розташовані у середній частині будівлі або ближче до стің [Максимов; 1982].

(Дальшого розвитку слов'янське житло набуло у першій половині I тис. н. е.) Практично для всіх пізньозарубинецьких та київських жител є характерними прямокутні або квадратні котловани з довжиною стің 3—4 м. Зрідка зустрічаються більші споруди. Іноді трапляються сліди згорілих дерев'яних конструкцій. Вони дозволяють встановити, що стіни були, переважно, зрублені «в обло» або підтримувалися стовпами. Ймовірно, підквadratна форма котловану пов'язана саме з необхідністю підборки одномірних колод для зрубу. Як відомо, ця риса надовго визначила основний шлях розвитку східнослов'янського житла і збереглася, наприклад, у вигляді хати-п'ятистінки, що об'єднує два таких модуля.

У пізньозарубинецьких та київських житлах дуже поширені стовпові ями у центрі будівлі. Напевно, при досить легкій конструкції стің був необхідний потужний центральний стовп, на який спиралася двоскатна покрівля [Терпиловский, 1984]. Можливо, наявність центрального стовпа можна пояснити збереженням традицій мілоградської культури: як відомо, багатьом деталям слов'янського житла надавалося магичне значення навіть після того, як ідеологічні уявлення значно змінювалися.

Різні за типами відкриті вогнища протягом першої половини I тис. н. е. також переважали, хоча в цей час з'являються й печі. У київській культурі звичайно будувалися глиняні печі, черені яких, круглі або напівкруглі за формою, підмазувалися глиною чи додатково вимощувалися кількома шарами череп'я (Роїще, Верхньострижинське 3, Мена 5, Обухів). На території Білорусії, у глибині лісової зони, зрідка зустрічаються печі-кам'янки (Гудок, Шатково). На відміну від вогнищ, печі частіше займали кути жител, залишаючи вільною їх середину. Звичайно, такі печі палили «по чорному» — дим виходив через двері або невелике вікно, через солом'яний дах.

До описаного житлобудівництва досить близьке будівництво зубрицької групи та північно-західних черняхівських пам'яток. Можливо, чіткі прямокутні форми напівземлянок з'являються тут саме внаслідок контактів з більш східними слов'янськими угрупованнями, що спричинилося до появи зрубів [Баран, 1988].

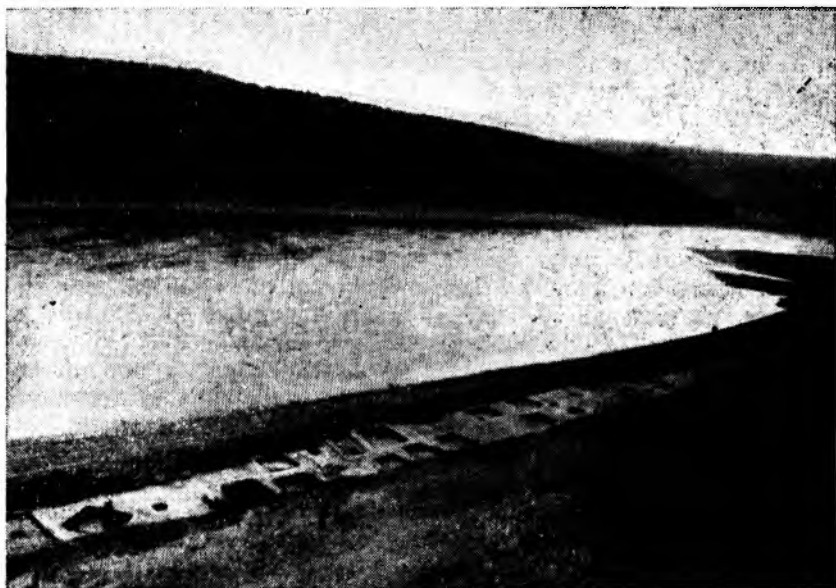

Рис. 28. Загальний вигляд розкопок поселення празької культури Рашків III

Житлобудівництво на території Північно-Західної України, як і у східному регіоні, характеризується широким діапазоном розмірів та різними пропорціями котлованів, конструкціями стін та типами опалювальних споруд [Баран, 1981; Козак, 1984]. Зазначимо, що невеликі та глибокі землянки неправильної форми (Черепин, Ріпнів II, Бовшів II) могли являти собою залишки споруд, стіни яких зводилися навколо котлована. Вздовж стін нерідко робилися з материка довгі виступи — прилавки. У кількох випадках за опалювальні споруди правили глиняні печі примітивної конструкції. В деяких будівлях вони відокремлювалися від житлової частини глиняною перегородкою (Підберіаці). Попіл з відкритого вогнища жителі час від часу викидали на вулицю. Тому при дослідженні сліди вогнищ фіксуються лише за випаденими плямами на долівці. Особливий інтерес викликає поява на черняхівських пам'ятках Середнього Дністра IV—V ст. будівель, які практично не відрізнялися від ведучого типу слов'янського житла другої половини I тис. н. е. Маємо на увазі прямокутну невелику напівземлянку з кубічною піччю-кам'янкою у куті (Теремці, Бакота). До того ж такі типи житла переважають у відповідних шарах вказаних пам'яток. Отже, у закінченому вигляді тип слов'янського житла склався близько середини I тис. н. е. у Подністров'ї.

Протягом VI—VII ст. конструкція житла не зазнала суттєвих змін. Даний тип житлової будівлі широко розповсюджується на всьому Правобережжі Дніпра, Південному Побужжі, Подністров'ї

та далі на захід. Лише в окремих випадках замість печей, складених з валунів або плит, використовувалися глиняні печі або вогнища; а на значній території Польщі будували наземні рублені житла над невеликими ночноподібними ямами, що успадковували, мабуть, місцеві будівельні традиції римського часу. Розміри будівель все більше стандартизуються, форма наближається до правильного квадрата, піч займає постійне місце в куті [Третьяков, 1966, 1982]. Стабілізується не лише конструкція, а також інтер'єр житла. Особливо це помітно на матеріалах таких широко розкопаних поселень, як Рашків II та III, Лука-Каветчинська на Середньому Дністрі, Кюдин I, II у верхів'ях Пруту, Розтоки та Бжезно у районі Праги (рис. 28).

На цих поселеннях празької культури розкопано загалом близько 250 жител. Чеські дослідники вважають, що вхід до житла завжди робився навпроти гирла печі. По діагоналі від печі знаходився так званий «передній» («червоний», «святий») кут. Відповідно місце для сну у вигляді нар або лежачка займало весь простір збоку від печі. Таким чином, вся задня частина хати була зайнята піччю та нарами, а у передній залишався вільний простір для праці. Тут могли стояти меблі — стіл, нерухомі лави вздовж стіни тощо (рис. 29; 30). Біля печі розміщувалися мисник, різне начиння, трималися харчі. Основні принципи внутрішнього планування слов'янського житла збереглися донедавна, незважаючи на те що змінилися його розміри, конструкція печі, з'явилися вікна.

Чеський археолог Й. Плейнерова за допомогою архітектора та етнографа здійснила натуральну реконструкцію одного з таких

Рис. 29. Напівземлянка празької культури з поселення Рашків III

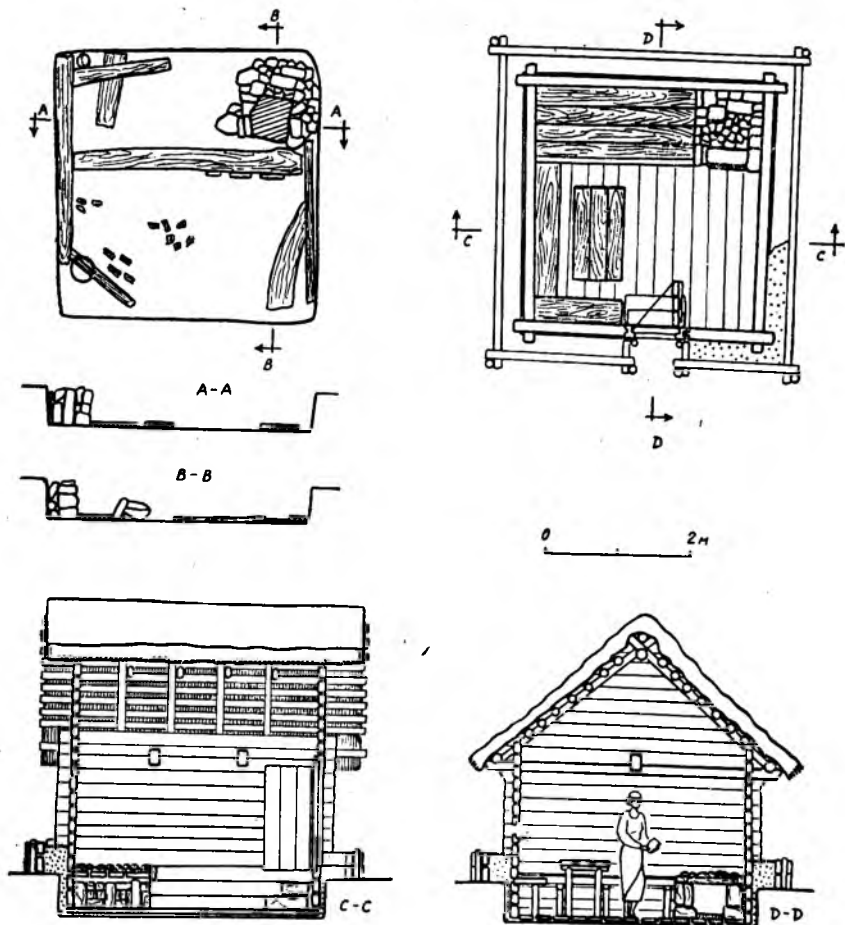

Рис. 30. Реконструкція одного з жител з поселення Рашків III

жител. При цьому для рубання дерев та обробки колод використовувалися копії давніх слов'янських знарядь. Так було відтворено напівземлянку з каркасно-глинобитними стінами та солом'яним дахом. У хаті жили цілорічно, готували їжу, працювали. Середня температура у житлі у зимові місяці коливалася між 13° та 18°C .

Протягом VII—VIII ст. житла такого типу на слов'янських пам'ятках Дніпровського Лівобережжя змінюють напівземлянки з центральним стовпом та відкритим вогнищем [Горюнов, 1981]. Пізніше у слов'янському житлобудівництві на території Східної Європи, а також на значній частині середньоевропейських земель розвивається та вдосконалюється єдина схема, яка, мабуть, найбільш відповідає умовам життя та традиціям місцевих племен. Відмітимо лише, що у будівлях кінця I тис. н. е. все частіше

використовуються розколоті деревини (колоди) та каркасна конструкція з розташованих регулярно стовпів у кутках та посередині стін. Печі стають більших розмірів, стіни товстішають, що дозволяє краще акумулювати тепло. Склепіння печей на Лівобережжі, де каміння зустрічається рідко, складалися з яйцеподібних глиняних блоків. Іноді печі вирізалися у лесовому останці й мали вигляд кубу із сторонами близько 1 м [Ляпушкін, 1958]. Нерідко на печі встановлювали велику прямокутну жаровню, де просушували зерно.

Крім житлових будівель на слов'янських поселеннях I тис. н. е. трапляються ями-льохи, вогнища та печі за межами споруд, господарські споруди тощо. Ями, різні за розмірами, у плані здебільшого округлі, служили для зберігання зерна та інших сільськогосподарських продуктів. Такі льохи особливо численні на поселеннях зарубинецької, київської та пеньківської культур, де на одне житло припадає нерідко до 10—20 ям.

Ось що пише про призначення ям-погребів у германців Тацит. «У них заведено також улаштовувати підземні ями, зверху яких вони навалюють багато гною і які служать їм для зберігання їстівних припасів, бо льохи такого роду пом'якшують міцність холоду, і, крім того, якщо вторгнеться ворог, все не сховане у краївки піддається грабуванню, в той час коли про сховане під землю вони або не знають, або не доберуться до нього хоч би тому, що його потрібно шукати» [Тацит, 1970].

Отже, крім чисто утилітарного призначення, ями-льохи були ще своєрідними краївками з основним багатством общини — їстівними припасами.

Вогнища та печі правили за літні кухні просто неба. Конструкція черенів складалася з кам'яної вимостки або кількох шарів череп'я, обмазаних глиною. Вогнища відкрито на пам'ятках першої половини I тис. н. е. у Подністров'ї, Волині та Верхньому Подніпров'ї; печі — на поселеннях Середнього Подніпров'я, Подесення та сходу Дніпровського Лівобережжя. Такі багатшарові черені звичайно являють велику цінність для археологів, оскільки містять значні серії посудин, що одночасово вживалися місцевим населенням, тобто вони становлять «закриті» (від попадання туди більш пізніх речей) комплекси. Інколи по периметру череня можна прослідкувати залишки склепіння або бортика. Різновидом своєрідних печей, призначених, можливо, для просушування зерна, є споруди у вигляді невеликих напівсферичних ям, що мали облицьовані череп'ям та обмазані глиною стіни. Їх поки що знайдено лише на поселеннях I—III ст. у верхів'ях Псла, де вони, можливо, являли собою локальну особливість місцевих племен.

Порівняно рідко на слов'янських поселеннях зустрічаються наземні споруди з глиняною обмазкою стін, що зводилися над кількома, нерідко досить великими ямами-сховищами. Тут також відбувалася переробка сільськогосподарської продукції, про що свідчать знахідки жорен, знярядь для обробки шкір тощо (Уля-

нівка, Роїще, Пасекі Зубрецькі). Такі клуні є досить звичними на пам'ятках зубрицької групи та північно-західних черняхівських поселеннях, а також на пізніх пам'ятках київської культури. Зазначимо, що вони відомі й на пам'ятках другої половини I тис. н. е. Волині (Корчак, Тетерівка, Шумськ та ін.).

На поселенні Гірка Полонка (Волинь), на безпечній відстані від житла, виявлено майстерню для випалу посуду. Споруда складалася з двох частин. Перша, площею 4 м², заглиблена в землю на 30 см й мала стіни й перекриття. Друга (відкрита частина) — являла собою вогнище у вигляді ями овальної форми діаметром 1,7 м з дуже обпаленими стінами та дном. Яма заповнена вугіллям, попелом, деформованими уламками посуду — ймовірно тими, що розвалювалися при випалі. Судячи за розмірами, майстерня задовольняла потреби всієї сільської общини.

Унікальну споруду господарсько-виробничого призначення кінця II ст. досліджено на поселенні Пасіки Зубрецькі неподалік від Львова. Це велика будівля прямокутної форми (площа 37 м²), повністю заглиблена у землю (глибина 1,47 м). Всередині вона складалася з трьох поділених материковими стінами комор. На кількох майданчиках знайдено камені від жорен. Будівля, ймовірно, була зерносховищем. Одночасно тут перемелювали зерно.

Важливе місце в системі культури тої чи іншої етноісторичної спільності має набір посуду, який використовувався у господарстві. Він втілює в собі етнічні особливості, яскраво відбиває естетичні смаки людей, рівень культурного розвитку. Посуд найбільш чітко висвічує традиційність культури давніх суспільств, що пов'язане з цілою системою оберегових звичаїв. Вони свято підтримувалися, оскільки торкалися найголовнішого в житті — зберігання і споживання їжі. Тому форма посуду, його орнаментация в тій чи іншій людській групі були надзвичайно стійкими і змінювалися лише в періоди значних етнічних зрушень.

Звідси випливає значення посуду не лише як категорії культури, але й як неочінуемого джерела до вивчення етнічних процесів, зв'язків між племенами.

Говорячи про традиційний посуд слов'янських племен, ми, природно, маємо на увазі тільки глиняні вироби. Різноманітні дерев'яні миски, чарки, ступи, відра, діжки тощо, а також берестяні короби та інші посудини, що, безумовно, були у широкому вжитку, за рідкими винятками, не збереглися. За свідченнями етнографії, слов'янський керамічний комплекс характеризується наявністю кількох типів посудин для приготування їжі (насамперед горщиків, а також мисок, сковорідок тощо), які ставилися у піч з невисоким склепінням. Це відрізняє кухонний посуд слов'ян від начиння інших народів, які користувалися котлом, підвішеним над вогнищем.

Дійсно, протягом I тис. н. е. основний посуд східнослов'янських племен являв собою досить стандартний набір. До нього входили насамперед різноманітні ліпні горшкоподібні посудини,

переважно не орнаментовані. Це не лише великі посудини для зберігання їстівних припасів (корчаги), а й невеликі або середні за розмірами горщики для приготування їжі. Другою особливістю є наявність різноманітних дисків або сковорідок з бортиками. Вони використовувалися також і як покриття для горщиків. Таким чином, слов'янський комплекс кухонної кераміки складався переважно з горщиків для варіння та сковорідок для випікання коржів або кислого хліба — основної їжі східних слов'ян.

На рубежі нашої ери давньослов'янське населення крім вказаних типів тарних та кухонних посудин застосовувало також кілька категорій столової кераміки, що призначалася для готової їжі. Це різноманітні за розмірами високі та низькі широкі реберчасті миски, яйцеподібні та кулеподібні горщики, а також кухлі. Такий столовий посуд виготовлявся більш старанно. Глиняне тісто дбайливо відмулювалося, домішки дрібно товклися. Щоб домішки рівномірно розподілялися у формовочній масі, її довго вимішували. Після формовки поверхня згладжувалася, лощилася спеціальними інструментами. Для того щоб досягти глянцевої поверхні, посудини випалювали без доступу кисню. У майстра з великим досвідом виходила дзвінка, чорна або брунатна посудина з блискучою поверхнею, з довершеною симетрією.

Подібний посуд набув широкого поширення у Середній Європі, насамперед у середовищі кельтських, фракійських, германських племен і, як вважають, повторював цінні металеві або гончарні античні вироби. Під впливом сусідів реберчаста чорнолискована столова кераміка поширюється і в ряді культур Східної Європи. У зарубинецькій культурі, наприклад, такий посуд становив 10—20 % керамічного комплексу [Кухаренко, 1964].

Зазначимо, що форми горщиків, мисок, кухликів при видимій одноманітності мають в кожному регіоні свої локальні особливості або ж різне кількісне співвідношення. Так, в середньодніпровському регіоні зарубинецької культури найпоширенішими є високі біковичні горщики. На Поліссі таких горщиків мало. Тут основними є посудини з високо піднятими округлими плічками. Такі посудини є характерними для дністро-волинського керамічного комплексу. У Верхньому Подніпров'ї дуже рідко зустрічаються кухлики, масово поширені в інших регіонах [Максимов, 1982].

Інколи набір посуду рубежу нашої ери доповнювали конічні площки на порожнистій ніжці, невеликі посудини типу чарок, кубків та ін. Цікавими є знахідки глиняних ложок на поселенні Пасіки-Зубрецькі (Західна Волинь) та ножа-ложкоріза на зарубинецькому поселенні Ходосівка біля Києва.

Із занепадом латенської доби комплекс посуду слов'янських племен дещо збіднюється. Поступово виходять з ужитку чорнолискові горщики та миски [Козак, 1984]. Керамічний комплекс пам'яток зубрицької групи та пізньозарубинецьких старожитностей демонструє процес зближення матеріальної культури, а отже й етнічну консолідацію слов'ян в I—II ст. н. е.

Набір посудин, якими користувалася сім'я, можна уявити за знахідками із згорілого житла київської культури на поселенні Киреївка, що розташоване на притоці Десни — Убеді. В одному з кутів будівлі знайдено скупчення перепалених фрагментів приблизно від 13 посудин, що, можливо, впали з мисника. Серед них три корчаги, три-чотири кухонні горщики, дві невеличкі посудинки, підлощена чарка та дві чорнолощені миски, а також два диска-коржівника. Горщикоподібні посудини мали переважно банкоподібну або реберчасту (біконічну) форму. Іноді керамічний комплекс київської культури доповнювали конічні плошки, келихи, кубки та посудини з отворами — цідилки для виготовлення сиру [Терпиловский, 1984].

Близьким до київського є набір посуду з зубрецьких та північно-західних черняхівських пам'яток. Крім горщиків та корчаг з яйцеподібним тулубом, лощених мисок, зрідка дисків, цей регіон характеризують невеликі груболіпні миски, кухлі та чарки. У більшій чи меншій кількості на слов'янських пам'ятках римського часу присутній різноманітний гончарний посуд місцевого (у північно-західній частині України) або імпортного (на території київської культури) виробництва. Цілком ймовірно, що високоякісна черняхівська гончарна кераміка якоюсь мірою сприяла припиненню виробництва місцевого чорнолощеного посуду. Слов'яни користувалися гончарними кухонними горщиками та великими піфосами, різноманітними мисками та вазами, невеликими келихами та глечиками, а також амфорами провінційно-римських типів. Уламки скляних келихів знайдено тільки на слов'янських пам'ятках верхів'я Дністра та Західного Бугу, а також Середнього Дністра [Баран, 1981; Винокур, 1972].

У раньпоісторичних слов'ян керамічний комплекс ще більш спрощується. Спеціальний столовий посуд майже повністю виходить із вжитку у VI—VII ст. Можливо, його частково змінюють дерев'яні або берестяні посудини. Східнослов'янські культури цього періоду майже не відрізняються між собою за набором кераміки, до якого входять горщики та корчаги, диски та сковорідки з невисокими бортиками. Тільки у населення пеньківської культури деякого поширення набули груболіплені миски [Горюнов, 1981]. Проте відмінності у формах горщикоподібних посудин стали головною підставою для виділення різних культурних груп із однорідного культурно-історичного масиву. Так, для празької культури є характерними стрункі горщики з яйцеподібним тулубом та невисоким горлом (рис. 34). У пеньківській — переважають приземкуваті біконічні та опуклоподібні горщики з короткою шийкою (рис. 19, 1). Для колочинської культури є типовими тюльпано- та банкоподібні горщики з майже невиділеною верхньою частиною (рис. 19, 2). Разом з тим певні загальні керамічні форми зближують всі вказані групи старожитностей та свідчать про їх загальну етнічну належність [Баран, 1988].

Починаючи з VII—VIII ст. форми горщиків дещо стандартизуються. Провідним типом стає яйцеподібний горщик з відігну-

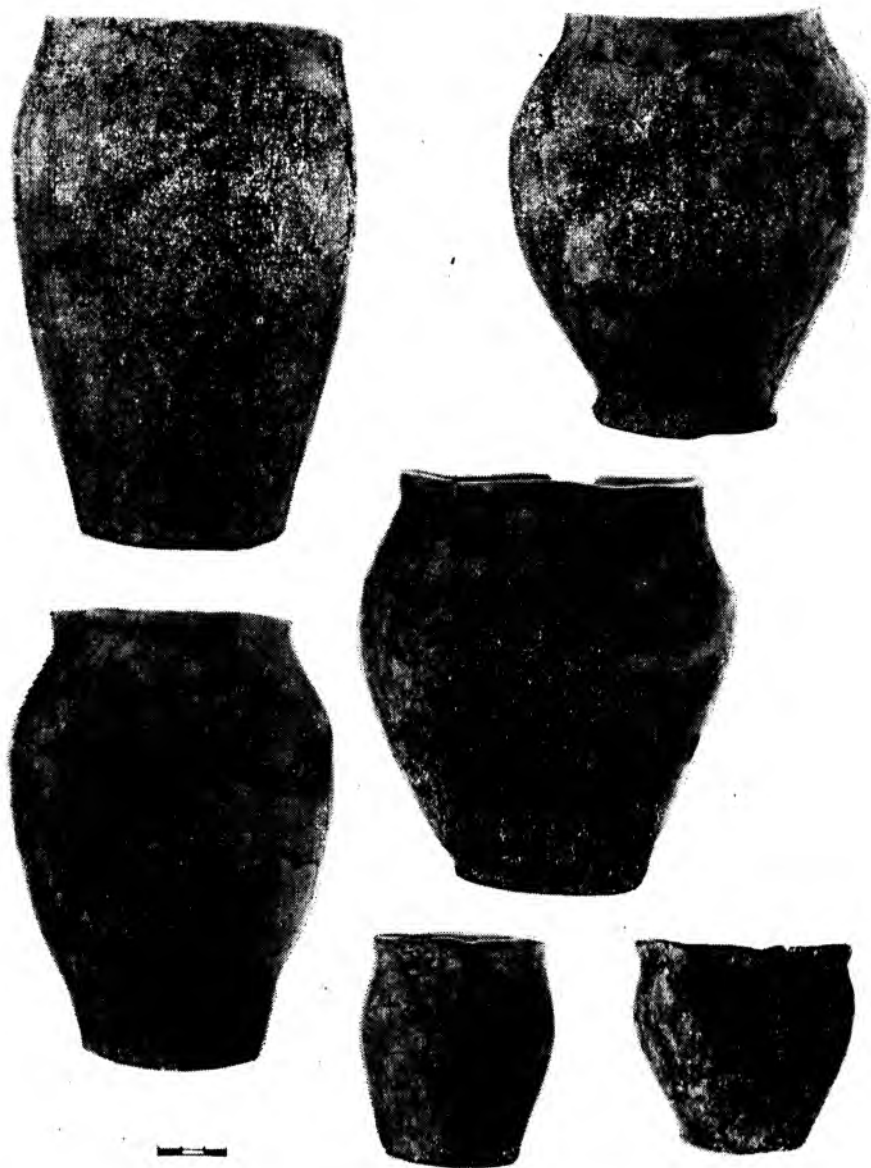

Рис. 31. Ліпний посуд празької культури з поселення Рашків III

тою шийкою, прикрашений вдавленням або насічкою. У сковорідок з'являється досить високий бортик, також орнаментований вдавленнями. Використовується й довізна кераміка — гончарні горщики з вертикальною шийкою та глечики, прикрашені інколи наліпними валиками й пролощеними лініями. Подібний посуд

також вироблявся та використовувався населенням волинцівської культури Дніпровського Лівобережжя [Сухобоков, 1975]. Поступово ліпша кераміка витискується східнослов'янськими гончарними посудинами, що знаменують перехід до культури Київської Русі (рис. 20).

Ми маємо небагато даних щодо характеристики одягу давніх слов'ян. Оскільки протягом всього I тис. н. е. панував обряд трупоспалення, не завжди можна уявити собі, де і як кріпилися ті металеві деталі костюму (фібули, пряжки, частини намиста), що зустрічаються на поселеннях або могильниках. Звичайно, можна припустити, що основні риси ранньослов'янського костюму були близькі до селянського одягу доби Київської Русі, для реконструкції якого є досить багато даних, включаючи навіть його залишки та зображення. На думку етнографів, такі елементи традиційного східнослов'янського одягу, як чоловіча тунікоподібна сорочка, неширокі штани, жіноча сорочка з довгими рукавами, одяг типу плаhti, постолі або порошні з суцільного шматка шкіри, сягають віддалених часів. Звернемося, наприклад, до опису слов'янських воїнів автором VI ст. — Прокопієм з Кесарії: «Вступаючи до січі, більшість з них йде на ворога із щитом та дротиками у руках, панцирів вони ніколи не надягають; інші не носять ані сорочок, ані плащів, а самі тільки штани, підтягнуті широким поясом на стегнах, і в такому вигляді йдуть на битву з ворогом». Таким чином, чоловічий одяг цього періоду складався з сорочки, штанів та плаща. Досить схожий костюм носили на той час й інші «варварські» народи, наприклад племена Прибалтики та германці.

Встановити, як саме носили такий одяг, допомагають знахідки фібул, якими застібалися кінці плащів-накидок та пряжок від шкіряних ременів. На відміну від германців слов'яни здебільшого користувалися однією фібулою, яку носили на плечі, або на грудях. Парні фібули у трупоспаленнях рубезу нашої ери та у складі пізніших скарбів трапляються рідко. Такі застібки нерідко змінювалися відповідно до моди, тому вони можуть бути використані як чіткий хронологічний індикатор. Саме на фібулах ґрунтуються хронологія та періодизація більшості європейських культур I тис. н. е.

На рубезі нашої ери у племен зарубинецької культури були поширені фібули, виготовлені з одного шматка дроту. Етнографічною ознакою зарубинецької культури є фібули із спинкою у вигляді вузького трикутника [Кухаренко, 1964]. Можливо, для кріплення плаща або покривала використовували також підковоподібні фібули, які у Прибалтиці називають скульгами, та великі шпильки із спіральною або кільцеподібною голівкою. Деталі ременів зустрічаються рідко, у більшості вони довізні. Жіноче вбрання доповнювало намисто, до якого входили не тільки скляні намистини, а й бронзові спіральки, рурочки, підвіски. Трапецієподібні платівчасті підвіски, скріплені по кілька штук ланцюж-

Рис. 32. Срібні та бронзові прикраси з городища Зимне

ками, впліталися у волосся або кріпилися до жіночого головного убору.

Костюм ранньослов'янських племен у римський час набував виразних етнографічних рис, що відрізняли його від одягу сусідніх народів. Поруч із залізними та бронзовими фібулами й пряжками провінційно-римських типів, що були поширені у Європі, на Подніпров'ї з'являється своєрідний тип прикрас та предметів особистого вбрання — так звані речі з виїмчастою емаллю. Ці вироби поширені на значній території Східної Європи, але основні їх знахідки тяжіють саме до Середнього Дніпра [Даниленко, 1976]. Це масивні литі прикраси, орнаментовані наскрізними прорізами та гніздами для різнокольорової емалі (переважно червоної) геометричних обрисів. Хоча такі речі виникли не без певного впливу із заходу, слов'янські майстри зуміли надати їм власного стилю (рис. 4).

Друга ювелірна школа існувала на той час у середовищі балтських племен в районі Мазовії.

До складу середньодніпровського костюму II—IV ст. (ймовірно, святкового або престижного) входили великі трикутні, перекладчасті та підковоподібні фібули, нагрудні ланцюги з великих плескатих ланок, масивні браслети з поперечними ребрами, шийні гривні, різноманітні та платівчасті підвіски (здебільшого у вигляді півмісяця) — деталі намиста, платівчасті головні вінці з карбованим орнаментом тощо.

Відмітимо, що у римський час широкого поширення набувають й різноманітні поясні пряжки. Інколи шкіряні пояси прикрашалися бронзовими або срібними облямівками. До пояса підвішувався ніж, точильний брусок, кресало, кістяний гребінь та інші особисті речі.

Разом із виходом слов'ян на широку історичну арену, усвідомленням ними власної єдності та відмінності від народів, що їх оточували, відбуваються й певні зміни у одягу. Для слов'янсько-

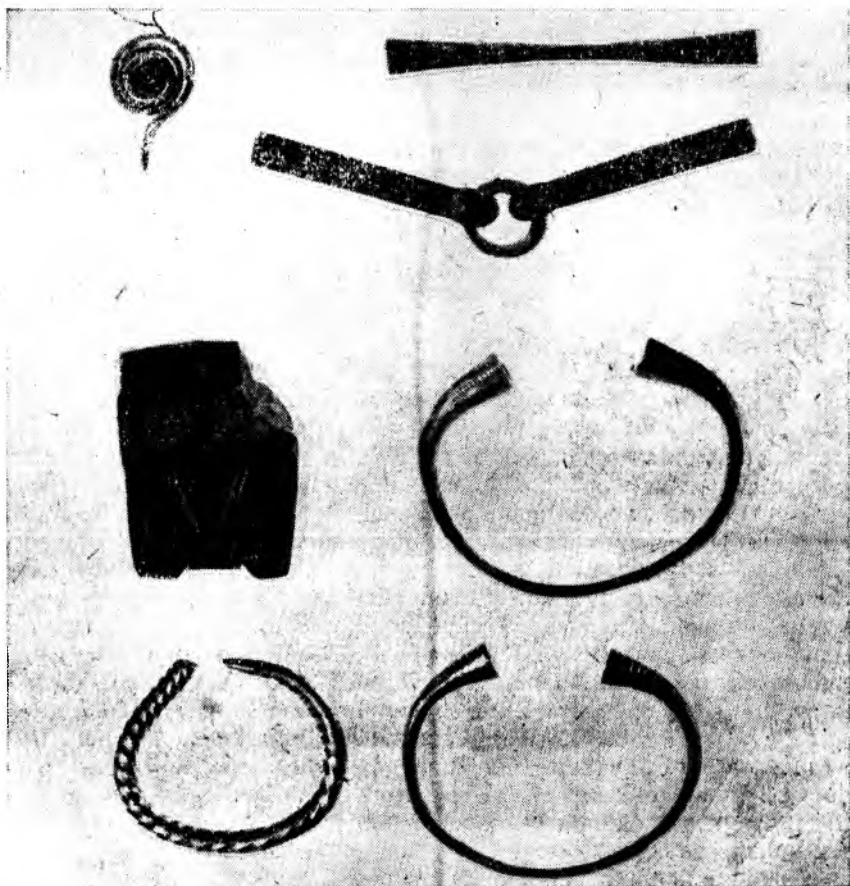

Рис. 33. Срібні та бронзовані прикраси, ливарна форма з городища Зимне

го вбрання цього періоду найхарактернішими стають так звані старожитності антів. Склад таких скарбів та окремі знахідки досить різноманітні, але для слов'янської культури VI—VIII ст. особливо показовими є пальчасті, антропо- та зооморфні фібули, браслети з потовщеними кінцями, гривні та деталі багатих поясних наборів (рис. 22). Більшість цих виробів мають прототипи у Подунав'ї та Криму, але й тут місцеві ювеліри внесли у цей стиль свій доробок. На відміну від прикрас з виїмчастою емаллю фібули кола «старожитностей антів» оздоблені рельєфним литим орнаментом, на якому нерідко зображувалися гротескові звірячі, пташині або людські маски, їх поверхня додатково прикрашалася карбуванням та гравіровкою у вигляді концентричних кол та решіток [Рыбаков, 1948]. Зрідка прикрашалися й кінці масивних браслетів. «Геральдичні» пояси належали воїнському вбранню. Окрім пряжок до складу таких поясів входили різноманітні накладні бляшки, що прикрашали не лише пояс, а й звисаючі з нього ремінці (рис. 32; 33). Вважають, що такі наборні пояси, залежно від кількості та характеру бляшок, свідчать про певний соціальний статус їх власника або його заслуги перед родичами.

Жіночий слов'янський костюм того часу доповнювали різноманітні намиста, підвіски, сережки та спіральні скроневі кільця, які впліталися у волосся. Закінчуючи огляд еволюції слов'янського одягу I тис. н. е., відмітимо, що за доби Київської Русі скроневі кільця набули чіткого етнографічного забарвлення. Вже після того, як племенні князівства було включено до складу єдиної держави, різні типи скроневих кілець чітко засвідчували, що нащадки древлян, сіверян, радимічів, вятичів та інших, усвідомлюючи свою належність до східного слов'янства, не втрачали чуття власної відмінності від інших груп, що становили давньоруську народність.

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ЯЗИЧНИЦТВО

Основні риси слов'янської релігії відомі головним чином з відносно пізніх джерел — адже розквіт язичницьких вірувань у східних слов'ян настає майже напередодні прийняття християнства, за княжіння Володимира або його найближчих попередників. Саме до IX—X ст. відносяться різноманітні святилища та жертівники, відкриті археологами у Києві, під Новгородом, відомий Збруцький ідол та його дерев'яні аналоги, вражаючі поховальні споруди типу кургану Чорна Могила у Чернігові. Чимало цінних свідoctв щодо дохристиянських звичаїв слов'ян містять також літописи — від повного переліку язичницького пантеону із вказанням функцій того чи іншого божества до особливостей поховальної обрядності. Більш того, навіть після офіційного хрещення Русі багато рис язичництва тривалий час зберігалося не тільки самим народом, а й військово-феодалним середовищем.

До кінця I тис. н. е. відносяться також свідoctва про язичництво балтійських слов'ян. Одне з найбільших та найвідоміших

у слов'янському світі святилищ Аркона знаходилося на о. Рюген біля південного узбережжя Балтики. Цей храм присвячено Святовиту. Тут, як і у храмі Триглава у Штеттині, за оракула правив священний кінь.

Значно менше відомостей ми маємо про витoki слов'янської релігії кінця I тис. н. е. На жаль, цей період дуже скупо відбито у писемних джерелах. Тому вважаємо за необхідне навести повідомлення одного з перших інформаторів про життя ранньоісторичних слов'ян (склавенів та антів) Прокопія Кесарійського: «Вони вважають, що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків та здійснюють інші священні обряди. Доли своєї вони не знають і взагалі не визнають, що вона по відношенню до людей має будь-яку силу ... Вони вклоняються рікам та мавкам, іншим божествам, приносять всім їм жертви та з допомогою цих жертв здійснюють і ворожіння». Навряд чи наведене повідомлення бездоганно відбиває сутність вірувань усіх слов'ян. Найімовірніше, такі судження висловлювалися візантітям представниками антської знаті та воїнами.

Вчені вважають, що у цей період основними богами пантеону були верховні небесні боги Сварог та Стрибог; боги піднебесного простору — Даждбог, Перун та інші, хтонічні (підземні) — Род, Велес, Мокoш. Напевно, з дуже віддалених часів у міфології слов'ян та балтів збереглися божества з однаковими функціями: Перун та Перкунас, Велес та Вяліс. В той же час появу Хорса та Сімаргла, божеств індо-іранського походження, у пантеоні східних слов'ян пояснити поки що важко.

Доцільно також навести повідомлення одного з авторів XII ст., який називає основні етапи розвитку язичництва. Спочатку слов'яни «кляли треби упирам та берегиням», тобто приносили жертви злим та добрим духам (Рыбаков, 1981). Як відомо з етнографії, проти упірів-вовкулак чинили різні замовлення, посили амулети-обереги. Народне мистецтво зберегло велику кількість символів добра та родючості: зображення їх на одязі, посуді мало, на думку пращурів, відганяти «нечисту силу». Пізніше слов'яни «почали ставіти трапезу Роду та рожаницям». Культ Рода та рожаниць, божеств родючості, тісно пов'язаний із життєво важливими стихіями — сонцем, дощем, водою. Згодом слов'яни починають молитися головним чином Перуну, зберігаючи віру й в інших богів. Отже, культ Перуна — бога громовиці, війни та зброї — склався досить пізно і пов'язаний із розвитком дружинного, військового елемента суспільства.

Разом з тим залишається нез'ясованим, чи мали давні слов'яни до останніх століть I тис. н. е. спеціальні святилища для жертвоприношень, чи обряди творилися у священних гаях та інших сакральних місцях, як то було у найближчих сусідів та родичів слов'ян — балтів і германців. Автор «Повісті времінних літ» повідомляє про існування у східних слов'ян культу священних гаїв, озер та криниць. Можливо, що великі ритуальні спору-

ди з'являються саме наприкінці I тис. н. е. як наслідок значних змін у ідеології, чому сприяв розвиток ранньокласових відносин.

Які саме археологічні джерела можна залучити до реконструкції духовного життя? Це, насамперед, залишки святилищ та інших культових споруд, поховальні пам'ятки, зображення на предметах, амулети тощо. Місця ритуальних дій давніх слов'ян за їх соціальною значущістю можна поділити на дві групи. Першу становлять сакральні місця невеликих розмірів — общинні святилища. Вони розміщувалися у центрі або на краю селища і були типовими для всього I тис. н. е. Деякі з них оформлено у вигляді звичайних жител, зсередини яких містилися ритуальні речі (ідол, священні посудини), вогнище-жертвник. Подібну споруду досліджено на поселенні зубрецької групи Загаї. Вона відноситься до другої половини I—II ст. н. е. Недалеко від вогнища знайдено невеликого кам'яного ідола — глиняну статуетку, що зображувала жінку, дві нижні людські щелепи.

Серед великих святилищ найвідомішими є місця відкритого типу, що займали ділянки на селищах або поблизу них. Їх головним атрибутом був ритуальний майданчик з одним або кількома ідолами, жертвними ямами, будівлями, вогнищами. Такі споруди відносяться переважно до черняхівського часу III—IV ст. і розміщуються у Середньому Подністров'ї (Ставчани, Іванківці, Бакота) (Винокур, 1972).

Можливо, з такими святилищами пов'язані й знахідки кам'яно-жертвників із зображеннями солярних знаків, людей та тварин. На поселенні Межигір'я та Тернопільщині відкрито велику кам'яну плиту, що спиралася на три менших каменя. Гранітний валун з вибитими знаками знайдено на поселенні київської культури Обухів III. Для повсякденних жертвоприношень міг бути пристосований невеликий, вимощений камінням майданчик з розташованим поруч у неглибокій ямі вогнищем, який знайдено на поселенні VI—VIII ст. Городок на р. Смотрич [Приходнюк, 1975].

До другої групи належать городища-святилища IX—X ст. (Ржавинці, Родень, Горбовськ, Богіт, Крутилів). Їм властиві такі риси, як виключне положення на місцевості, один або кілька рядів валів зі спеціальними майданчиками для вогнищ, глибокі ями, будівлі, ідол у центрі городища [Тимошук, 1976]. Виникнення таких святилищ можна розглядати як наслідок довготривалої еволюції ідеології слов'ян, як вищий етап розвитку язичництва. Наявність центрів, подібних до Аркони або Штеттина, передбачає виділення прошарку служителів культу — жерців. Такі святилища присвячувалися найавторитетнішим божествам східних слов'ян. Звичайно городища-святилища виникали в середині гнізд поселень як сакральні центри племені або союзу племен.

Давні слов'яни обожнювали сили природи: воду, вогонь, ліс, дерева, населяючи їх численними богами. За літописами відомі духи: лісу — лісовик, лещук; води — водяний; поля — полуниця. Вельми поширеним був культ мавки, що живе у полі, лісі й воді.

Споконвічно слов'янськими образами були берегині, водяниці, уширі, але археологічні матеріали не відбивають культів цих істот. Проте культ священних гаїв та окремих дерев підтверджується знахідками стовбурів двох могутніх дубів, які піднято зі дна Дніпра близько від гирла Десни. У стовбури цих дерев було врубано в одному випадку дев'ять, а у другому — чотири кабанячі щелепи іклами назовні. З літописів відомо, що дуб присвячувався саме Перуну. Можливо, ці дуби були жертовниками у священних гаях, що росли неподалік від гирла Десни, де приносилися жертви цьому грізному богові. Тут можна простежити тісний зв'язок між двома кльтами: могутнього дерева та звіра-вепра. У X ст. руси творили жертвоприношення перед священним дубом на о. Хортиця [Рыбаков, 1984].

Протягом рубежу нашої ери до кінця I тис. н. е. форми поховальної обрядності слов'янських племен зазнали певних змін, що дозволяє простежити й деякі зміни у системі вірувань. Зазначимо, що у слов'ян на той час панував звичай спалення небіжчика з подальшим похованням залишків поза місцем спалення. Тут не спостерігається заміна трупопокладень на кремацію та навпаки, як то відмічено у германських та балтських племен задовго до прийняття християнства. Обряд спалення у слов'ян був тісно пов'язаний з вірою у священний вогонь, в культі якого вогнепоклонництво поєднувалося із шануванням сонця. Згідно з віруванням, вогонь очищав грішних померлих, та спалюючи їх, відкривав шлях до царства світла й вічного спокою. Через вогняне очищення небіжчик ставав недоступним для злих сил.

Для давньослов'янських племен майже до кінця I тис. н. е. характерні ґрунтові могильники. Поля поховань тяжіють до річкових водоймищ і розміщуються поблизу поселень, займаючи, порівняно з ними, як правило, пануючу над місцевістю височину.

Для поховального обряду зарубинецької культури характерними є два варіанти трупоспалення: перепалені кістки вміщувалися до посудини-урни або зсипалися на дно могильної ями у ґрунтових могильниках, позбавлених будь-яких зовнішніх ознак. Урнові поховання досить поширені у Середньому Подніпров'ї та на Прип'ятському Поліссі, але вони повністю відсутні на Верхньому Подніпров'ї. Нерідко до могили клали речі, що належали небіжчику: фібули, шпильки, інші предмети убору, а також посудини: горщик, миску, кухоль. Можливо, у посудинах знаходилася заупокійна їжа та питво (пиво, мед). Інколи можна знайти кістки тварин від м'ясної їжі. Зрідка у похованнях трапляються ножі, наконечники до списів тощо (рис. 34, 1). Звичайно інвентар не має слідів перебування на сильному вогні [Кухаренко, 1964]. Це дозволяє вважати зарубинецькі поховання повноцінними, «справжніми» спаленнями. Нематеріальні душі померлих супроводжують речі, якими вони користувалися за життя, або які є останнім подарунком родичів. При цьому ритуали виконувалися не тільки поряд з поховальним вогнищем, але й поблизу могили.

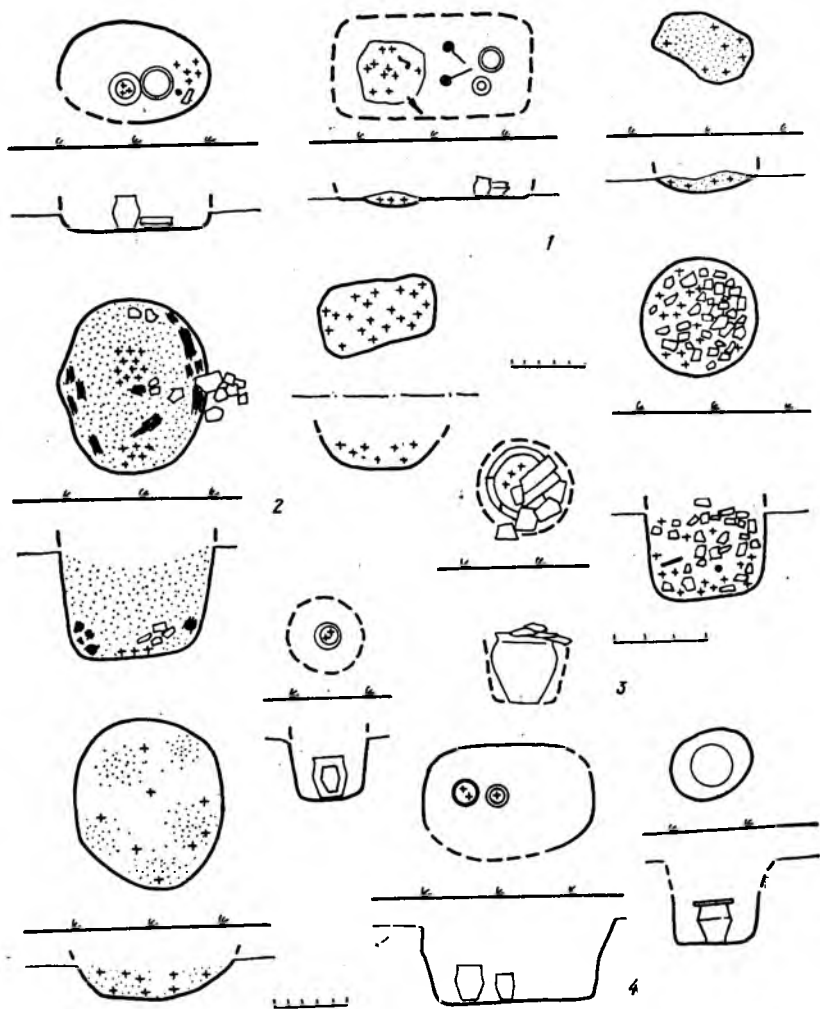

Рис. 34. Поховання з трупспаленням рубежу нашої ери — VII ст.:
 1 — зарубинецької; 2 — київської; 3 — черняхівської; 4 — колочянської культур

Є деяка різниця між поховальними обрядами зарубинецької та шпеворської культур. У могилах шпеворської культури інвентар нерідко зігнуто, поламано: разом із смертю господаря «вбивали» й його речі, аби вони могли слугувати йому у потойбічному світі. Саме так поховано бойовий меч, щит, наконечник списа, кілька ножів, ножиці та інші речі із захоронення воєначальника I ст. н. е. у Гриневі [Козак, 1984]. Відомі також випадки, коли гострі предмети (ножі, наконечники списів, шпильки), всаджувалися у купу кальцінованих кісток. Можливо, це робилося, щоб нейтралізувати «небезпечних» небіжчиків (чаклу-

нів, або померлих «наглою смертю»), позбавити перевертня можливості робити шкоду живим.

На могильниках нерідко трапляються поховання без слідів захоронення людини, так звані кенотафи, що містять лише поховальний інвентар. Вони відомі у багатьох давніх народів. Прийнято вважати, що такі поховання люди здійснювали для тих односельчан, які загинули чи померли далеко від домівки. Відправляючи всі прийняті ритуали, давні люди вважали, що цим вони забезпечують необхідні умови для пристойного потойбічного життя померлому.

Розгром сарматами зарубинецьких селищ в Подніпров'ї, що співпав з масовою міграцією зарубинців з Полісся, одночасний рух пшеворських племен на схід та просування дакійців з півдня у Подністров'я — всі ці значні за масштабами події середини I ст. н. е. у слов'янському світі дошенту зруйнували існуючу етнокультурну стабільність. Змінився спосіб життя слов'ян, порушилися традиції матеріальної культури. Під впливом нових соціально-економічних та історичних умов вони неминуче трансформувалися в нові форми. Розпад зарубинецької культури відбувся також на зміні поховальних звичаїв.

В усякому випадку, припиняють своє існування класичні зарубинецькі могильники. До II ст. відноситься лише один невеликий могильник Рахни у басейні Південного Бугу. Інші поховання цього періоду поки що не відомі серед пізньозарубинецьких та зубрецьких старожитностей. Але навряд чи можна припустити, що представники цих культурних груп вдалися до підвішування своїх небіжчиків на деревах, або стали топити їх у ріках, розвіювати попіл чи використовувати інші обряди, що не фіксуються в археологічних матеріалах. У племін київської культури, що змінює пам'ятки I—II ст. н. е., на рубежі II—III ст. вже простежується наявність могильників. Таких комплексів зараз відомо небагато, але можна впевнено стверджувати, що вони різняться від зарубинецьких.

Могильники київської культури також безкурганні. У неглибоких округлих ямах міститься невелика кількість кальцінованих кісток. Іноді там зустрічаються перепалені фрагменти кераміки, предмети особистого вбрання (фібули, пряжки, намистини тощо), знаряддя праці (пряслиця, ножі). Інвентар трапляється у перепаленому стані разом з вугіллям та попелом. Кістки тварин без слідів перебування у вогнищі є залишками заупокійної їжі. Серед кальцінованих кісток у кількох випадках крім останків людини визначено й кістки тварин (рис. 34, 2).

Поховання такого типу відомі у зарубинецькій культурі переважно на території Верхнього Подніпров'я. Але тільки у київській культурі вони становлять більшість [Терпиловский, 1984]. Ймовірно, поява нового типу поховань знаменує переверот в ідеологічних уявленнях давніх слов'ян. Якщо у зарубинецькій культурі були поширені «справжні» поховання з кремацією, що містили всі (або майже всі) кістки померлого, його їжу, питво, при-

краси та зброю, то на пам'ятках III—V ст. основні ритуали, напевно, відбувалися біля поховального вогнища, а не могили. До ями клали тільки символ спалення, який мав забезпечувати покійному та відповідним жертвам перехід до іншого світу: жменю праху та вугілля, череп'я від посудин з їжею, кістки жертвоних тварин. Зрідка у похованнях містилася заупокійна їжа та останні дари родичів у неперепаленому вигляді. Одне з поховань на могильнику Нові Безрадічі поблизу Києва, можливо, являло собою «хатку мертвих». Це велика квадратна яма з порівняно багатим інвентарем [Даниленко, 1976].

У третій чверті I тис. н. е. поховальна обрядність ранньоісторичних слов'ян зазнала певних змін. Поховальний обряд слов'янських культур V—VII ст. півдня Східної Європи вивчено нерівномірно — більшість могильників досліджено на території колочинської культури, що за своїм походженням тісно пов'язана з пам'ятками київської культури III—V ст. Серед кількох сотень трупоспалень переважають ямні поховання в ґрунтових могильниках. Поруч з ними з'являються також поховання в урнах. Вони особливо численні у південно-східному регіоні культури. На могильниках Леб'яже та Княжий, Картамишево II переважають урни спалення (рис. 34, 4).

Новий тип поховальної обрядності вивчено на могильнику Картамишево II у верхів'ях Псла: два-три ямні трупоспалення у кількох випадках мали сліди прямокутної огорожі з колод. У цьому можна вбачати повернення до ідеї «домовини» — поховання в огорожі, що символізує житло. Іноді колочинські поховальні урни вкривалися зверху іншою посудиною; у похованнях трапляються посудини-приставки, ножі, пряслиця, інший побутовий інвентар. У кількох могилах знайдено наконечники списів, деталі престижного «антського» пояса — тут могли бути похованими військові вожді [Горюнов, 1981].

Значно менше досліджено поховальний обряд інших груп слов'ян Східної Європи, але й тут трупоспалення зустрічаються у двох варіантах: в урнах та у ямах. Інколи спалені кістки вкривалися перевернутим догори дном горщиком. Новим елементом стає невеликий курганний насип над похованнями з кремацією. У праякій та частково колочинській культурах кургани з'являються починаючи з VI—VII ст., можливо, під впливом звичаїв північно-західних сусідів — давніх литовців і змішаних слов'янобалтського населення Подвиння та суміжних територій [Седов, 1970]. Новий звичай наприкінці I тис. н. е. широко розповсюджувався па слов'янських землях і, набувши ряду локальних особливостей, існує понад 500, а інколи й більше років. Про язичницький обряд трупоспалення у радимичів, сіверян, вятичів та кривичів «Повість временних літ» повідомляє, що після поминального банкету та ігрищ небіжчика клали на велике багаття; після кремації кістки зсипалися до невеликої урни. У який спосіб ховали урну, ще не зовсім з'ясовано. Можливо, її ставили у спеціальний «будинок мертвих» [Рыбаков, 1981]. У літопису

відсутні свідчення щодо курганів, насипаних над урновими спаленнями та відомими за археологічними джерелами.

Протягом IX—X ст. виникають значні варіації у поховальній обрядності, що пов'язано з процесом формування давньоруської народності та феодальної держави. Це великі «князівські» кургани з багатим інвентарем та жертвами; трупоспалення на місці захоронення; трупопокладення тощо. Вони відбивають ускладнення міфологічної структури язичництва у період його найвищого розквіту напередодні прийняття Руссю християнства.

Важливим джерелом вивчення дохристиянських вірувань слов'ян є різноманітні предмети, малюнки на речах, кераміці, що мають відношення до язичницької обрядності. З ворожінням та магічними діями навколо хліба пов'язане існування так званих хлібців — глиняних моделей буханців у натуральний розмір або частіше їх мініатюрні копії. Іноді вони прикрашалися вдавненнями або хрестоподібними рисками, нанесеними по сирій глині. Такі «хлібці» відомі у зарубинецькій (Пилипенкова Гора), та праській (Рипнів I, II, Корчак та ін.) культурах, а також на пам'ятках близьких сусідів давніх слов'ян першої половини I тис. н. е. (Боратин, Пражів, Лепесівка та ін.). Частіше зустрічаються предмети заклинальної магії — амулети. У зарубинецькій культурі використовувалися шумлячі намиста. Вони мали відганяти злих духів не тільки своїм виглядом, а й звуком при ході. Різні підвіски-лунниці, особливо численні на пам'ятках київської культури III—V ст., також були символом доброго божества. Магічна дія таких оберегів підсилювалася зображенням на них солярних знаків — кружків, хрестів тощо. Можливо, за амулети правили також антропо- та зооморфні фібули, нагрудні ланцюги із зображенням хрестів та ін. «Від пристрігу» давні слов'яни носили кігті ведмедя, вепрячі ікла, кісточки зайця або птаха.

Прикликати добро та відганяти ворожі людині сили повинні були зображення на посуді, побутових речах. Захисту, насамперед, потребували речі, пов'язані із повсякденним життям: житло, одяг, посуд. Відлуння тих давніх традицій ще й досі відчувається у мотивах різьблення, вишиванок, орнаменталізації посуду. Особливо популярними у слов'ян, як і у інших індовропейців, були різноманітні символи сонця, довічного життя, у вигляді хрестів, свастик, концентричних кіл тощо. Солярний знак, як символ вогню, був здатний відваджувати нечисту силу та надавати речам, на які його наносили, цілющих властивостей. Такі символи наносилися на пряслиця для захисту ниток від злої сили, на горщики та глиняні сковорідки, у яких варилася та подавалася на стіл їжа (рис. 35). Хрест, зображений на сковорідці, відбивався на коржику, й таким чином ритуальна їжа набувала магічної сили. Такі вироби зустрічаються на зарубинецьких, пізньозарубинецьких, київських пам'ятках, у слов'янських культурах другої половини I тис. н. е.

На поселенні Хлопків IV ст., розташованому на р. Трубіж, знайдено кістяне знаряддя з зображенням шести різних знаків-

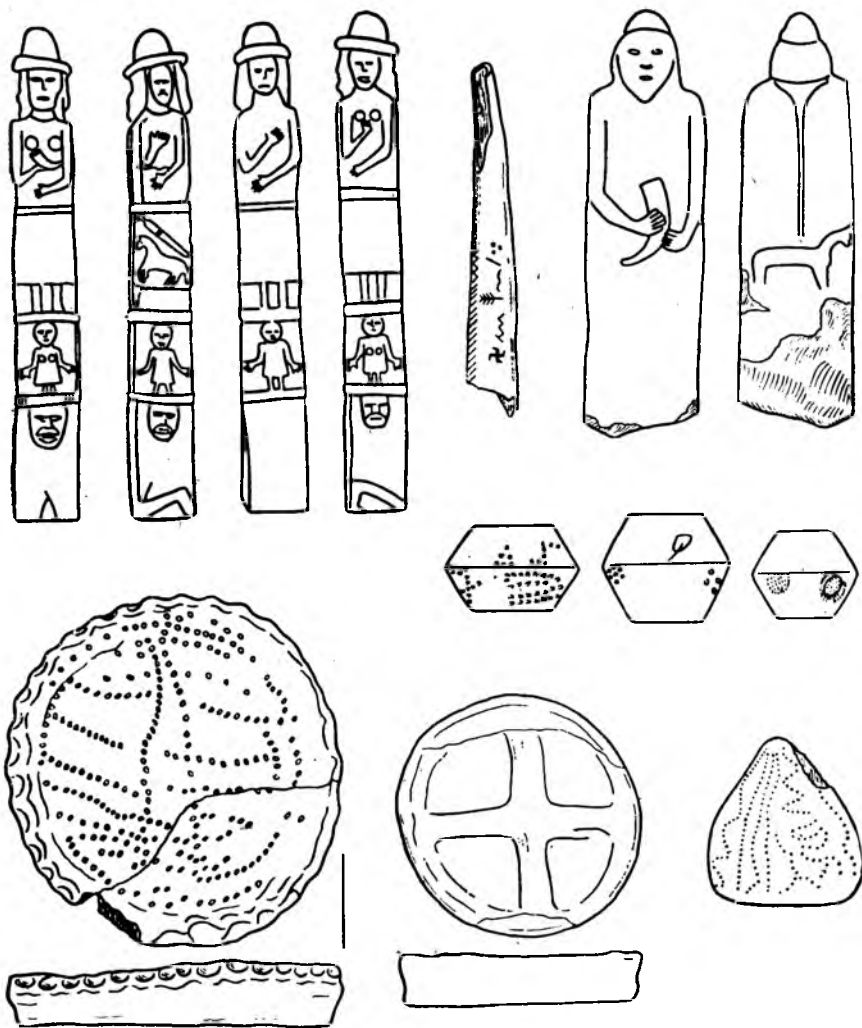

Рис. 35. Ідоли і зображення на знаряддях праці та посуді

символів. З поселення VII—IX ст. Рашків I на Буковині походить сковорідка, на денці якої крапками зображено птаха.

Зображення таких символів на речах повсякденного використання свідчить про суто утилітарний характер ідеологічних уявлень слов'ян I тис. н. е. Вони несуть в собі ідеї добробуту та процвітання роду.

Унікальною для цього періоду знахідкою є бронзове окуття піхов меча, що походить з багатого поховання I ст. н. е. на пшеворському могильнику Гринів. Прорізне бронзове окуття разом з іншою зброєю належало вождю племені або групі племен

й виготовлено на замовлення. Від зовнішньої частини окуття збереглася платівка, на якій ярусами розташовано п'ять сцен з викарбованими високохудожніми зображеннями людей, звірів, рослин. Ці зображення напевно відбивають структуру впорядкованого світоустрою, Всесвіту, як її розуміли давні. Питання про місце виготовлення цього шедевра досить складне, оскільки унікальна стилістика зображень не дозволяє віднести його в цілому до кельтського, гето-дакійського чи германського мистецтва. Ймовірно, піхви виготовлено на периферії провінційно-римських, гето-дакійських та кельтських впливів, але мають місцеве підґрунтя, про що свідчить стилістична єдність усіх зображень. Тут використано образи, вже відомі у мистецтві Європи, які можна співвіднести з деякими елементами індовропейської міфології [Козак, 1984].

Гадаємо, що протягом I тис. н. е. сакральні дії відповідали основним етапам суспільного розвитку. Можливо, малюнки на побутових предметах та громадські жертвовники на поселеннях (Загаї, Іванківці, Городок) були пов'язані із сімейно-родовим культом шанування предків. Наступному щабелю соціального розвитку відповідають племінні та межплемінні святилища IX—X ст. На стадії переходу до ранньокласового суспільства та ранньодержавних форм життя виникають умови для перетворення богів та культів племен і союзів племен на загальнодержавні культу. Таку реформу, як відомо, намагався провести князь Володимир у 980 р., коли на Київському капищі було зібрано усіх богів слов'янських племен. Ця реформа мала на меті створення офіційного пантеону єдиного князівства.

СЛОВ'ЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Гострі дискусії викликає проблема розвитку суспільних відносин у слов'янському середовищі. Деякі дослідники вважають, що вже у середині I тис. н. е. общини давніх слов'ян були зорганізовані за принципами сусідства. Інші навіть у давньоруському часі вбачають перехідну ступінь від первісної родової общини до общини, що базується на приватній власності. Найбільш крайніми є твердження про існування поширеного рабства, чи, навпаки, про наявність буржуазних елементів у Київській Русі. На які ж джерела можна спиратися при розв'язанні цього питання?

Серед писемних джерел необхідно виділити повідомлення про те, що склавіни та анти VI ст. «живуть у народоправстві, і тому в них доля і недоля у житті вважаються справою спільною». Ймовірно, первіснообщинні відносини були на той час ще досить міцними. Наприкінці I тис. н. е. у східних слов'ян складається державність. Напередодні цієї події літопис відмічає, що поляни сплачували данину «з диму». Отже «дим (інакше «рало», «плуг») був основною господарською одиницею слов'янського суспільства VIII—IX ст. Під цими поняттями слід розуміти окреме житло,

у якому мешкала мала сім'я, тобто сімейна пара з кількома дітьми. Навіть спираючись на ці два повідомлення, можна стверджувати, що протягом I тис. н. е. у житті слов'янських племен відбулися значні зміни. Вони пов'язані з розпадом первісної общини та зародженням територіальних, сусідських відношень, притаманних класовому суспільству. Цей період у сучасній історіографії отримав назву первісної сусідської общини. Поступово принцип ведення спільного господарства та забезпечення спільної безпеки замінює попередні кровно-родинні зв'язки. Характерною рисою такої общини є дуалізм — власність великих сімей (відокремлена) протистояла власності усього колективу (общинній). Інакше кажучи, великі сім'ї по відношенню до общини виступали як приватні власники. Різні перехідні форми первісної сусідської общини не залишалися незмінними, а знаходилися у постійному розвитку.

Крім того, деякі дані про суспільну організацію слов'ян можна здобути, порівнюючи особливості планування поселень та городищ рубежу нашої ери — I тис. н. е. Матеріали слов'янських могильників того часу, порівняно бідних та нечисленних, можна використати лише як додаток до матеріалів поселень. Проте широкі дослідження, що здійснені за останні десятиліття, дозволяють створити соціальну типологію слов'янських поселень, що базується на даних понад 30 широко та навіть повністю розкопаних пам'яток Східної Європи.

Близько рубежу нашої ери племена зарубинецької культури мешкали переважно на укріплених валами та ровами городищах, довготривалість яких підтверджують матеріали пов'язаних з ними могильників. Найпоказовішими є планувальні структури двох зарубинецьких городищ. На Пилипенковій Горі у Каневі 38 жител розташувалися переважно групами по кілька споруд разом з ямами-льохами, що до них належали [Максимов, 1982]. В той же час у Чаплині біля Гомеля 17 споруд займали одну ділянку городища, а більшість господарських ям знаходилися окремо. Поруч із Чаплинським городищем розташований могильник, на якому відкрито 282 трупоспалення [Третьяков, 1982]. Оскільки могильник (як і городище) існував близько 250 років, можна підрахувати, що його залишив порівняно невеликий колектив 30—60 чоловік. Матеріали більшості могильників Середнього та Верхнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся наче «виростали» з центру до країв. З цього можна зробити висновок, що первісна сусідська община рубежу нашої ери являла собою досить монолітний соціальний організм. У її межах малі сім'ї об'єднувалися у більші осередки власності — великі патріархальні сім'ї, які включали кілька поколінь близьких родичів. Можливо, саме великим сім'ям, що нараховували кілька десятків чоловік, належали окремі групи жител та господарських споруд або деякі невеликі поселення. Такі колективи вели спільне господарювання, обробляли землю та випасали худобу поблизу поселень протягом

200—300 років. Для оборони від ворогів та спорудження потужних земляних укріплень, можливо, об'єднувалися зусилля кількох общин.

Наприкінці I—II ст. н. е. городища були покинуті мешканцями. Нові поселення пізньозарубинецької та зубрицької груп, як правило, існували на одному місці недовго, десь близько 50 років. Змінюється й планувальна структура таких поселень. Вони розміщуються на дюнних підвищеннях у заплавах річок [Максимов, 1982]. Хоча у цей час існували великі поселення з плануванням, близьким до Пилипенкової Гори (Оболонь у Києві, Почеп у верхів'ях Десни), переважну більшість становлять селища зовсім іншого типу. Вони звичайно нараховували 5—10 будівель, кілька десятків господарських ям та інших споруд, площа селищ дорівнювала 0,3—2 га.

Господарські споруди на таких поселеннях або концентруються окремою групою (Гірка Полонка, Підріжжя), або розташовуються поруч із житлами (Пасіки Зубрицькі, Підберізці, Боратин) [Козак, 1984]. Інколи будівлі оточували невеликий господарський двір. Власне, такі поселення являли собою дворогосподарства великої патріархальної родини. У ряді випадків їм відповідав невеликий могильник. Відомі також мініатюрні поселення — дворогосподарства малої сім'ї з одним-двома житлами (Тернівка II). З деякими змінами поселення таких типів продовжували існувати до VI—VII ст. Наприкінці цього періоду з'являються довготривалі поселення, як, наприклад, Рашків III, що налічує близько 100 жител [Баран, 1988]. Проте більшість зрубних напівземлянок навряд чи могла існувати понад 40—50 років. Отже, на кожному з етапів свого існування поселення складалося з 15—20 жител (рис. 36).

Виникнення селищ, що належали окремим осередкам уособленої власності, стало можливим внаслідок успіхів орного землеробства на екстенсивній основі (рис. 37). Воно сприяло господарській незалежності великосімейних (а інколи й малосімейних) колективів та дозволяло їм значною мірою виділитися з общини. Визначальну роль великих сімей у житті слов'янської общини VI—VII ст. підтверджують матеріали колочинських могильників Леб'яже I та Картамишево II. Групи трупоспалень, на яких постійно повторюються однакові деталі поховального обряду, являють собою «мікронекрополі» патріархальних сімей.

У VIII—X ст. розміри поселень збільшуються. Вони існують довше, ніж у попередній час. Великі слов'янські поселення Східної Європи вже нараховували близько 30 жител. Поруч із групами жител та господарських споруд на поселеннях Городок, Рашків I у Подністров'ї, Семенки на Південному Бузі, Канів, Монастирьок, Тетерівка на Середньому Подніпров'ї виділяються житлово-господарські комплекси — осередки уособленої власності. Це є свідченням того, що завдяки інтенсивному розвитку соціально-економічних відносин провідним виробничим осередком стає ма-

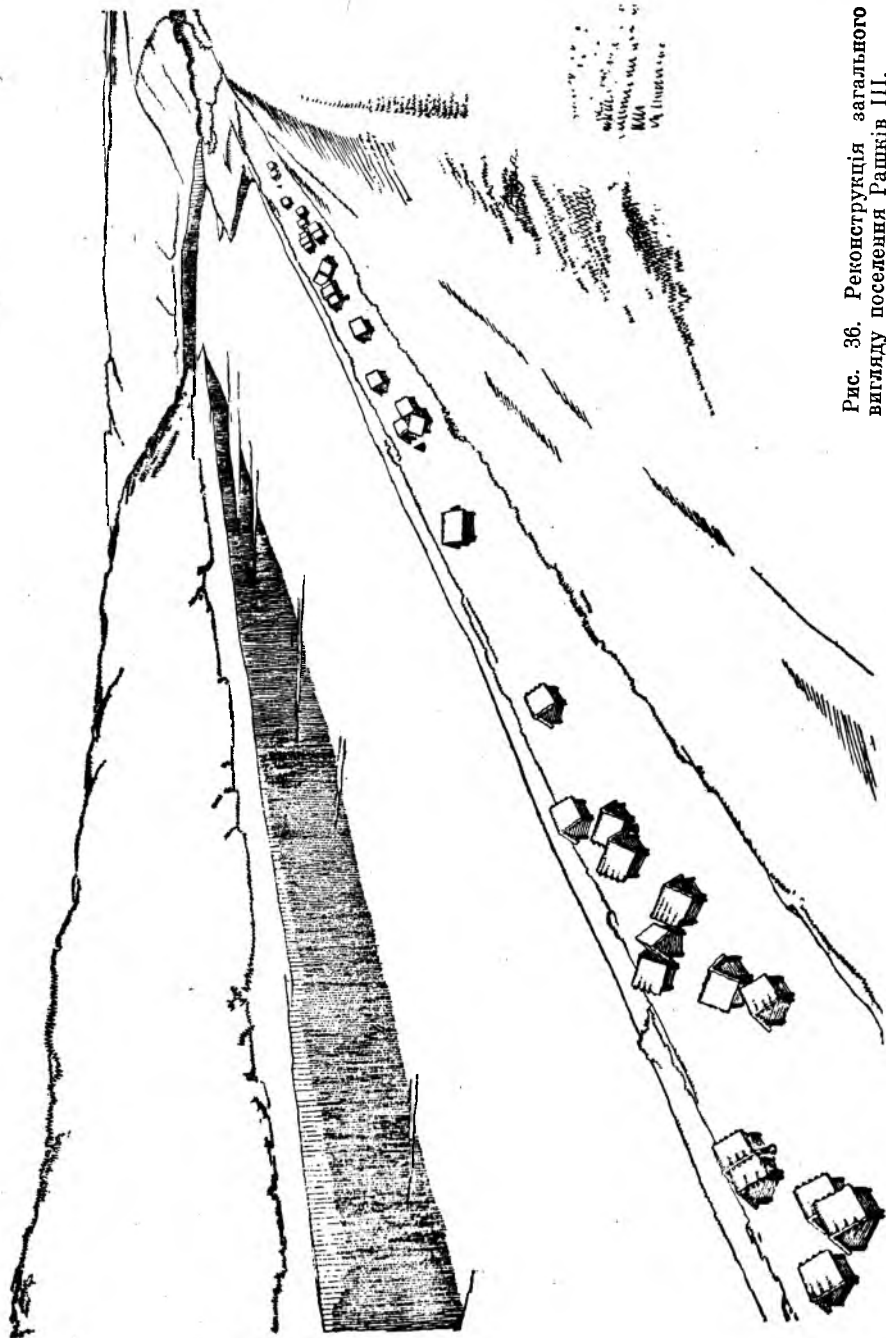

Рис. 36. Реконструкція загального вигляду поселення Гашків III.

Рис. 37. Слов'янське село другої половини I тис. н. е. (за З. Ванею, 1983)

ла сім'я. Прогрес орного землеробства (широке використання нової техніки, перехід до двопілля), розвиток ремесла й торгівлі вели до складення територіально-сусідської общини, до перетворення її на селянську. Проте не всі слов'янські суспільства розвивалися так інтенсивно. У Молдавії, на Буковині, Південному Побужжі, Дніпровському Лівобережжі соціальні відносини тримаються архаїчних форм аж до X—XI ст., до моменту включення цих земель до складу Давньоруської держави.

Необхідно пам'ятати, що протягом багатьох століть приналежність до певного «роду-племені» визначала місце людини у слов'янському суспільстві. Постає питання, як була пов'язана община з колективом вищого рівня — племенем? Спираючись на середньовічні аналогії, можна вважати, що общині відповідали «гнізда» — групи з кількох одночасових поселень, розташованих за 1—3 км одне від одного. Археологам відомі й більші скупчення пам'яток, що включають групу гнізд або окремі поселення. Такі зони концентрації звичайно займали ділянку вздовж течії ріки протягом кількох десятків кілометрів. Від інших подібних скупчень їх відокремлювали незаселені прикордонні землі. За повідомленням автора VI ст. Йордана, венети поділяються на окремі племена, назви яких відповідають родам та місцям проживання.

В інших ранньосередньовічних джерелах є згадки про невеликі початкові племена південних та прибалтійських слов'ян [Lowmiański, 1963]. Тому цілком можливо, що згадані групи пам'яток є археологічним відображенням початкових племен. Племена доби нервічної сусідської общини вже втратили власні основні економічні функції, але набули значення військово-політичного об'єднання сородичів, які усвідомлюють свою близькість. Археологічні матеріали дозволяють простежити зміни у характері племен протягом I тис. н. е. У порівняно великих та нечисленних зонах концентрації зарубинецьких пам'яток можна вбачати досить аморфні племенні об'єднання. У період кризи зарубинецької культури разом із розпадом общин та широким розселенням нащадків зарубинецьких племен, за умов їх змішання з представниками інших етнічних груп (пшеворська, липицька, юхнівська, дніпродвинська тощо) відбувається й пере-

реоформлення політичної структури суспільства. Для київських зубрицьких та ранньосередньовічних слов'янських старожитностей другої та третьої чвертей I тис. н. е. є характерними відносно невеликі, але численні скупчення пам'яток. Важливо відкреслити, що при цьому зони концентрації в свою чергу утворюють певні групи. Можливо, їх необхідно розглядати як союз кількох початкових (малих) племен.

Дійсно, скупі строки повідомлень авторів VI—VII ст. говорять, що під час походів на Візантію склавени та анти мали могутні військові союзи. Після кожного вдалого походу слов'яни «поверталися додому, уводячи із собою десятки тисяч полонених» [Прокопій из Кесарии, 1950]. Напевно, значна частина багатої здобичі та полонених, здобутих у землях ромеїв, потрапляла до воєначальників та дружинників. Поступово набираючи економічної влади над сородичами, такі лідери складають експлуаторську верхівку. «Війна та організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя» [Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 164].

Слов'янське суспільство вступило у так звану добу «воєнної демократії». Для розуміння її специфіки важливим є повідомлення Псевдо-Маврікія про те, що коли слов'яни зберуться докупити, «тоді вирішене одним негайно порушують інші, оскільки всі вони

ворогують між собою і при цьому ніхто не хоче поступатися іншому... серед них багато ватажків, але нема між ними згоди». Можливо, таке положення склалося через відсутність сильного пануючого роду, що спонукало кожного з вождів племен, які входили до воєнного союзу, до захвату влади. Союзи звичайно мали назву за ім'ям найсильнішого племені, але у деяких випадках обиралася нова назва. Історія зберегла наймення союзів «лютичів» (вовків) у Помор'ї та «семи племен» у Подунав'ї. У період воєнної демократії поширюється патріархальне рабство, коли полонених приймали у сім'ю як молодших членів, а через якийсь час відпускали або повертали за викуп. Незважаючи на підсилення ролі воєнних вождів, більшість важливих справ вирішувалося на народних зборах вільних общинників, де кожний дорослий чоловік був воїном.

Численні повідомлення авторів VI—VII ст. протирічать поглядам декотрих істориків-слов'янофілів на слов'ян як на виключно миролюбний народ хліборобів, що поступово розселявся на неосяжних просторах Європи. Насправді склавени та анти були подібними до інших «варварських» народів, що знаходилися на стадії розпаду первіснообщинного ладу — вони високо цінували власну свободу, були самовідданими по відношенню до сородичів, але чужинців не вважали за «справжніх» людей.

Протягом третьої чверті I тис. н. е. у південних слов'ян виникають перші ранньодержавні утворення, що за візантійськими джерелами мають назву Славиній. Напевно, зміцнюються східнослов'янські племенні союзи. У їх ареалі формуються нові адміністративні, ремісничі та торговельні центри. Деякі з них (Київ, Чернігів, Полоцьк, Ладога, Ізборськ та ін.) згодом стають першими давньоруськими містами. Інші (Хотомель, Колочин, Зимне, Битиця) залишаються міжплеменними центрами та прикордонними фортецями. Всі вони різняться від селищ не тільки наявністю укріплень, але й численними залишками виробництва, знахідками різноманітних знярядь та прикрас. Можливо, городища Зимне та Хотомель, судячи за знахідками предметів озброєння, насамперед наконечників списів та стріл, були також центрами дислокації воєнної дружини.

У межах союзів племен поступово долається вузькоплеменна замкненість. Нові утворення стають етнічними та соціальними спільнотами, обов'язковими органами влади яких є воєначальник, рада, народні збори [Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 164].

У VII—VIII ст. виникають перші слов'янські держави — Само, Велика Моравія. Швидкі темпи суспільного розвитку слов'янського населення Подунав'я та Балкан можна пояснити збігом у цьому районі традицій різних етнічних груп, значним соціальним досвідом, який місцеве населення набуло під час воєнних та мирних контактів з Візантією, кочовиками-тюрками (аварами, болгарами), германцями та іншими народами. У Східній Європі

посилюється соціальна та майнова нерівність. Піднесенню ролі князів та жерців у житті суспільства сприяло зростання значення військової знаті за умов постійного натиску з боку хозар та інших кочовиків.

У процесі подальшої консолідації східнослов'янських угруповань продовжується оформлення племінних князівств. За літописом це об'єднання полян, деревлян, сіверян, радимічів, вятичів та хорват «живяху в мире», формується «Руська земля», що увібрала до себе ряд середньодніпровських право- та лівобережних утворень і стала ядром Київської Русі.

Аналіз археологічних джерел рубежу та I тис. н. е. України і суміжних регіонів показав всю складність етнокультурних процесів на території Південно-Східної та Центральної Європи, особливо в першій половині I тис. н. е. З одного боку, простежується безперервна заселеність та поетапний історичний розвиток автохтонного — слов'янського населення, з другого — елементів матеріальної культури, привнесених ззовні іраномовним, фракійським, германським, балтським, тюркським населенням. Складні сплетіння політичних, економічних та культурних інтересів різноетнічних груп, поступова асиміляція місцевим народом всього прийшлого являє собою одну з важливих закономірностей історичного розвитку Південно-Східної Європи у I тис. н. е.

Можна вважати доведеним, що корінні місцеві мешканці лісостепової зони Південно-Східної Європи, починаючи з рубежу I тис. н. е., коли античні автори згадують венедеків-слов'ян на схід від Вісли, ніколи не були витіснені повністю з місць власного проживання, або знищені. Переселенські рухи германців з північного заходу і зустрічні їм потоки сарматів з південного сходу та фракійців з півдня лише змінювали політичну обстановку, приводили в рух місцеві племена, порушували стабільність суспільних структур, привносили свої нові елементи до матеріальної культури, змінювали напрямки економічних і політичних зв'язків. Це доведено за останні десятиліття, коли було заповнено археологічними матеріалами та пам'ятками хронологічні лакуни, що спостерігалися у другій половині I—II ст. н. е., після упадку зарубинецької культури в її класичному виразі й у V ст. після розгрому гуннами готського племінного союзу у Північному Причорномор'ї.

Це у свою чергу відкрило нові можливості ретроспективного пошуку витоків ранньосередньовічних безперечно слов'янських культур, тобто до встановлення слов'янських етнічних груп у раніші часи та районів їх проживання. Деякі європейські дослідники (Й. Вервер) припускали, що лісостепова частина України після відходу готів наприкінці IV ст. з Північного Причорномор'я і до появи тут слов'янського населення з районів білорусь-

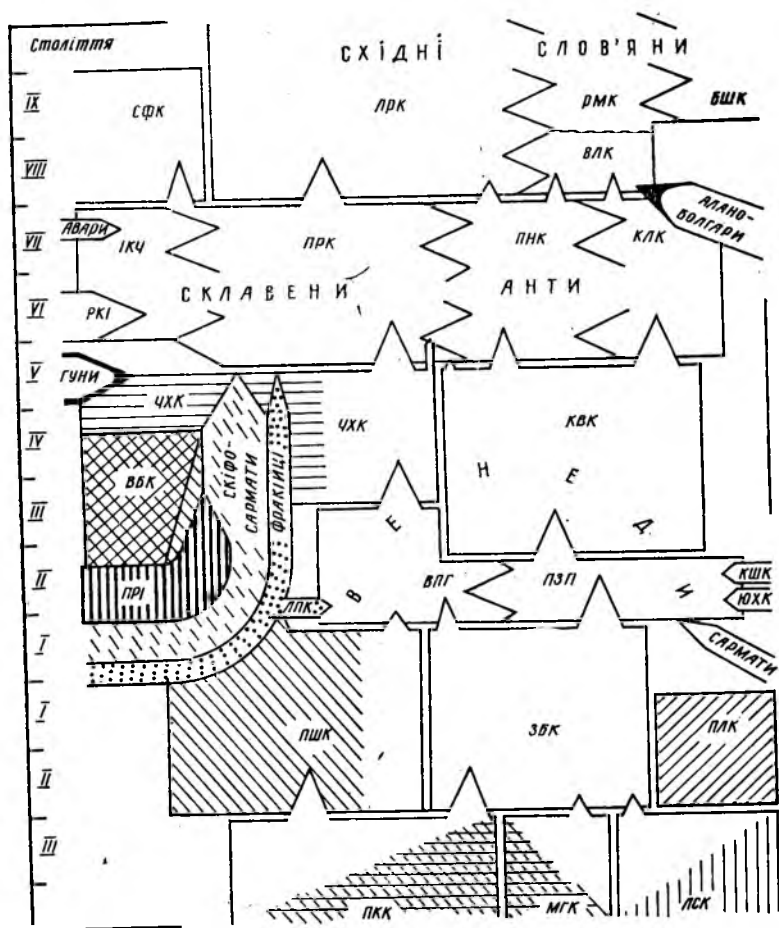

Рис. 38. Схема слов'янського етногенезу (за матеріалами археологічних культур півдня Східної Європи):

Археологічні культури: БШК — боршівська, ВБК — вельбарська, ВЛК — волинцівська, ЗБК — зарубинецька, ВПГ — зубрицька група, ІКЧ — Іпотешт-Кіндешт-Чурел, КВК — київська, КЛК — колочинська, КШК — штрихованої кераміки, ЛПК — лісостепова скіфська, МГК — мілоградська, ПЗП — пізнозарубинецькі пам'ятки, ПШК — підільшова, ПЛК — пеньківська, ПШК — пеньківська, ПРК — праська, ПШК — пшепорська, нешти — лунашівська, ПНК — пенківська, ПРК — праська, ПШК — пшепорська, РМК — роменська, СФК — Суков-Фельдберг, ЧХК — черняхівська, ЮХК — юхнівська; РКІ — романський культурний імпульс, ПРІ — провінційно-римський культурний імпульс

кого Полісся протягом 100 років була незаселеною. Цим вони відривали ранньосередньовічні слов'янські культури від раніших культур Лісостепу, позбавляючи їх будь-яких місцевих підоснов.

В такий спосіб підводилася база під концепцію, згідно з якою слов'яни з'явилися тут лише у VI ст. у вигляді пеньківської та праської культур. Однак археологічними дослідженнями встановлено, що в широкій прикордонній смузі Лісу та Лісостепу, де

зосереджено й архаїчні слов'янські гідроніми, слов'яни жили приваймні з рубежу I тис. н. е. Цей регіон входить до зони формування східнослов'янської етнічної спільності. Саме на цій території від верхів'їв Сейму та Псла, до верхів'я Дністра і Вісли розміщуються усі ті визначальні пам'ятки, що, починаючи від зарубинецької культури і зубрецької групи, через київську та слов'янську частину черняхівської культури доживають до раннього середньовіччя. Вони в хронологічній послідовності відображають риси матеріальної культури давніх слов'ян (рис. 2; 5; 14; 15). Цілком можливо, що в різні періоди (II—I тис. до н. е.) слов'янські групи займали й деякі інші регіони Середньої та Східної Європи, переміщуючись на просторах межириччя Дніпра та Одри. Про це свідчить й окрема дзедзіцька група ранньосередньовічних слов'янських пам'яток на території Середньої та Північної Польщі, коріння якої, вірогідно, сягає слов'янської частини старожитностей, що поруч з германськими і кельтськими входили до складу пшеворської культури.

У світлі останніх досягнень слов'янської археології є всі підстави вважати, що в підоснові слов'янських ранньосередньовічних культур: колочинської, пеньківської, праської та дзедзіцької лежать старожитності першої половини I тис. н. е.: київська культура та слов'янські групи черняхівської і пшеворської культур. Гіпотези тих дослідників, які вважали, що джерело виникнення ранньосередньовічних слов'янських культур слід шукати лише у якомусь одному регіоні (або на північному сході на території поширення київської культури та інших культурних груп, або на заході в областях пшеворських старожитностей), не знаходять підтвердження. Уточнюючи кордони слов'янських етнічних груп напередодні великого розселення слов'ян, необхідно зазначити, що вона займала не тільки вільну від балтів південну частину Білорусії, а й широку прикордонну смугу лісу та лісостепу Південно-Східної Європи. Крім того, на території Середньої та Північної Польщі у VI ст. сформувалася власна окрема група слов'янських пам'яток, що дещо різняться від східних й мають власні витоки. Вони свідчать, що територіально-культурний поділ на територіальні групи слов'янського світу почався уже в першій половині I тис. н. е. (рис. 38).

З цих регіонів у V—VII ст. почалося велике розселення слов'ян на Дунай, Балкани та захід у межириччя Одри та Ельби.

На основі праської культури між Дніпром, Дністром і Західним Бугом формуються пам'ятки VIII—X ст. типу Луки-Райковоцької, а в Центральній Європі ряд інших західнослов'янських етнокультурних утворень. На Дніпровському Лівобережжі населення пеньківської й колочинської культур бере участь у формуванні волинцівських та роменсько-боршівських старожитностей. Ці нові утворення на відміну від попередніх (V—VII вв.), які представляли на нашій території лише два великих слов'янських об'єднання — склавівів (праська культура) та антів (пеньківська й колочинська культури), включають уже 13 різних племінних

груп, відомих за літописними даними. Ці групи об'єднувалися у великі союзи — княжіння, створюючи передумови виникнення східнослов'янської державності. Арабський автор X ст. Аль-Масуді (помер 956 р.) у своїй книзі «Золоті луки» пише, що серед численних східнослов'янських племен було одне корінне плем'я Валінава (волиняни) на чолі з князем Маджаком, якому підкорялися інші східнослов'янські князі. Пригадаємо, що волиняни раніше звалися дуліби. Вони вже у VI—VII ст. мали свій центр на городищі у с. Зимне Волинської області. Все це дозволяє підтримати В. О. Ключевського та М. І. Артамонова, які справедливо вважають, що перше об'єднання державного типу виникло у східних слов'ян не пізніше VII ст. на північних схилах Карпат, у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Після його розпаду в IX ст. на Дніпрі навколо Києва формується східнослов'янська держава — Київська Русь. Необхідно зазначити, що багато рис матеріальної культури східнослов'янських племен, розкиданих на широких просторах Східної Європи, зберігаються і в період Київської Русі, не дивлячись на об'єднуючу силу державних інститутів.

ЛІТЕРАТУРА

- Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 21.
- Байбурич А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян.— М.: Наука, 1983.
- Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К.: Наук. думка, 1972.
- Баран В. Д.* Черняхівська культура. За матеріалами верхів'я Дністра і Західного Бугу.— К.: Наук. думка, 1981.
- Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков).— К.: Наук. думка, 1988.
- Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы.— М.: Наука, 1978.
- Брайчевский М. Ю.* Біля джерел слов'янської державності.— К.: Наук. думка, 1964.
- Вакуленко Л. В.* Пам'ятки підгір'я Карпат першої половини I тис. н. е.— К.: Наук. думка, 1977.
- Вінокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.— К.: Наук. думка, 1972.
- Вознесенская Г. А.* Техника обработки железа и стали // МИА.— 1972.— № 187.
- Гопак В. Д.* Техника кузнечного ремесла у славян во второй половине I тыс. н. э. (Днепровско-Днестровское междуречье) // СА.— 1976.— № 2.
- Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л.: Наука, 1981.
- Гудкова А. В.* Оседлое население Северо-Западного Причерноморья в первой половине I тыс. н. э.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1987.
- Даниленко В. М.* Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.— Т. 19.
- Иордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М.: Наука, 1960.
- Ключевский В. О.* Курс русской истории. Часть I.— М.: Наука, 1987.
- Козак Д. Н.* Пшеворська культура у верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К.: Наук. думка, 1984.
- Кропоткин В. В.* Клады римских монет на территории СССР // САИ.— 1961.
- Кропоткин В. В.* Клады византийских монет на территории СССР // САИ.— 1962.
- Кропоткин В. В.* Экономические связи Восточной Европы в I тыс. н. э.— М.: Наука, 1967.
- Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура // САИ.— 1964.
- Літопис Руський.* Переклад Л. Б. Махновця.— К.: Прогрес, 1989.
- Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое // МИА.— 1958.
- Маврикий.* Тактика и стратегия.— СПб., 1903.
- Магомедов Б. В.* Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К.: Наук. думка, 1987.

- Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР.— К.: Наук. думка, 1982.
- Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у с. Монастырь на Среднем Днепре.— К.: Наук. думка, 1988.
- Митрофанов А. Г.* Железный век Средней Белоруссии.— Минск: Наука и техника, 1978.
- Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских авторов по VII в. н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.
- Пачкова С. П.* Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери.— К.: Наук. думка, 1974.
- Пашкевич Г. А.* Палеоботанические исследования в области славянской археологии // Труды V конгресса МУСА.— Киев: Наук. думка, 1988.— Т. 4.
- Петров В. П.* Етногенез слов'ян.— К.: Наук. думка, 1972.
- Повесть временных лет.*— М.; Л.: Наука, 1950.— Ч. 1.
- Погодин А. Л.* Из истории славянских передвижений.— СПб., 1901.
- Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі.— К.: Наук. думка, 1975.
- Прокопий из Кесарии.* Война с готами.— М.: Наука, 1950.
- Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках н. э.— М.: Наука, 1975.
- Русанова И. П.* Славянские древности VI—VII вв.— М.: Наука, 1976.
- Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Кодын — славянское поселение V—VIII вв. на р. Прут.— М.: Наука, 1984.
- Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— М.: Наука, 1948.
- Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— М.: Наука, 1981.
- Седов В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // М. А.— 1970.
- Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян.— М.: Наука, 1979.
- Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї.— К.: Наук. думка, 1975.
- Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тис. н. е.— К.: Наук. думка, 1960.
- Сухобоков О. В.* Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники).— Киев: Наук. думка, 1975.
- Тацит К.* О происхождении германцев и местоположении Германии.— М.: Наука, 1970.— Т. 1.
- Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв.— Киев: Наук. думка, 1984.
- Тимощук В. О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К.: Наук. думка, 1976.
- Толочко П. П.* Древний Киев.— Киев: Наук. думка, 1983.
- Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Л.: Наука, 1966.
- Третьяков П. Н.* По следам древних славянских племен.— Л.: Наука, 1982.
- Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян.— М.; Л.: Наука, 1962.
- Шахматов А. А.* Очерк древнейшей истории русского языка.— Пб., 1915.
- Шукин М. Б.* О трех путях археологического поиска предков ранне-средневековых славян. Перспективы третьего пути // АСГЭ.— 1987.— № 28.
- Borkovský J.* Storoslovanska keramika ve Stredni Europe.— Praha, 1940.
- Godlowski K.* Z badan nad zagadnieniem rozprzestrzenienia słowian w V—VII w. n. e.— Krakow, 1979.
- Godlowski K.* Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, 1985.
- Hensel W.* Skąd przyszli słowianie? — Wroslaw, 1984.
- Kostrzewski J.* Pradzieje Polski — Poznań, 1949.
- Lehr-Splawinski T.* O pochodzeniu i praojczyźnie słowian.— Poznań, 1946.
- Lowmianski H.* Początki Polski.— 1963.— Т. 1.
- Niderle L.* Slovaňské starožitnosti.— Praha, 1902.
- Sajarik P.* Slovaňské starožitnosti.— Praha, 1837.
- Váňa Z.* Die Welt der alten Slawen.— Praha, 1983.

СКОРОЧЕНИЯ

- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников

ЗМІСТ

ВСТУП	3
<i>Розділ I</i> ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН В ІСТОРІОГРАФІІ	5
<i>Розділ II</i> СЛОВ'ЯНИ НА РУБЕЖІ ТА В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ I тис. н. е.	28
<i>Розділ III</i> СЛОВ'ЯНИ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ I тис. н. е.	43
<i>Розділ IV</i> СЛОВ'ЯНИ У РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ	62
<i>Розділ V</i> ГОСПОДАРСТВО, ПОБУТ ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА СЛОВ'ЯН	90
ЗАКЛЮЧЕННЯ	134
ЛІТЕРАТУРА	138
СКОРОЧЕННЯ	140

Научное издание

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ

Владимир Данилович БАРАН
Денис Никодимович КОЗАК
Ростислав Всеволодович ТЕРПИЛОВСКИЙ

ПРОИСХОЖДЕНИЕ СЛАВЯН

Ответственный редактор *А. П. Моця*

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Оформлення художника *В. В. Бродського*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Коректори *О. С. Улезко, З. А. Єрохіна*

ИБ № 11377

Здано до набору 05. 09. 90. Підп. до друку 12. 02. 91.
Формат 60×90/16. Папір друк. № 1. Звич. нова гарн.
Вис. друк. Умовн. друк. арк. 9,0. Ум. фарбо-відб. 9,38.
Обл.-вид. арк. 9,74. Тираж 3000 пр. Зам. 2295.
Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво «Наукова думка».
252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Віддруковане з матриць Головного підприємства республі-
канського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057,
Київ, вул. Довженка, 3 в обласній книжковій друкарні.
290000, Львів, вул. Стефаника, 11.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
В 1991 р. ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:

Козловський А. О.

ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК
ПІВДЕННОГО ПОДНІПРОВ'Я У ІХ—ХІV ст.—
9 арк.— 1 крб. 90 к.

Монографія присвячена питанням історії й культури осілого населення Південного Подніпров'я у ІХ—ХІV ст. На підставі аналізу всіх категорій археологічних знахідок розроблено ознаки матеріальної культури осілого населення, критерії культурно-хронологічного членування, дано характеристику його соціально-економічного розвитку. Виділено три періоди в існуванні пам'яток осілого населення Південного Подніпров'я, в окрему групу виділено пам'ятки, які продовжували існувати після татаро-монгольського нашестя. Розглядаються основні заняття населення: розвинуте землеробство і скотарство, а також ремесло і торгівля, що дозволяє вважати досліджувані поселення торгово-ремісничими центрами. Особливу увагу приділено визначенню етнічного складу населення, а також взаємовідносинам з кочовими племенами. Окремий розділ присвячено маловивченому питанню про бродників, про можливість їх проживання в Південному Подніпров'ї.

Для істориків, археологів, етнографів, усіх, хто цікавиться історією слов'ян.

Сагайдак М. А.
ДАВНЬОКИЇВСЬКИЙ ПОДІЛ
(ПРОБЛЕМИ ТОПОГРАФІЇ,
СТРАТИГРАФІЇ, ХРОНОЛОГІЇ).—
12 арк.— 2 крб. 50 к.

У монографії узагальнено результати досліджень археологічних пам'яток одного з основних районів стародавнього Києва — Подолу. З'ясовується його роль і місце в організмі середньовічного міста. Розглядаються спірні питання історичної топографії, дається детальна характеристика культурного шару. Наводиться опис дендрохронологічних досліджень археологічних комплексів, на основі яких визначається хронологія побутування археологічних старожитностей. Ряд дат інтерпретується у зв'язку з природними явищами, відзначеними в літописах.

Для археологів, істориків, усіх, хто цікавиться історією Київської Русі.

Попередні замовлення на ці видання приймає книгарня видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), яка надсилає літературу іногороднім замовникам післяплатою.